

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Степан КОСТЬ

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
(ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)
Навчальний посібник

ЛНУ імені Івана Франка
Львів
2021

УДК [070.1:316.77]:303.1(075.8)

К 72

Рецензенти:

кандидат філологічних наук **О. Баган**

(Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка);

доктор історичних наук **А. Сова**

(Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського);

кандидат філологічних наук **С. Хороб**

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)

Рекомендовано

до друку Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 16/6 від 28 червня 2021 р.)

Кость Степан.

К 72 Методологія дослідження соціальних комунікацій (теорія та історія журналістики) : навч. посібник / Степан Кость. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. – 228 с.

ISBN 978-617-10-0685-0.

У навчальному посібнику розглянуто питання, що стосується методології дослідження з історії та теорії журналістики, з'ясовано і суть основних методів.

Навчальний посібник призначений для магістрів спеціальності «Журналістика», але його студенти можуть використати і для написання курсових та бакалаврських робіт.

УДК УДК [070.1:316.77]:303.1(075.8)

ISBN 978-617-10-0685-0

© Кость Степан, 2021

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2021

З М І С Т

Вступ	5
Розділ 1. Наука як сфера інтелектуальної діяльності	7
1.1. Суть і призначення науки	7
1.2. Етапи наукового дослідження	15
1.3. Структура тексту наукового дослідження	16
Список використаної літератури	22
Питання для обговорення і самоконтролю.....	23
Рекомендована література	23
Розділ 2. Журналістика як об'єкт дослідження	25
2.1. Особливості журналістики як соціального інституту.....	25
2.2. Поняття методології (історико-теоретичний аспект питання)	34
2.3. Види методології.....	46
2.4. Методологічна основа наукового досвідчення	51
Список використаної літератури	63
Питання для обговорення і самоконтролю.....	64
Рекомендована література	64
Розділ 3. Формування джерельної бази дослідження	66
3.1. Що таке факт?.....	66
3.2. Джерельна база дослідження.....	72
3.3. Поняття, значення, види історіографії питання	87
Список використаної літератури	99
Питання для обговорення і самоконтролю.....	102
Рекомендована література	102

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Розділ 4. Основні методи дослідження	103
4.1. Формування джерельної бази й емпіричні методи дослідження	103
4.2. Теоретичні методи дослідження	119
4.3. Методи висновування	149
Список використаної літератури	154
Питання для обговорення і самоконтролю.....	158
Рекомендована література	158
Розділ 5. Проблема і проблемна ситуація, гіпотеза і концепція ...	160
5.1. Наукова проблема, теза, гіпотеза.....	160
5.2. Концепція дослідження.....	166
Список використаної літератури	173
Питання для обговорення і самоконтролю.....	174
Рекомендована література	174
Розділ 6. Із зарубіжного досвіду медіа-досліджень	175
6.1. Предмет дослідження. Текст і дискурс.....	175
6.2. Коротка характеристика методів	182
6.3. Із досвіду польських колег	188
Список використаної літератури	198
Питання для обговорення і самоконтролю.....	199
Рекомендована література	199
Розділ 7. Проблема істини в журналістикознавстві	201
7.1. Що є істина?.....	201
7.2. Пізнання як процес: засади і критерії. Типові хиби	208
Список використаної літератури	220
Питання для обговорення і самоконтролю.....	221
Рекомендована література	221
Іменний покажчик	222

Вступ

Навчальний посібник призначений для студентів, які закінчують магістратуру факультету журналістики ЛНУ імені Івана Франка і працюють над магістерською роботою, що відповідно є самостійним науковим дослідженням.

Мета навчального посібника – з'ясування основних теоретичних аспектів методології дослідження, оволодіння методами й методикою дослідження.

У першому розділі йдеться про суть і призначення науки, етапи і структуру тексту наукового дослідження.

У другому розділі – про журналістику як об'єкт дослідження (особливості журналістики як соціального інституту, поняття й види методології).

У третьому – про формування джерельної бази дослідження (поняття факту, значення і види історіографії).

У четвертому розділі йдеться про емпіричні й теоретичні методи дослідження, а також про методи висновування.

У п'ятому розділі з'ясовано значення понять наукова проблема, проблемна ситуація, теза, гіпотеза, концепція дослідження.

У шостому розділі викладено матеріал, що стосується зарубіжного досвіду медіа-досліджень.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Сьомий розділ присвячений проблемі істини в журналістичнознавстві, вказано на типові хиби в дослідженнях магістрів.

На дисципліну «Методологія дослідження соціальних комунікацій» відведено 32 години (16 – лекційних і стільки ж практичних). Навчальний посібник не навчить, як «стати» вченим, але його уважне опрацювання і поглиблення теоретичних знань на практичних заняттях дасть змогу підготувати самостійне й цінне дослідження.

Розділ 1

НАУКА ЯК СФЕРА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Суть і призначення науки. Еволюція науки

Досить часто ми вживаємо в різних поєднаннях слова «наука», «науковець», «науковий», іноді застосовуючи ці слова і в переносному, і в іронічному значеннях. Проте, зазвичай йдеться все ж про щось значне, небуденне, про таку глибину думки, що притаманна далеко не всім смертним, а лише обраним. Це вже аксіома, що наука відіграла величезну роль у цивілізаційному розвитку людського суспільства. Як і мистецтво, вона посідає гідне місце в духовній спадщині людства.

Найпоширеніше і найпростіше визначення науки – це сфера інтелектуальної діяльності людини, мета якої полягає у здобутті нових знань про природу, суспільство, людину, навіть і про мислення. Це не єдине (далеко не єдине) визначення, не поняття науки. Наприклад, наука – це один із видів людського знання, мета якого полягає у пізнанні дійсності і в її перетворенні, який спирається на метод узагальнення фактів. Або: наука – це раціональне, систематизоване, об'єктивоване та верифіковане знання, що має прогностичні можливості.

Такий підхід свідчить про неминучий плюралізм науки, про її постійний розвиток, про те, що навіть хибні уявлення і висновки на певному етапі є певним знанням, що наука може розвиватися, відкриваючи нове, на основі заперечення попереднього,

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

що в науці можливе поєднання (паралельне існування) хибних та істинних уявлень.

Людство пройшло важкий шлях у своєму розвитку, поки наука виокремилася в окрему сферу інтелектуальної діяльності, коли за окремими чи випадковими фактами і явищами воно почало бачити певні зв'язки, закономірності, коли почало обґрунтовувати їх, коли за формою факту, події, явища почало бачити їхню суть. Часто це був шлях складний, тернистий, навіть небезпечний. Істину іноді виявляють і через і завдяки подоланню хибних уявлень. На цьому шляху було і подолання теорії про пласку землю (чи те, що вона тримається на трьох китах, слонах, чи навколо неї обертається сонце), і подолання прямолінійної дарвінівської теорії про походження людини, і подолання утопій щодо облаштування суспільного життя; внесок у науку зробили навіть алхіміки, які намагалися метали нешляхетні перетворити в золото за допомогою філософського каменя.

Початки науки приписують стародавнім грекам (злам VII–VI століть до народження Христа), хоча зародилася вона вочевидь і в інших регіонах – в Єгипті, Вавілоні, Асирії, Індії, Китаї, а це ще раніше, ніж в античній Греції з'явилися перші філософи-мислителі.

Проте саме в Греції ці філософи, сприйнявши те, що вже було відкрито до них (певні знання, уявлення про світ, що існував поза людиною), почали впорядковувати, систематизувати, осмислювати вже відомі знання. Вони підійшли до цих знань осмислено, намагаючись їх деміфологізувати і десакралізувати, прагнучи пояснити явища природи і суспільства, застосовуючи знання, відкриті в інших регіонах світу, в практичній діяльності. Серед цих перших мислителів називають Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена. Але славу античній філософії принесли не вони, а Геракліт, Піфагор (він перший вжив слова «філософія»), але найбільше – Сократ, Платон, Аристотель.

У контексті цього курсу важливо зазначити, що Геракліт одним із перших звернув увагу на характер людського пізнання. Він уважав, що мета пізнання – осягнути суть, тобто логос.

Пізнання логосу, а водночас і пізнання вищої єдності світобудови – це досягнення вищої мудрості [1]. Геракліт, до речі, підкреслював різницю між мудрістю і «багатознанням». У Геракліта все підпорядковувалося логосу, який існує незалежно від людської свідомості. Він інтуїтивно розумів розвиток як єдність боротьби протилежностей. Цікаво, що в його філософії були закладені й основи демократії: народ має понад усе ставити закон і боротися за нього [2].

Заслугою Піфагора та його школи було те, що він займався математикою. З його праць залишалися фрагменти, його погляди відомі більше із переказів його учнів і послідовників. А Гегель в «Історії філософії» зазначав, що вчення Піфагора про буття має спекулятивний характер. Може нині, в умовах цифровізації, можна зрозуміти математичний підхід Піфагора до кількісного пояснення світу.

Сократ від попередників відрізнявся тим, що у центрі пізнання він поставив людину. Його знаний афоризм – «знаю, що нічого не знаю» – зникне, мабуть, разом із людським пізнанням або з кінцем людства. Філософських трактатів, зафіксованих на письмі, він не залишив, але та форма пошуку й пізнання, яку він вбачав у діалозі, залишається актуальною й нині, бо є прототипом сучасних методик інтерв'ю (опитування). Окрім цього, у пізнавальній діяльності Сократа важливим було те, що намагався не просто переконувати співрозмовників, а й виховувати їх. Завдання філософії він вбачав в обґрунтуванні світогляду, а його суттю була думка про те, що світ – це творіння Бога. Актуальним є ще один його принцип – «пізнай себе» (згодом це повторював і наш Сковорода). Значну увагу Сократ приділяв морально-етичній стороні життя людини. Основні чесноти, за Сократом, – стриманість, мужність і справедливість. Усе це і можна набути шляхом пізнання і самопізнання. Такі моральні чесноти він вважав вічними. Щодо методології, то для нас важливо зрозуміти суть його філософського методу. За формою це був діалог, а суть його полягала у тому, що Сократ пізнавав істину і спонукав, переконував опонентів і співрозмовників, шукаючи суперечності в їхніх

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

міркуваннях. Однією із рис методу була сократівська іронія. Окрім цього, Сократ покладався на індукцію. Обов'язковим у його методі було і з'ясування дефініцій.

Платон був учнем Сократа, бо основне питання він тлумачив як ідеаліст. «На протиставленні тіла і душі ґрунтується *гносеологія Платона*. Суть теорії пізнання Платона полягає в тезі, що «знання – це пригадування (анамнез) того, що колись душа знала, а згодом забула. Метод анамнезу – метод сходження до ідей, до загального не шляхом узагальнення часткового і одиничного, а шляхом пробудження в душі забутого знання, знаходження його в ній. Найголовнішим у методі анамнезу є мистецтво логічного мислення, філософської бесіди, питань і відповідей і т. д.» [3]. Щодо душі – Платон вважає її безтілесною, вічною, вона не виникає разом із тілом. Складається вона із трьох частин – це: 1) розум; 2) воля і шляхетні прагнення; 3) природні потяги і чуттєвість. Людина поводиться залежно від того, яка частина переважає. Інші важливі думки у поглядах Платона: центральною є ідея добра – це ідея, близька до ідеї Бога як творця. Багато писав Платон про державу – відома його теза про «ідеальну державу», яка складається із трьох станів: правителі – це філософи, стратеги – це воїни, які захищають державу, і виробники – землероби і ремісники. Згідно з цим Платон обґрунтовував і потребу чотирьох основних чеснот: для правителів і філософів – це мудрість, для воїнів – це хоробрість, для виробників – поміркованість, справедливість потрібна всім станам. Саме Платона вважають предтечею теорії науки і творцем філософської системи.

Присутність Аристотеля у формуванні сучасних методологічних поглядів зумовлена тим, що він був творцем найобширнішої наукової системи в античності і зробив внесок у всі тодішні наукові галузі, а тому є тим фундаментом, на якому виникали і розвивалися згодом різні наукові напрями. Учень Платона, який також висловив відомий афоризм: «Платон мені друг, але істина дорожча». Методологія жодної з наук не може обійтися без згадки про Аристотеля і не лише тому, що він мав праці з логіки, філософії, біології, психології, етики, мистецтва, але насамперед

тому, що основним його внеском є вчення про логіку. «Вчення Аристотеля про пізнання. За Аристотелем, розумна душа при-таманна людині і Богові. Вона не-залежна від тіла, бо мислення вічне. Але коли споглядають розумом, необхідно, щоб водночас споглядали і через уяву, зазначає Аристотель. А це означає, що реальне пізнання неможливе без чуттєвого пізнання. Предмет науки – загальне, те, що досягається розумом. Але загальне існує лише в одиничному, яке чуттєво сприймається і пізнається через нього. Людина пізнає загальне тільки за допомогою відповідної уяви. Уява не просто переробляється в поняття, а тільки сприяє тому, щоб закладені у душі форми буття перейшли зі стану потенції до стану акту. Щоб перевести знання загального зі стану потенції у стан акту, потрібен розум» [4]. Це означає, що пізнання Аристотель розумів як процес від найпростішого до найскладнішого, до абстрактного. Шлях такий: відчуття, уявлення, досвід, мистецтво, а на вершині – наука. «Ідеальну державу» Платона він заперечував, бо ідеальним вважав таку державу, яка може зробити щасливими якомога більше людей (рабовласників, бо раби і вільні, але бідні були безправними).

Відтоді, коли жили і осмислювали буття ці філософи, минуло приблизно дві з половиною тисячі років. У науці було зроблено епохальні відкриття, але у фундаменті інтелектуальної (й філософської) діяльності лежить доробок античних філософів, хоча далеко не всі їхні геніальні припущення й твердження справилися.

Цицерон вбачав корені філософської думки в античній (грецькій) культурі й філософії. Його ідеалом була людина, філософськи освічена, що оволоділа засадами етики, політики, риторики.

Історики науки вважають, що М. Коперник перший зробив спробу подолати обмеженість аристотелівської концепції, проте відомий польський філософ В. Татаркевич вважав, що цілком сучасним ученим був не М. Коперник, а Г. Галілей. Так розвивається наука – щоб щось відкрити, потрібно іноді не лише розвинути попереднє знання, але й уточнити, а часто – й заперечити.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Уся історія науки після Г. Галілея (Декарт, французькі енциклопедисти, геніальні вчені XIX–XX століття) – це свідчення роздумів про методологію науки, про її значення і призначення, про морально-етичний аспект розвитку науки і межі дозволеного в теоретичній і дослідницькій діяльності.

Ще на початку XIX століття О. Конт, один із батьків соціології, у своїх працях – «Загальна оцінка елементів сучасності в минулому (1820), «План наукових праць, необхідних для реорганізації суспільства» (1822), «Курс позитивної філософії» (курс лекцій 1830–1842 років). Одна із головних тез його праць (у контексті предмета нашої розмови) – колишне теологічне й військово-суспільство відмирає, народжується інше – наукове й індустріальне. Зокрема, Р. Арон, коментуючи О. Конта, писав так: «Учені замінюють жерців чи теологів як громадський гурт, що утворює інтелектуальну й моральну основу суспільного порядку... У контексті умов свого часу О. Конт, проаналізувавши суспільство, в якому живе, зробив такий висновок: за основну умову суспільної реформи править реформа інтелектуалів. Випадковості революції чи насильство не забезпечують перебудови суспільства, що переживає кризу. Для цього потрібен синтез наук та формування позитивної політики» [5]. Нехіть О. Конта до революційного насильства, зокрема до якобінського терору, зрозуміла, як очевидні і перебільшені сподівання, що саме наука допоможе реформувати суспільство. Проте О. Конт продовжив ту оптимістичну версію науки, яку в найближчій ретроспективі започаткувала епоха Просвітництва. Йдеться про еволюцію науки.

Виникнення наукознавства закономірне: бо такий багатий, різноманітний, суперечливий джерельний матеріал є в історії науки (а йдеться про десятки її галузей і про різні аспекти і структури), що повинен був знайти своє теоретичне оформлення у вигляді ще однієї галузі науки.

Попередньо підсумовуючи, зазначимо, що наука – це не лише наукові знання. Наукознавці виокремлюють такі аспекти поняття «наука»:

- 1) наукові знання (вони відрізняються від знань популярних і побутових);
- 2) науково-дослідницька діяльність (її результатом, власне, і є наукові знання);
- 3) науково-дослідницькі методи;
- 4) наукова спільнота, наукове середовище;
- 5) наукові структури (академії, науково-дослідницькі інститути, центри, університети, які мають статус науково-дослідницьких);
- 6) наукова свідомість (існує поряд зі свідомістю релігійною, політичною, моральною тощо).

Різноманітною є й наукова діяльність, бо вона охоплює теж кілька важливих аспектів. Це діяльність науково-дослідницька, науково-організаційна, науково-інформаційна, науково-педагогічна тощо.

У літературі про організацію та методику науково-дослідницької діяльності визначають і суб'єктів наукової діяльності:

- 1) вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники;
- 2) наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері наукової й науково-технічної діяльності.

Щодо людського зрізу науково-дослідницької діяльності, то є певна різниця у класифікації людей, які причетні до науково-дослідницької діяльності: дослідник – це людина, котра здійснює наукові дослідження; науковець – це той, хто має стосунок до науки, виробляє нові знання, є спеціалістом у певній галузі науки; вчений – фізична особа, яка проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження; науковий працівник – вчений, який за основним місцем роботи згідно з трудовим договором професійно займається науковою, науково-технічною або науково-педагогічною діяльністю та має відповідну кваліфікацію, підтверджену результатами атестації [6].

Свого часу М. Вебер прочитав лекцію на тему «Наука як покликання й фах», де й виклав свої міркування з цього приводу. Істина ще й сьогодні очевидна: щоб наука стала фахом, потрібно

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

відчувати себе покликаним, потрібно мати не лише потужний інтелектуальний фундамент, але й цілу низку таких рис, як творчість, цілеспрямованість, наполегливість, жертвовність тощо. Можна згадати і думку Г. Сковороди про «сродність».

Завершуючи це питання, звернемо увагу ще на один важливий аспект науки і наукової діяльності. Погодьмося з тим, що мета наукового дослідження – правда. Правда про будь-який аспект життєдіяльності людини, правда про все, що стосується людини, суспільства, природи. Розповідають, що коли перший ядерний пристрій (це ще не бомба) спрацював, то один американський професор, причетний до реалізації цього проекту, вигукнув: «Тепер ми всі негідники!». Так ось, вчені відкрили ще одну правду, яка й посприяла створенню такого виду зброї, що міг знищити світ. Вчені повинні відчувати моральну відповідальність науки перед людством. Це стосується не лише тих галузей, які причетні до створення зброї масового знищення. Клонування людини чи створення штучного інтелекту теж пов'язані з моральною відповідальністю ученого. Цю моральну відповідальність повинні відчувати і представники гуманітарних наук. Філософи, політологи, історики, літературознавці, історики й теоретики преси не можуть бути прислужниками влади (сумний і трагічний приклад – наявність гуманітарних наук за радянського режиму).

На завершення – кілька цікавих висловлювань (і випадків), що стосуються методологічного аспекту науки. Зокрема, П. Карон (1541–1603): «справжнє знання і справжня наука – то людина»; Г. Спенсер (1820–1903) висловився так: «Наука – то організоване знання»; І. Тен (1828–1893): «Наука не має вітчизни»; Г. В. Ф. Гегель (1770–1831): «Досвід та історія вчать, що ані люди, ані уряди ніколи нічого в історії не навчилися і ніколи не діяли згідно з наукою». Таких прикладів можна навести багато. Одного разу німецького вченого В. К. Гейзенберга (він відкрив принцип невизначеності) запросили до Кембриджського університету. Після урочистої академії й вечері фізик-теоретик, який був і добрим піаністом, зіграв для присутніх останню сонату Бетховена. Коли він закінчив, у залі панувала повна тиша. І тоді відомий фі-

зик-теоретик промовив: «Бачите, панове, у чому полягає різниця між наукою і мистецтвом. Якби я не народився, то принцип невизначеності відкрив би хтось інший. Розвиток сучасної науки такий, що таке відкриття було неминуче. Але якби Бетховен не народився, то ніхто не створив би цієї музики». Проте відомий вчений не сказав, що є спільним для науки і мистецтва – талант і праця, натхнення і творчість, мотивація і мета.

1.2. Етапи наукового дослідження

Будь-яке наукове дослідження (магістерське, докторське, наукова монографія) – це результат тривалої праці над вирішенням певної наукової проблеми. У цьому, власне, й полягає мета наукової діяльності – вона зумовлена бажанням автора (дослідника) з'ясувати суть того, що є предметом наукового дослідження, а конкретніше – наукової проблеми. Наукова праця не може обійтися без джерельної бази, але не може бути лише описом фактів, якими б вони не були цікавими, яскравими; дослідник не може обійтися і без вивчення історіографії питання, без з'ясування позиції наукової проблеми в системі цієї наукової галузі чи наукової теорії.

У науковому дослідженні потрібно не лише сформулювати наукову проблему, не лише застосувати відповідні методи, техніки, процедури дослідження, проаналізувати й узагальнити результати логічного процесу дослідження, а й відобразити цей процес у вигляді наукового тексту. Останній момент теж має важливе значення, бо реальним фактом будь-яке відкриття стає лише тоді, коли воно є фактом наукової комунікації, коли воно стає публічним. Відомо, наприклад, що т. зв. «рентгенівське» випромінювання відкрив не німецький вчений К. Рентген, а український – І. Раковський. Таких випадків в історії науки багато.

Головні етапи наукового дослідження можуть мати таку послідовність:

– наукове дослідження починається із появою задуму; джерелом чи причиною цього задуму є як реальна ситуація в науці

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

(нез'ясована, недосліджена проблема, виникнення проблемної ситуації), так і зумовлена вивченням літератури, що стосується певної наукової дисципліни;

- формулювання теми наукового дослідження; основою, підставою цього є чітке розуміння наукової проблеми (і проблемної ситуації), що сформувалася у цій науковій галузі;

- вивчення і оцінка наукової проблеми на основі ознайомлення і знання відповідної наукової літератури (в гуманітарних науках це називають історіографією питання);

- вибір методів, технік, процедур, що будуть використані як у процесі формування джерельної бази, так і в осмисленні зібраного матеріалу;

- формування джерельної бази дослідження, збирання фактологічного матеріалу;

- визначення методологічної основи дослідження, основних тез (положень), гіпотези, концепції, мети, об'єкта і предмета дослідження;

- обґрунтування структури майбутнього тексту;

- проведення експериментів, соціологічних досліджень, якщо цього потребує наукова проблема;

- процес осмислення наукової проблеми, обґрунтування свого бачення;

- завершальний етап – це оформлення процесу дослідження та його результатів у вигляді наукового тексту.

1.3. Структура тексту наукового дослідження

Фактом наукової комунікації результати наукового дослідження стають лише тоді, коли втілюються у текст, оприлюднюються. Сократ текстів не писав, у його випадку пошук відбувався у формі діалога. В історії філософії значною мірою Сократ залишився завдяки Платону.

Гегель подав до захисту таку працю – «Філософська дисертація про орбіти планет». Мала вона лише майже тридцять сторінок. Автор свої міркування не поділив на окремі частини

(вступ, розділи, висновки тощо), а подав суцільним текстом. На початку праці Гегель обґрунтував важливість наукової проблеми і предмета дослідження: «За винятком небесних тіл, всі інші тіла, що їх породила природа, як би досконало в своєму роді не висловлювали вони образ Всесвіту, не є самодостатніми щодо первісної сили природи, тобто тяжіння, і гинуть під натиском цілого; небесні ж тіла, не прикуті до місця і як такі, що досконаліше містили в самих собі центр тяжіння, простують як боги, в ясному ефірі. Через це нема піднесенішого і чистішого вираження розуму, нема предмета, більш гідного для філософського розгляду, ніж та жива істота, яку ми називаємо сонячною системою» [7]. (До речі, Гегель не подав вчасно дисертації, йому дозволили захищати як виняток тези, які перед габілітаційним диспутом вийшли друком окремою брошурою (про їхній зміст ми розповімо згодом). Про структуру своєї праці Гегель зазначав: «Для обговорення настільки високого предмета вузькі рамки дисертації малоприсадибні, оскільки дають змогу викласти лише найелементарніші пункти. У своєму викладі я маю намір дотримуватися такого порядку: насамперед я зупинюся на тих поняттях, на яких, зазвичай обґрунтовують фізичну частину астрономії; згодом з'ясую, як розмірковує істинна філософія про будову сонячної системи головно у зв'язку з питанням про орбіти планет, і, нарешті, якою корисною може бути філософія навіть для визначення математичних співвідношень величин, причому я скористаюся одним знаним прикладом з античної філософії» (Гегель згадав про «яблуко» Ньютона, а згодом – яблуко і загибель Трої. – С. К.) [8]. (Текст, в якому А. Айнштейн описав свою теорію відносності, теж не мав тридцяти сторінок. Але те, що дозволено геніям, не стосується наукового загалу).

Структура тексту магістерського дослідження нескладна, але це теж певна система, де окремі елементи взаємопов'язані і взаємозумовлені: вступ, розділи, висновки, список використаної літератури.

Обов'язкові елементи вступу (в усякому разі, найважливіші):

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

– обґрунтування актуальності теми (тобто наукової проблеми, яку досліджує автор):

– з'ясування рівня дослідженості наукової проблеми (чи споріднених з нею проблем);

– мета і завдання дослідження;

– з'ясування об'єкта і предмета дослідження;

– хронологічні межі дослідження;

– визначення методологічної основи дослідження;

– коротка характеристика методів дослідження;

– наукова новизна дослідження;

– практичне значення дослідження;

– з'ясування структури дослідження (дуже короткий виклад змісту розділів).

З'ясуємо суть цих елементів. Найперша вимога до обґрунтування актуальності – уникнути загальних фраз. Варто звернути увагу на такі моменти, що зумовлюють актуальність дослідження:

– загальнодержавне значення розв'язання наукової проблеми для різних сфер життєдіяльності (наприклад, обґрунтування такої моделі економічного розвитку України, що в максимально короткий час виведе Україну на провідні позиції – в економічних науках; створення багатотомної академічної історії української журналістики – в історії журналістики; обґрунтування якоїсь принципово нової концепції функціонування засобів масової комунікації в сучасних умовах – в теорії журналістики);

– значення розв'язання цієї наукової проблеми для відповідної науки чи її окремих напрямів (закладення яблуневих садів на Марсі, безперечно, перспективна проблема, але чи вона актуальна саме зараз в Україні? Водночас, приблизно в 30-х роках український вчений Кондратюк–Шаргей розробив і обґрунтував схему польоту на Місяць, яку американці успішно використали 1969 року);

– значення розв'язання цієї наукової проблеми для відкриття нових перспективних напрямів у науці;

– важливість наукової проблеми для розв'язання якихось конкретних завдань (виробничих, наукових).

Досить часто актуальність дослідження обґрунтовують тим, що ту чи іншу тему в науці не вивчено, не досліджено. У цьому теж є певна слушність. Наприклад, на початку 90-х років історики преси розуміли, що перед ними – величезне поле для наукової праці, бо сотні періодичних видань і прізвищ були «білою плямою» в тій історії преси, що лише почала ставати наукою, оскільки потрібно було виробити нові підходи і критерії дослідження, тобто створити принципово іншу, ніж це було за радянських часів, методологію дослідження. Навіть сьогодні ніхто не візьме на себе відповідальність заявити, що актуальність наукових проблем історії української преси себе вичерпала. На мою думку, навіть те, що вже написано в роки незалежності може бути предметом критичного розгляду. Зрештою, аналогічна ситуація і в теорії журналістики, адже «радянські», так би мовити, традиції помітні і в поглядах на жанри, і на функції журналістики, і на взаємини журналістики і пропаганди.

З'ясування **рівня дослідженості** наукової проблеми допоможе зрозуміти, чи доцільно працювати над цією темою, яке місце вона посідає у комплексі інших напрямів і проблем науки. Тема (як відображення наукової проблеми), справді, може бути новою, оригінальною, не дослідженою, але в цьому можна переконатися, лише скрупульозно вивчаючи наукову літературу і практичний аспект проблеми.

Про **мету дослідження**. Її теж не треба формулювати за допомогою загальних фраз; це визначення, окреслення головного результату дослідження. Мета дослідження повинна узгоджуватися і з темою дослідження (науковою проблемою), і з тими завданнями, що їх потрібно виконати, щоб досягнути поставленої мети, а також зі структурою роботи, із розділами).

Формулювання **об'єкта і предмета дослідження**. Це теж складне і проблемне питання. Є різні визначення змісту цих понять. Наприклад, об'єкт дослідження – частина об'єктивної реальності, яка на певному етапі стає предметом практичної й теоретичної діяльності як соціальної істини (суб'єкта); **предмет дослідження** – це елемент дослідження, який охоплює су-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

купність властивостей і відношень об'єкта, опосередкований людиною (суб'єктом) у процесі дослідження з певною метою в конкретних умовах. Ті самі автори (В. Шейко, Н. Кушнарєнко) уточнюють зміст цих понять: «об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і обрані для вивчення. У разі, коли цю частину об'єктивної реальності обирають темою дослідження, вона стає предметом дослідження. Предмет – це те, що міститься в межах об'єкта. Предмет дослідження – це теоретичне відтворення об'єктивної дійсності, тих суттєвих зв'язків та відношень, які підлягають безпосередньому вивченню... є головними, визначальними для конкретного дослідження» [9]. Уточнення не цілком зрозумілі, бо вчений має справу не з конкретними процесами і явищами дійсності, а з наукою, яка тією чи іншою мірою відображає дійсність. Очевидно, що саме в межах науки чи якоїсь наукової галузі теж можна шукати об'єкт дослідження. Щодо проблемної ситуації – саме вона, справді, і повинна бути предметом дослідження, бо саме на цій основі треба формулювати наукову проблему. На мій погляд, визначення об'єкта і предмета дослідження варто було б замінити формулюванням наукової проблеми.

Щодо визначення об'єкта і предмета дослідження в історії й теорії журналістики. Спочатку – деякі приклади з дисертаційних робіт. Авторка досліджує тему «Мас-медіа Італії в контексті глобалізаційних процесів». Об'єкт дослідження, на її думку, – італійські мас-медіа другої половини ХХ – першого десятиліття ХХІ століття; предмет – глобалізаційні явища у технологічному, економічному, змістовому аспектах, що спроектовані на концептуальні засади, принципи і тематичну наповненість італійських ЗМІ в еволюційному процесі та на сучасному етапі. Це, до речі, хрестоматійний приклад і найбільш поширений у визначенні об'єкта журналістикознавчих досліджень. Історики й теоретики досліджують не лише й не просто тексти (в широкому розумінні, бо теле- і радіопроекти – це теж тексти), а діяльність, функціонування цих текстів у конкретному історичному, політичному – тобто суспільному контексті, пов'язана з впливом цих текстів

на аудиторію, з політичною позицією того видання, журналіста. Предмет дослідження і варто шукати саме у функціонуванні преси, телебачення, радіо, тепер і інтернет-журналістики, в його особливостях, закономірностях, аспектах тощо. Але зазначимо, що предмет дослідження і наукова проблема – це не синоніми, бо у межах одного й того ж предмета може бути не одна наукова проблема. Без чіткого розуміння того, що є предметом дослідження і яку наукову проблему автор досліджує, очікувати якісної наукової праці не варто. Як бачимо, і тема (як сукупність явищ, подій, питань, проблем, які становлять предмет дослідження), і об'єкт та предмет дослідження, і проблемна ситуація та наукова проблема, – усі вони між собою тісно пов'язані і потребують вникливого осмислення.

Наступний елемент вступу – це визначення **хронологічних меж** дослідження. Вимога, на перший погляд, проста, проте потребує вміння періодизувати, поділяти на часові відрізки якийсь процес (функціонування періодичного видання, творча діяльність публіциста). В дискусіях істориків преси зламано чимало списів з приводу періодизації. В усякому разі, хронологічні межі як певний етап, період як відтинок історичного часу повинні бути обґрунтовані. Зрозуміло, що такий період повинен якісно відрізнятися від попереднього і наступного, якщо йдеться про історію преси, і спиратися на вагомий критерій поділу чи періодизації.

Методологічна основа дослідження, **методи** дослідження – це теж обов'язкові елементи вступу. Це стосується і **джерельної** бази дослідження, її до речі, теж іноді розуміють дуже вузько.

Про наукову новизну дослідження – тут потрібно зазначити те нове, раніше не відоме, що авторові вдалося відкрити, знайти, довести.

У практичному значенні дослідження як елемента вступу з'ясовано, як і що можна використати у практичній діяльності (у навчальному процесі, у діяльності засобів масової комунікації).

Структура дослідження як елемент вступу охоплює, вмщує дуже коротке, але суттєве з'ясування змісту його розділів.

Наступний елемент тексту дослідження – це **розділи**. Їх не може бути менше трьох, щодо верхньої межі – питання відкриті, але в розумних межах. Перша порада щодо структури роботи. На мою думку, у магістерських дослідженнях перший розділ повинен би мати «вступний» характер, в якому варто подати історіографію питання (наукової проблеми), схарактеризувати джерельну базу дослідження, з'ясувати методологічну основу та використані методи дослідження, концепцію дослідження. Друга порада чи рекомендація – кожен наступний розділ повинен з'ясовувати якийсь важливий аспект теми (наукової проблеми). Навряд чи варто виокремлювати аж п'ять-шість таких розділів; інша річ, що кожен розділ варто теж структурувати; назви і зміст розділів потрібно узгоджувати з темою (науковою проблемою, що її досліджує автор), з метою і завданнями.

Наступний елемент тексту – **висновки**. У висновках потрібно уникати загальних фраз, цитувань, роздумів; це не анотація і не оцінка зробленого. Висновки мають узгоджуватися з темою дослідження, його метою і завданнями (саме вони зумовлюють і черговість, і зміст висновків), з розділами дослідження теж. У висновках потрібно лаконічно і змістовно викласти результати дослідження.

Щодо **списку використаної літератури** – є держстандарт і список треба укладати згідно з ним.

Список використаної літератури

1. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський. І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. Київ: Вікар, 2008. С. 33.
2. Філософія: навч. посіб. ... С. 33–34.
3. Філософія: навч. посіб. ... С. 40.
4. Філософія: навч. посіб. ... С. 43.
5. Арон Реймон. Етапи соціологічної думки / переклад з франц. Григорія Філіпчука. Київ: Юніверс, 2004. С. 84.
6. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. К.: Знання, 2008. С. 17–18.

7. Гегель. Работы разных лет: в 2 т. Т. 1 / сост., общая ред. и вступит. статья А. В. Гулиги. Москва: Мысль, 1970. С. 237.
8. Гегель. Работы разных лет... С. 237–238.
9. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика організації науково-дослідницької діяльності і підручник. Київ: Знання, 2008. С. 191.

Питання для обговорення і самоконтролю

1. Що таке наука?
2. У чому полягає еволюція науки?
3. Назвіть основні аспекти науки.
4. Назвіть основні етапи структури наукового дослідження.

Рекомендована література

- Білуха М. Т. Основа наукових досліджень. Київ: Вища школа. 1997. 271 с.
- Вернадський В. Н. О науке. Москва: ИНФРА. 2001. 210 с.
- Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. Москва: Проект. 1991. 175 с.
- Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Соч. в 2-х т. / Т. 1. Москва: Проект. 1991. 315 с.
- Кант И. Критика чистого разума. Москва: Наука. 2004. 315 с.
- Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Кондор. 2003. 210 с.
- Кун Т. Структура научных революций. Москва: Наука. 1997. 214 с.
- Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. Москва: Академический Проект; Трикста. 2008. 475 с.
- Михайлин І. Л. Журналістика як Всесвіт: Вибрані медіадослідження. Харків: Прапор. 2008. 512 с.
- Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія пізнання. Львів. 2000. 296 с.
- Поппер К. Логика и рост научного знания. Москва: Логос. 2003. 183 с.
- Пуанкаре А. О науке. Москва: Наука. 1983. 201 с.
- Сидоренко В. К. Основи наукових досліджень. Київ: РНКЦ. 2000; Дім П. 2000. 259 с.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Современная западная философия. Москва: Просвещение. 1991. 470 с.

Філіпченко А. С. Основи наукових досліджень. Київ: Академвидав. 2004. 195 с.

Хайдеггер М. Бытие и время: статьи и выступления. Москва: Республика. 1993. 447 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат. 1991. 527 с.

Розділ 2

ЖУРНАЛІСТИКА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Особливості журналістики як соціального інституту

Поняття «журналістика» багатозначне. Зокрема, І. Михайлин називає аж п'ять об'єктів і форм діяльності, що можна означити як журналістику – це і соціальний інститут, і форми громадської та літературної діяльності, і всі засоби масової інформації, і навіть наукова дисципліна, і професія творчого працівника [1]. Така багатозначність вносить сум'яття в логіку міркувань, хоча з іншого боку вона відображає й специфічність журналістики як соціального інституту, так і професії (до речі, цих двох змістових наповнень поняття цілком би вистачило). Скажімо, стаття 34 Конституції кожному гарантує право на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань, а тому цей кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. У Законі «Про друковані засоби масової інформації» теж зафіксовано, що діяльність друкованих засобів масової інформації – це збирання, творення, редагування, підготовка до друку та видання друкованих засобів масової інформації з метою її поширення серед читачів. У цьому ж Законі зафіксовано обов'язки журналіста: збирати, опрацьовувати і поширювати інформацію через канали масової інформації. Отже, будь-який блогер, який збирає недостовірну (або навіть якщо й достовірну!),

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

готує її непрофесійно, поширює непродумано і безвідповідально – це також журналістика і він займається журналістикою, а тому – також журналіст? Нещодавно побачив на одному з каналів сюжет: такий собі блогер обладнав у підвалі (здається) свого будинку нібито в'язничну камеру (було навіть небо в клітинку – заграшоване віконце) і «висвячував» «чесних пацанів» (молодь), заслужених злочинців і навіть «злочинців у законі!» Зрозуміло, за певну суму у валюті (п'ять тисяч доларів «за злочинця в законі»). Ось вам і блогерство, яке також хоче вибороти собі місце на колись освяченому романтикою полі журналістики.

Розвиток нових інформаційних технологій спричинився до появи «нових медій», до виникнення соціальних мереж. Це відбувалося синхронно зі спадом довіри не лише до традиційних ЗМІ, але й до професійної журналістики, до появи у багатьох випадках хворобливого бажання з боку колишніх читачів бути почутими, побаченими, прочитаними – незалежно від інтелектуального рівня їхньої продукції, від суспільної значущості й доцільності. Не применшую значення інтерактивних зв'язків редакції з аудиторією, не применшую значення громадської журналістики, але розмивання професії журналіста, поступова редукція її ознак як соціального інституту, її значення – це явище негативне. Від ХХ століття нам залишилося немало сумнівів, розчарувань, суперечностей. Цей стан був притаманний і взаєминам між державами, і державам та суспільствам зокрема, і суперечностям у науці, мистецтві, літературі, у психологічних настроях людства. А тому й журналістика не була винятком. У всякому разі поява збірки статей «Кінець журналізму. Version 2.0. Індустрія, технологія, політика» за редакцією А. Чарльза [2] не випадкова – автори констатують зникнення традиційного журналізму. Це вже річ очевидна, але не можна допустити, щоб журналістика як соціальний інститут зникла, як і традиційна професія журналіста. Проте поки що може йтися про журналістику як повноцінний соціальний інститут. Це оптимістичне і обнадійливе твердження не усуває питання про те, чим є журналістика. Так, В. Здоровега у відомому підручнику конкретної відповіді на це запитання не

дає, хоча для нього журналістика – це і вид творчої діяльності, і вид літературної діяльності, і вид суспільної діяльності, і сфера людської діяльності. З автором можна погодитися, бо, справді, журналістика є діяльністю. Це так само зрозуміло, як і те, що діяльністю є все, що з'являється внаслідок праці людського розуму, душі, рук. Роздуми філософа над сенсом буття – це діяльність, праця людини на землі і біля верстата – це діяльність, праця вченого – теж діяльність, навіть пошуки «філософського каменя» і молитва ченця у монастирській келії – це теж діяльність. Бо створення чогось нового – нових смислів, нових знань, усіх духовних цінностей, як і цінностей матеріальних – це і є діяльність. Проте розуміння журналістики просто як діяльності до розуміння її суті нас не приведе. Діяльність – це форма виявлення людського буття в певному соціумі. Зрештою, філософський аспект проблеми людської діяльності цікавий, бо нам важливо усвідомити, що це наша діяльність створює новий світ, що, за Гегелем, наприклад, діяльність – це всепроникна діяльність абсолютно-го духу (а це вже виходить за межі суто людини), що головне в діяльності людини – це духовна діяльність, визначальним чинником якої є самосвідомість. Внесок у розуміння дії і діяльності зробив один із засновників сучасної соціології М. Вебер, який у своїй загальносоціологічній концепції визначив такі основні категорії: поведінка, дія і соціальна дія. Він трансформував ідею діяльності в соціальну дію, і виокремив чотири типи соціальної дії: 1) цілераціональна дія (те, що перебуває поза людиною – навколишні предмети, інші люди – сприймаються як засіб досягнення певної цілі); 2) цінніснораціональна (визначається усвідомленою вірою в цінність поведінки людини, незалежно від кінцевого результат діяльності); 3) афективна (визначається емоціями, почуттями); 4) традиційна (визначається традицією, звичкою). Категорією вищою М. Вебер уважав не соціальну дію, а соціальні взаємини (їх він розумів як усталений зв'язок соціальних дій). Такими соціальними діями він вважав боротьбу, ворожнечу, любов, дружбу тощо. Отже в цих соціальних діях головну роль відігравали ціннісні поняття, а не раціональні. Це теж важливий

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

момент, але найважливіше – думка про соціальний характер, про соціальність діяльності, бо то вже ближче до усвідомлення і розуміння сутності журналістики. Російський вчений М. Кім, аналізуючи цю проблему і узагальнюючи різні погляди, виокремив 1) лексико-семантичний підхід; 2) розуміння журналістики як системного явища; 3) журналістика як соціальний інститут; 4) журналістика як вид духовної практичної діяльності; 5) журналістика як синергетична система; 6) субстанціональний підхід до визначення журналістики [3].

Стисло про кожен із цих підходів. Загалом М. Кім сумнівається, що можна отримати однозначну відповідь на запитання «що таке журналістика?».

Лексико-семантичний підхід ґрунтується на походженні поняття «журналістика» від французького слова *journal*, від *jour* (день). У межах цього підходу М. Кім подає визначення журналістики, яке зробив Є. Прохоров – це від суспільної діяльності зі збору, опрацювання і періодичному розповсюдженню актуальної інформації через канали масової пропаганди й агітації; на сучасному етапі терміном «журналістика» позначають різноманітну продукцію журналістської діяльності, сукупність професії в її межах, а також відповідний предмет вивчення і викладання – журналістику як наукову дисципліну (що повторив і І. Михайлин, хоча наука про журналістику – це наукова дисципліна, а не сама журналістика).

Про журналістику як системне явище. Прихильники цього підходу, на думку М. Кіма, вважають, що журналістика – це багатокomпонентна і багатофункціональна система, що органічно входить у соціальну систему суспільства.

Про розуміння журналістики як виду духовно-практичної діяльності. У тому, що журналістика – це діяльність, сумнівів немає, а через те і діяльнісний підхід до її дослідження цілком закономірний. Важливо зрозуміти, чому ця діяльність духовно-практична: бо вона – творча діяльність (у певних ситуаціях) і водночас практична, бо виконує в суспільстві конкретні визначені завдання.

Журналістика як соціальний інститут – це наступний підхід. М. Кім зазначає, що незважаючи на те, що журналістика давно існує і функціонує як інститутоціональне утворення, в теорії журналістики ще нема чіткого опису цього явища.

Розуміння журналістики як синергетичної системи пояснюють спробою зрозуміти журналістику з погляду синергетичного підходу; журналістика – це система, що самостійно народжується і розвивається, якій притаманні такі ознаки, як нелінійність, нестабільність, відкрита для зовнішніх впливів, яка функціонує за єдиними законами світобудови.

Субстанціональний підхід до визначення журналістики полягає у визначенні її головної ознаки, сутності, основи (субстанції). Ось тут і виникають труднощі, адже, як зазначає М. Кім, журналістика – явище мінливе, суть якого має прихований і невиявлений характер.

У контексті сучасних технологій, у зв'язку з виникненням соціальних мереж, нових видів журналістики (у тім числі громадської), блогерів і блогосфери визначення журналістики стало ще проблематичнішим. Проте дослідник (історик чи теоретик журналістики) повинен або приєднуватися до чийогось погляду на журналістику, керуватися певним підходом у визначенні її суті, або давати своє визначення, оскільки першочергова проблема у кожному журналістикознавчому дослідженні – це розуміння суті журналістики, об'єкта і предмета науки про журналістику. Парадокс полягає у тому, що усі перелічені підходи (а це ще не всі можливі) не позбавлені сенсу. Скажімо, визначення журналістики як системи дає змогу узгодити її із політичною системою, структурувати аналіз окремих елементів, підсистем і компонентів журналістики, власне, застосувати системний підхід. Але чи відповідає сучасна журналістика тим ознакам, які притаманні системі як цілісності? Відповідь неоднозначна. Системою журналістика була і є лише в тоталітарних державах.

Щодо тлумачення журналістики як синергетичної системи. Загалом синергетика – це міждисциплінарний напрям наукових досліджень, що вбачає своє головне завдання у пізнанні законо-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

мірностей, покладених в основу процесів самоорганізації в різних системах (у тім числі в соціальних). Відповідно, синергія – це взаємодія, кооперація чинників, що успішніша, ніж сума їхньої окремої дії. Натомість М. Кім зазначає, що синергетична система – це складно організована система, яка проходить шлях від первісної організованості до руйнації, хаосу [4]. Він помиляється в тлумаченні синергетики, але має рацію, якщо з погляду синергетики оцінити сучасну журналістику – вона, справді, аморфна, нечітка, може, й на шляху до зникнення, якщо вірити песимістичним прогнозам. Щоправда, в аналізі журналістики можна застосовувати синергетичний підхід – це інша річ.

Непереконливий в інтерпретації М. Кіма і субстанціональний підхід, оскільки кожен інший підхід має за мету зрозуміти, що ж є найголовнішим, найсуттєвішим у журналістиці, що є її субстанцією.

Українську пресу минулого я почав досліджувати на початку 90-х років. Оскільки теорією журналістики ніхто тоді всерйоз не займався, я не особливо переймався теоретичними проблемами. Збірник текстів західноукраїнської публіцистики першої половини ХХ століття (починався він з «Рідної Хати» митрополита А. Шептицького, а закінчувався текстами публіцистів ОУН-УПА-УГВР) я назвав «Пресою боротьби й ідеї» [5]. У нарисі «Західноукраїнська преса 1900 – початку 50-х років: особливості функціонування, періодизація, структура (короткий нарис)» (1995) я писав про журналістику як про суспільно-політичну діяльність [6], а не як про творчу діяльність, не як про вид літературної діяльності. Але 2000 року вийшло друком друге видання підручника І. Михайлина «Основи журналістики», де він уперше запропонував нове субстанціональне визначення журналістики як соціального інституту. І вже в монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті» (2006), спираючись на авторитетну думку І. Михайлина, один із розділів я уже назвав «Феномен західноукраїнської преси як соціального інституту» – для мене думка І. Михайлина про суть журналістики була найближчою.

Визначення змісту поняття «інститут» можна знайти у словниках і підручниках. Підходи й тлумачення різні. Вчені вважають, що це 1) сукупність норм правничих і звичаєвих, що стосуються організації якоїсь сфери життя; 2) організована система зв'язків і соціальних норм, якій притаманні важливі суспільні цінності, що задовольняють основні потреби суспільства; 3) це публічна установа, що функціонує у певній сфері; 4) це історично сформовані форми взаємин між людьми, організації їхньої спільної діяльності; 5) це певна група осіб, що повинні виконувати важливу для суспільного життя роботу, тобто це група людей, що виконує суспільні функції; 6) це особливий тип інтегративних груп, цілісність яких заснована на безособових об'єктивних зв'язках, характер і спрямованість яких не залежить від індивідуальних прикмет людей, котрі причетні до функціонування інституту; є інститути (держава, армія), що не є сукупністю живих людей, а системою соціальних ролей, що їх виконують ці люди, це накладає на людей жорсткі обмеження на можливу і допустиму поведінку (зазначимо, що в тоталітарній державі і журналістика підлягає таким самим суворим обмеженням у виконанні соціальних ролей, як, наприклад, і армія; лише у демократичній і правовій державі журналістика вільна і незалежна).

Визначень журналістики багато, бо кожен дослідник воліє оперувати у своїх міркуваннях звичним, надійним і зрозумілим інструментарієм (не завжди це треба пояснювати лише самолюбством), окрім цього журналістика – це справді складне й неоднозначне явище. Вона по-різному функціонує в різні історичні епохи і в різних суспільствах (ідеться про політичний режим). Але можна назвати кілька моментів, що спільні для різних підходів до розуміння соціального інституту:

- усі інститути (формальні й неформальні) не виникають випадково, їхня поява обґрунтована і закономірна; (якісь архаїчні інститути можуть існувати традиційно як реліктові залишки);
- соціальні інститути мають певну мету;
- соціальні інститути виконують певні функції для досягнення мети;

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

– функціонування будь-якого соціального інституту неможливе без участі й присутності людини (форми різні: теоретичне обґрунтування діяльності інституту, участь у його функціонуванні, цей аспект соціального інституту полягає і в тому, що він спрямований на людину – вона є об'єктом його діяльності;

– соціальному інституту притаманна схильність до змін.

Це стосується і журналістики. Як соціальний інститут журналістика – історично сформована, законодавчо врегульована і соціально усталена форма організації діяльності людей, що стосується практично всіх сфер життєдіяльності (політики, культури, економіки, мистецтва, побуту тощо), спрямована на задоволення потреб суспільства в інформації, в аналізі цієї інформації, у посередництві між владою і громадянським суспільством, у здійсненні інших найрізноманітніших функцій.

Спірним є лише твердження про те, що журналістика є формою пізнання. Щоправда, є тенденція до уточнення і розуміння цієї форми як соціального пізнання. Бо навіть якщо ми твердження про журналістику як форму пізнання обумовлюємо обережними застереженнями – це, мовляв, специфічна форма пізнання, це не можна сприйняти як переконливий аргумент. Знання про дійсність дає наука, знання про життя дає здоровий глузд, практичний розум людини, навіть мистецтво можна вважати своєю формою пізнання, а журналістика відображає дійсність. Рівень цього відображення залежить від того, як людина пізнає дійсність: якими методами, засобами, інструментарієм послуговується.

Журналістика може бути джерелом інформації про досягнення будь-якої науки, вона є засобом популяризації цих знань, комунікатором, навіть коментатором цих знань – але не формою наукового пізнання.

Саме розуміння журналістики як соціального інституту і як суспільно-політичної діяльності найдетальніше відображає суть журналістики. По-перше тому, що соціальний інститут у структурі суспільства виконує низку дій, спрямованих на організацію суспільного життя, а журналістика традиційно виконує й ці

функції (організації, координації, інтеграції, формує міжлюдські взаємини і відображає міжінституціональні взаємини в суспільстві, бере участь у вирішенні соціальних проблем (звичайно, не прямо, механізм впливу тут інший). «Четверта влада» хоча і не є вдалим відображенням суті журналістики, але все ж підкреслює вагомість її як соціального інституту.

Особливість журналістики як соціального інституту полягає не в тому, що вона є видом літературної діяльності (це хибне уявлення), бо послуговується словом і літературними прийомами (якби функції журналістики як соціального інституту легше, ефективніше було виконувати за допомогою, скажімо, геометричних фігур чи математичних формул, малюнків, графіті, якихось інших символів і знаків, то журналістика так би і чинила). Оскільки журналістика стосується практично всіх сфер життєдіяльності, а об'єктом її є суспільне буття, то це, відповідно, і пояснює складність того, що вивчає наука про журналістику. Особливість її як соціального інституту зумовлює й особливість журналістики як об'єкта дослідження. Наука про журналістику (чи трохи ширше – медіазнавство) може досліджувати журналістику в її зв'язках з історією, літературою, мистецтвом, політологією, філософією, соціологією, політологією, соціальною психологією, психологією, педагогікою тощо); вона може досліджувати аксіологічні й деонтологічні, онтологічні й епістемологічні, комунікативні й пропагандистські, семіотичні й феноменологічні, риторичні й естетичні характеристики журналістики; вона може досліджувати людину як суб'єкта журналістами і людину як об'єкта журналістики; вона може досліджувати журналістику як один із видів соціальних комунікацій.

Такі можливі напрями наукових досліджень в історії та теорії журналістики потребують і повноти методологічної й методичної оснащеності дослідника.

Сприймаючи журналістику як специфічний соціальний інститут, потрібно зважити і на її особливості як об'єкта дослідження. Йдеться, насамперед, про мультигенетичність, що треба розуміти і як багатозначність самого поняття «журналістика», і

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

як різноманітність галузей у науці про журналістику, і як зв'язок із суміжними гуманітарними науками. Польська дослідниця І. Гофман з цього приводу зазначає: «Мультигенетичність означає, що предметом дослідження є генеза і структура науки про медію в контексті дисциплін, які утворюють в гуманістиці ядро пізнавальних роздумів суспільної комунікації. Певним чином природнім відображенням проблеми мультигенетичності є інтердисциплінарність і трансдисциплінарність у науці (що тоді іноді називають постнаукою) [7].

Уже було зазначено, що журналістика (і, відповідно, наука про неї) є у тісних зв'язках із суміжними гуманітарними науками). Якби ці зв'язки вибудовувати за значенням, за важливістю, то я на перше місце поставив би політологію (давно вже вважаю, що журналістика і публіцистика – це вид не літературної діяльності, а політичної); в історії української преси складалося так, що преса була, насамперед, політичним чинником, а не просто виховним, просвітницьким, культурницьким тощо, хоча наявність цих функцій теж не можна заперечити; наша історія складалася так, що «українське питання» завжди мало політичний характер, навіть тоді, коли це формально був культурницький рух); згодом – історія (політична історія України, сюди ж входить й історія української преси); наступні – соціологія, психологія, економіка, історія й теорія літератури, мовознавство, філософія. Пояснити і обґрунтувати значення кожного із зв'язків науки про журналістику і перелічених гуманітарних наук не важко – ці гуманітарні науки є інтелектуальною базою журналістики і журналіста.

2.2. Поняття методології
(історико-теоретичний аспект питання)

Найпоширеніші визначення методології такі: «Методологія – це система базових принципів і понять, які визначають загальні правила дослідження», «методологія – вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяль-

ності», «методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища» (останні два визначення – із підручника «Організація та методика науково-дослідницької діяльності» В. Шейко і Н. Кушаренко).

Дослідження журналістики як специфічного суспільного інституту теж спирається на певну методологію, на певну систему ідей і засад, що в найзагальнішому сенсі визначають характер і напрям дослідження. У цьому полягає найважливіша функція методології досліджень з історії та теорії журналістики. Окрім цього, функції методології журналістикознавства полягають у визначенні змісту понять (це – період, структура, тема, зміст, функції ЗМК, майстерність, ефективність впливу, творчість, професійна етика, професійні стандарти тощо).

Уже ніхто не сумнівається в тому, що наука про журналістику існує – це журналістикознавство, яке має дві галузі: історію журналістики й теорію журналістики. (Є спроби обґрунтувати наявність і третьої – медіакритики, але, радше, то все ж таки теорія журналістики. Провідний теоретик українського журналістикознавства І. Михайлин слушно вважав, що зрілість кожної науки вимірюється її внутрішньою структурованістю (він мав на увазі наявність у журналістикознавстві двох найважливіших складників – історії журналістики й теорії журналістики [8]). Проте цілком зрілою і самостійною наука стає тоді, коли вона має свій об'єкт і предмет дослідження і спирається на певну методологію. Наприклад, І. Михайлин у книзі «Журналістика як всесвіт» (2008) висловив чимало міркувань з приводу власне методологічних проблем історії української журналістики. Приводи для цього були, бо після краху СРСР потрібно було не просто ревізувати марксистсько-ленінське вчення про пресу, а обґрунтувати нові засади функціонування преси в умовах незалежної України, як і принципово по-новому поглянути на історію української преси. Ось чому методологічні дискусії почалися ще в 90-х роках. Мали вони і спорадичний характер, і досить загальний. Протилежність

оцінок і міркувань була нормою. Якщо свої погляди я висловив тим, що видав своєрідну хрестоматію «Преса боротьби й ідеї (західноукраїнська публіцистика першої половини ХХ століття)» – результат сидіння у колишніх «спецфондах» і вперше студенти в навчальному посібнику отримали змогу читати статті митрополита А. Шептицького, С. Бандери, Д. Донцова, Р. Шухевича, Я. Стецька, Олега Ольжича, О. Теліги, публіцистів українського збройного підпілля 40–50-х років), якщо в «Нарисах з історії військової української преси» (1998) я писав про пресу Українських січових стрільців, про пресу Дивізії «Галичина», про пресу ОУН-УПА-УГВР (українського збройного підпілля), то один титулований історик ще й наприкінці 90-х років писав про «буржуазну» українську пресу, а інший історик у докторській монографії (1998) зазначав, що преса радянських воєнних округів на території Української Радянської Соціалістичної Республіки – це українська преса. Методологічні дискусії з приводу періодизації розгорілися на початку ХХІ століття – цього разу між М. Романюком і М. Нечиталюком, з одного боку, і І. Михайлиним, з іншого. Рацію мав В. Михайлин, бо він захищав обґрунтованість періодизації української преси і підтримав мою пропозицію щодо ідеї державності як основи, критерію періодизації. Відгомін цієї дискусії – у моїй монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування)» (2006).

Так, ось у цій монографії я логічно розвинув концепцію хрестоматії «Преса боротьби й ідеї» і обґрунтував ідеї **державності, боротьби й соборності як методологічні**, як такі, що не лише зумовлюють характер і напрям дослідження історії журналістики, але й визначають зміст її функціонування на сучасному етапі (так само, як і конкретного дослідження).

Методологічний характер **ідеї державності** як критерію полягає в тому, що вона має всезагальний, універсальний характер у всіх ділянках буття українського народу. Стан, рівень, форма, спосіб реалізації ідеї державності об'єктивно відтворюють зміст історичного розвитку української нації на кожному окремому

відтинку. З одного боку, ця ідея не існувала апіорно, а була результатом і сенсом історичного шляху нації, хоча рівень її теоретичного усвідомлення навіть у часи державності міг бути неоднаковий. З іншого боку, ця ідея із втратою державності ніби і затухала, але втрачаючи форму у державній структурі вона продовжувала існувати у колективній пам'яті народу, у різних формах його духовної життєдіяльності. Перервність української державності не означала аналогічну перервність ідеї. Якщо говорити про історичне покликання будь-якої нації, зокрема української, то, передусім, воно полягає у реалізації ідеї державності. Рух цієї ідеї суттєво визначає зміст національної історії. Державність є явною чи прихованою ідеєю кожного періоду української історії, не меншою мірою це стосується розвитку матеріальних основ життя, науки і культури. Наявність ідеї державності і змагання до державності не дали підстави нації перетворитися в етнографічну масу. Ось чому ідея державності не могла бути архіабстрактним поняттям. Ось чому рух ідеї української державності, її стан, форма існування, спосіб втілення є визначальним у періодизації журналістського процесу (і загальноісторичного). Цей критерій – історично вагомий (містить найвищий національний ідеал), універсальний (стосується усіх ділянок життєдіяльності українського народу в усі часи), історично неперервний (навіть за втрати державності її ідея існувала в історичній пам'яті народу), однорідний, однозначний і внутрішньо несуперечливий. Отже, ідея державності має всі підстави для того, щоб нею послуговуватися як методологічним принципом періодизації журналістського процесу.

Розгляд будь-якої теми на сторінках преси загалом свідчить про те, що вона відображає якусь тенденцію історичного розвитку суспільства, якусь визначальну засаду функціонування преси. Важливо не лише констатувати наявність теми, певного ідейно-тематичного напрямку, а й з'ясувати генезу цієї ідеї, її становлення, еволюцію. Це тим більше стосується **ідеї соборності**, яка в українському суспільстві існувала майже як молитва, та мало бракувало, щоб вона перетворилася в риторичну фразу. Справ-

ді, ідея соборності невіддільна від української історичної долі, свідомості і навіть ментальності так само, як і ідея державності й ідея боротьби за неї. Щоправда, українська соборність — то принципово інше, ніж сумнозвісне «собираніе земель руських», ніж «єдиноеділіміство» і безкомпромісний, аж до крові, захист «исконно руських земель». Зрештою, є в нас традиція, що сягає княжих часів. І Володимира Великого називали збирачем руських (українських, тобто) земель, Ярослав Мудрий повернув, відібравши у Польщі Червенські Города, а згодом і Данило Галицький збирав руські землі.

Не така складна, на перший погляд, у формально-теоретичному відношенні, як ідея державності, ідея соборності з'явилася і викристалізувалася в українській політичній думці навіть раніше, ніж ідея державності, але протягом останніх півтора століть років зазнала чимало деформацій, переколючень і спекуляцій, які, до речі, не припинилися і досі.

Ідея соборності як важлива методологічна засада преси, а також політичного мислення й діяльності, потребує розгляду українського історичного процесу не як механічної сукупності відповідних процесів в окремих регіонах. «Регіональність» історичного процесу можна й треба досліджувати, та не абсолютизувати, а розглядати у всеукраїнському національному контексті, особливо коли йдеться про кардинальні питання, про доленосні моменти в історії.

Індуктивне мислення людини неминуче повинно було привести її до висновку, що **боротьба** (війни, конфлікти, зіткнення, суперечності) — не лише спосіб і засіб вирішення соціальних, духовних, психологічних проблем, унаслідок яких відбуваються зміни, а й просто «звичайна», «нормальна» риса, особливість, притаманна людському суспільству і людині зокрема. Очевидно, що поняття боротьби у публіцистичному лексиконі виникло раніше, ніж ідея державності, скажімо, ніж думка про можливість подолання конфліктів і розв'язання проблем іншим шляхом, ніж через боротьбу й насильство. Людина бачила цей стан боротьби в природі, не здаючи собі справи з того, що, власне, в при-

роді цей стан є гармонією. Вона усвідомлювала себе, працюючи у поті чола, — і це була боротьба за виживання в умовах, коли вона (людина) була ще органічною частиною природи. Так у неї формувався інстинкт боротьби, а водночас із цим і намагання зрозуміти значення, сенс боротьби не в природі, а в суспільному житті, її вплив на розвиток, на перебіг історичного процесу, на долю народу, держави, людства загалом. У всякому разі, потрібно було немало історичного часу (а відтак, і емпіричного матеріалу – реальних фактів боротьби), немало інтелектуальних зусиль, щоб дійти висновку про боротьбу як чинник не лише розвитку, зміни певного стану чогось, а й історичного поступу. Це не суперечило і християнському поглядові на світ. Приклад Христа – теж приклад боротьби за людину, за утвердження нових духовних вартостей; релігійний погляд не заперечував збройної боротьби – це «не мир, а меч я приніс вам», це і Архангел Михаїл, який подолав змія зі зброєю в руках.

Для того, щоб назвати хрестоматію західноукраїнської публіцистики першої половини ХХ ст. «Пресою боротьби й ідеї», у мене були вагомі підстави: преса була чинником боротьби за українську державність; тема боротьби за українські національні інтереси (політичні, економічні, культурні) була однією із провідних; на підставі узагальнення публіцистики відповідної тематики можна було зробити висновок про концепцію визвольного руху українців на різних історичних етапах. Виходив я із загальнофілософського розуміння природи боротьби як закономірного елемента людського буття і природи, як суті і чинника історичного процесу. Аналогічна концепція лежить і в основі «Історії української військової преси»².

Осмилення ідеї боротьби, що відображає моральний і соціально-психологічний стан нації, її готовність і бажання боротися і йти на жертви, що відображає інтелектуальний рівень нації, зокрема спроможність її політичної думки, має багато аспектів, пов'язаних із розв'язанням теоретичних і практичних проблем. Найважливішим для нас є зв'язок із ідеєю державності. Ідея боротьби як поняття втрачає свій історичний сенс і зміст, втрачає

навіть елементарний глузд, якщо боротьба не передбачає здобуття корони державності, коли вона не осяяна цим найвищим національним ідеалом. Ідея державності без ідеї боротьби – мертвонароджена або, принаймні, безплідна, ідея боротьби без ідеї державності – історично безглузда. В історії України такі трагічні моменти можна побачити в добу Руїни чи, наприклад, в добу найбільшого розгулу анархістської отаманії під час національно-визвольних змагань 1917-1920 років.

Поняття боротьби настільки складне і багатогранне, настільки «міждисциплінарне» чи «міжгалузеве», що його не можна розглядати в межах, скажімо, лише теорії конфліктології чи осмислити, обмежившись аналізом філософії насильства або ж ототожнити боротьбу лише з війною. Вже на початках свого розвитку людство було свідком боротьби (війни, конфлікти). Античні філософи зауважили стан боротьби в природі. Роздумував про це Ж.-Ж. Руссо. Ідея боротьби посідала важливе місце у діалектиці Гегеля. Відповідаючи на «Анкету», як відомо, молодий К. Маркс зазначив, що щастя в боротьбі. Це розуміння щастя він і Ф. Енгельс хотіли нав'язати і цілому класові, а саме – пролетаріатові, оскільки всяка історична боротьба – здійснюється вона в політичній, релігійній, філософській чи в якійсь іншій сфері ідеології – була, на їхню думку, виявом боротьби класів. Поняття класової боротьби було головним у їхніх поглядах на суспільне життя, насильство і революцію вони вважали найефективнішим засобом для перемоги над буржуазією. В умовах ХХ століття вчення про класову боротьбу і революційне насильство продовжували розвивати В. Ленін та інші теоретики комунізму в його різних іпостасях, особливо в більшовицькій. Принагідно зазначимо, що поняття боротьби в більшовицькій ідеології було просто глорифіковане. Зокрема, Ф. Ніцше вважав, що війна і героїстство зробили більше, ніж любов до ближнього. Інший німецький філософ В. Вундт писав, що власне світові війни, заворушення спричинилися до духовного відродження.

Можна сперечатися з приводу обґрунтованості цих ідей-засад як методологічних, але вони продуктивні в тому сенсі, що

вони створили ідейно-світоглядну й теоретичну передумову для дослідження змісту української преси й відображення історичних імперативів і тенденцій українського суспільства, вони відображали позицію дослідника, вони й сьогодні формують теоретичну передумову для формування як методологічної, так і концептуальної основи дослідження. На жаль, не було тоді змоги прочитати праці сучасного філософа І. Лакатоса, бо в російськомовному перекладі його праці вийшли друком 2008 року («Избранные произведения по философии и методологии науки»). Він зазначав: «У сучасній філософії науки популярні різноманітні методологічні концепції, але всі вони, досить відчутно відрізняються від того, що зазвичай розуміли під «методологією» у XVII столітті і навіть у XVIII столітті. Тоді сподівалися, що методологія дасть вченим звід правил для розв'язання проблем. Тепер ці сподівання обвалилися: сучасна методологічна концепція, чи «логіка відкриття» – це просто низка правил (може, навіть не дуже пов'язаних між собою) для оцінки готових, добре сформульованих теорій»^[9]. І. Лакатос описав різні «логіки відкриття» (методологічні концепції). Характеристикою для них є правила, згідно з якими і відбувається наукове прийняття або заперечення теорій або дослідницьких проблем. Ці правила «мають подвійну функцію. По-перше, вони функціонують як *кодекс наукової честності*, порушувати який непростимо; по-друге, вони виконують функцію жорсткого ядра (*нормативної*) *історіографічної дослідницької програми*»^[10]. Саме ця друга функція й була в центрі уваги І. Лакатоса. Так, однією із найвпливовіших методологій він вважає **індуктивізм**. Коротко про її суть. Згідно з індуктивізмом лише ті судження можна прийняти як наукові, які або описують твердо встановлені факти, або є таким їхнім узагальненням, що не можливо заперечити. Науковий кодекс індуктивіста суворий: або судження повинно бути доведене фактами, або виведене – дедуктивно чи індуктивно – із вже заведених суджень. Історик-індуктивіст визнає лише два справді істинні наукові відкриття: судження про твердо встановлені факти та індуктивні узагальнення. Лише вони і є спинним хребтом вну-

трішньої історії науки. Коли індуктивіст описує історію, він розшукує лише їх – і в цьому полягає для нього вся проблема. Наукові революції, на думку індуктивістів, полягають у тому, щоб викрити ірраціональні хибні міркування, які треба вигнати з науки і перевести в історію науки, в історію звичайних вірувань. Проте історик-індуктивіст не може раціонально пояснити, чому саме ці факти, а не інші обрано для предмета дослідження. Для нього це нераціональна, емпірична, зовнішня проблема. Одні індуктивісти вважають, що вибір фактів не обов'язково мусить бути зумовлений соціальними чинниками; цей вибір може бути зумовлений позанауковими впливами. Інші допускають, що вибір проблем зумовлений передусім вродженою чи довільно вибраною (чи традиційною) теоретичною структурою. Але є радикальне відгалуження індуктивізму, представники якого відмовляються визнавати будь-який зовнішній вплив на науку – інтелектуальний, психологічний чи соціологічний. На їхню думку, зовнішній вплив знецінює наукову теорію.

Наступна методологія – **конвенціоналізм**. Суть її полягає в тому, що в основі наукових теорій лежать згоди (конвенції) між вченими. Їхній вибір зумовлений міркуваннями про зручність, простоту, але це критерії, які прямо не пов'язані з істинністю. Жодну систему, яка щось класифікує, конвенціоналізм не розглядає як достовірно істинну, а лише як істинну за згодою. Радикальні конвенціоналісти вважають, що будь-яку систему можна відкинути, якщо з'являється простіша, зручніша. Для конвенціоналістів взірцевим прикладом наукової революції була коперніканська революція, вважає І. Лакатос. Він же зазначає: «Конвенціалістська історіографія не може раціонально пояснити, чому певні факти досліджують у першу чергу і чому певні системи класифікації аналізують раніше, ніж інші у той період, коли їхні порівнювані риси ще не зрозумілі» [11]. Для історика-конвенціоналіста головними науковими відкриттями є, насамперед, винайдення нових і простіших систем, що допоможуть класифікації.

Методологічний **фальсифікаціонізм** – це варіант революційного конвенціоналізму. Основна особливість, на думку І. Ла-

катоса, фальсифікаціоністської методології (її запропонував К. Поппер у своїй праці «Логіка наукового дослідження», 1935) – полягає в тому, що вона за згодою дає змогу приймати фактуальні, просторово-часові одиничні «базові твердження», а не просторово-часові універсальні теорії. Згідно із фальсифікаціоністським кодексом наукової чесності, певна теорія є науковою лише в тому разі, якщо її можна протиставити будь-якому базовому твердженню, і цю теорію треба усунути, якщо вона йому суперечить. Натомість К. Поппер висловив ще одну умову, з якою повинна узгоджуватися теорія для того, щоб її вважали науковою: вона повинна передбачати факти, які є новими, тобто несподіваними з погляду попереднього знання. Історик – попперіанець (прихильник фальсифікаціоністської методології) шукає великі, сміливі теорії і так само великі негативні і заперечні експерименти.

Зокрема, І. Лакатос розглядає динаміку розвитку науки як зміну дослідницьких програм, що є послідовним і безперервним зв'язком теорій. Кожна наступна теорія виникає на основі попередньої, як результат попередньої теорії, але разом із допоміжною гіпотезою. Тобто теорія плюс допоміжна гіпотеза – це і є нова теорія. Методологічна цінність теорії І. Лакатоса полягає в тому, що нема категоричного заперечення попередніх здобутків, нема революційного переходу від одного етапу розвитку до наступного. Щоправда, оця безперервність науково-дослідницької програми, на думку І. Лакатоса, можлива за умови дотримання певних правил, які пояснюють, якими шляхами має йти дослідницька робота («позитивно евристика»), яких треба уникати («негативна евристика»). І. Лакатос вважав, що важливим структурним елементом науково-дослідницької програми є «жорстке ядро», яке складається із достовірних фундаментальних знань, які не підлягають перевірці [12]. І. Лакатос зазначає, що науково-дослідницька програма «включає в себе конвенційно прийняте (і через те «незаперечне», згідно із заздалегідь вибраному рішенню) «жорстке ядро» і «позитивну евристику», яка визначає проблеми для дослідження, виокремлює захисний пояс допо-

міжних гіпотез, передбачає аномалії і переможно перетворює їх у підтверджувальні приклади – усе це згідно із заздалегідь розробленим планом. Учений бачить аномалії, але поскільки його дослідницька програма витримує їхній натиск, він може спокійно ігнорувати їх. *Не аномалії, а позитивна евристика його програми – ось що у першу чергу диктує йому вибір проблем*» [13].

На відміну від цих методологій, І. Лакатос пропонує власну – **методологію науково-дослідницьких програм**. Він заявляв, що згідно з його методологічною концепцією науково-дослідницькі програми – найвеличніші наукові досягнення. На його думку, ця методологічна концепція пропонує новий спосіб раціональної реконструкції науки. Так, І. Лакатос викладає свою концепцію, протиставляючи її фальсифікаціонізму і конвенціоналізму, в яких він запозичив суттєві елементи. Зрозуміло, що весь цей матеріал стосується філософії науки, історії науки в широкому розумінні, де історія й теорія преси (які ще не так давно й не сприймали як науку) посідають дуже скромне місце. А тому постає закономірне запитання: якщо концепцію І. Лакатоса сприймають філософи й історики науки, то чим вона продуктивна, у чому її практичне значення для істориків і теоретиків журналістики? Історикам преси імпонує його ідея «жорсткого ядра» і це був важливий елемент його методології, що об'єднував такі фундаментальні, специфічні для науково-дослідницької програми положення, що їх умовно не можна заперечити. Таким «жорстким ядром» методології дослідження історії української преси можна вважати сукупність трьох фундаментальних ідей – державності, соборності і боротьби (тобто безперервного розвитку). Імпонує й та ідея І. Лакатоса, яка передбачає, що в рамках науково-дослідницької певну теорію можна усунути лише кращою теорією, яка володіє більшим емпіричним змістом. Варто звернути увагу ще на одне міркування І. Лакатоса: «У тому кодексі наукової чесності, який ми запропонували, скромність і стриманість відіграють більшу роль, ніж в інших. Завжди потрібно пам'ятати про те, що навіть якщо ваш опонент дуже відстав, він ще може наздогнати вас. Жодні переваги однієї зі сторін не варто розгля-

дати як абсолютно вирішальні. Не існує також жодної гарантії триумфу тієї чи іншої програми. Не існує також і жодної гарантії її краху. Наполегливість, як і скромність, володіють більшим «раціональним» смислом. Однак успіхи конкурентних сторін треба фіксувати і вони повинні бути здобутком громадськості» [14]. (Повчальний приклад такої некоректної полеміки і критики з боку відомих львівських істориків преси М. Романюка і М. Нечиталюка, які претендували на звання законодавців моди в історії преси, описав І. Михайлин у книзі «Журналістика як всесвіт») [15].

Погляд І. Лакатоса на індуктивізм цікавий для істориків преси: вчений підкреслював, що історія для індуктивізму складається із визнаних відкриттів безперечних фактів і так званих індуктивних узагальнень. У цьому полягає обмеженість індуктивізму, але з'являються підстави оцінити невисокий теоретичний рівень тих праць з історії преси, що обмежуються «індуктивним» описом змісту чи певних тем періодичних видань певного періоду. Індуктивістську теорію історіографії І. Лакатос називав утопією.

Методологічно продуктивними для істориків і теоретиків преси є міркування І. Лакатоса про **внутрішню і зовнішню історію науки**. Він зазначав: «Справжня історія науки завжди багатша, ніж її раціональні реконструкції. Проте раціональна реконструкція, чи внутрішня історія, є первинною, а зовнішня історія – лише вторинною, оскільки найважливіші проблеми зовнішньої історії визначаються внутрішньою історією. Зовнішня історія або дає нераціональне пояснення темпів локалізації, виокремлення історичних подій, *інтерпретованих* на основі внутрішньої історії, або – якщо зафіксована історія значно відрізняється від своєї раціональної реконструкції – вона дає емпіричне пояснення цієї різниці. Проте раціональний аспект зростання науки цілком пояснюються певною логікою наукового дослідження» [16]. А що в історії журналістики є внутрішньою і зовнішньою історією? «Внутрішня історія» в історії преси – це духовно-інтелектуальна історія, це внутрішні зв'язки між різними фактами і явищами, це тенденції; «зовнішня історія» – це, радше, соціальна

історія, існування самої журналістики як факту соціальної (супільної) історії.

І щодо терміна раціональності, який І. Лакатос вживає дуже часто. Термін багатозначний. У деяких теоріях раціональність збігається зі сферою впорядкованості, зі сферою розумного. Сучасне розуміння раціональності у західній філософії науки – це сукупність норм і методів, що характеризують наукове дослідження. Цей термін має ціннісний характер. Наукову раціональність розуміють як найвищий і автентичний тип свідомості, взірець для всіх сфер сучасної культури. Раціональність ототожнюють із доцільністю. Нерідко раціональність втрачає свою визначеність, що дає підстави вести мову про «кризу» раціональності, про рівноправність наукової, релігійної, магічної свідомостей. Відсутність єдиного визначення і розуміння раціональності свідчить про методологічний і світоглядний плюралізм західної філософії [17].

Підсумовуючи, зазначимо, що великим досягненням філософії науки є методологічний **плюралізм**. Наявність якоїсь нової, але обґрунтованої методології свідчить про зрілість і рівень науки.

2.3. Види методології

Деякі українські підручники про науково-дослідницьку діяльність (В. Шейко і Н. Кушнарєнко, наприклад) виокремлюють аж чотири рівні методології: фундаментальна (філософська), загальнонаукова, конкретно-наукова і система конкретних методів і технік. Скажімо, польські дослідники сучасного медіазнавства оперують лише двома – це методологія загальна і методологія конкретнонаукова. Якщо ми сприймаємо поняття методології у двох значеннях – 1) наука про методи наукової діяльності і про правила мислення, 2) методологія як наука про систему наукових чи базових принципів, форм і способів дослідницької діяльності, які визначають загальні правила дослідження, то немає потреби виокремлювати філософську і загальну методологію. Основою

загальнонаукової методології і є філософія. Інша річ, що давно вже не існує (зрештою, він існував хіба на рівні міфологічного сприйняття світу) єдиного філософського світогляду, і лише найзагальніші правила мислення об'єднують різні філософські напрями, течії, школи тощо. Тому зазначимо, що загальна методологія вивчає наукову діяльність, її результати. Власне, її засади й елементи і зобов'язують усі наукові дисципліни. Загальна методологія займається обґрунтуванням тверджень і висновків, виробляє методологічні поняття, охоплює логічні структури науки в цілому й окремих дисциплін, сприяє обґрунтуванню конкретних методів, технік, операцій, процедур, які застосовуються в конкретних науках, а також займається верифікацією результатів дослідження. Саме тому і є підстави зазначити, що загальна методологія – це і є філософія, бо в ній відображається і логічний, і філософський аспект.

Про недоцільність розмежування філософської й загальнонаукової методології свідчить і той факт, що історики філософської науки відзначають наявність таких філософських напрямів, як «філософія життя», філософія історії, філософія релігії, філософія культури. Так, філософія історії вивчає онтологічні питання історичного процесу (сенса історичного процесу і його тенденції, періодизація, співвідношення свободи й необхідності в історії), а також гносеологічні й методологічні проблеми науки; філософія культури вивчає культуру як багатогранне цивілізаційне явище, її виникнення, становлення, глибинні смисли, структуру, майбутнє тощо. За аналогією ми можемо стверджувати і правомірність існування такої галузі (сфери) філософії, як філософія (історіософія) преси чи журналістики загалом як соціального інституту, яка може вивчати журналістику як певне культурне явище, з'ясувати його природу, тенденції розвитку, сенс існування, зміст, який пов'язаний з фундаментальними цінностями людини, з проблемами відображення дійсності, що теж є предметом філософського пізнання. Зв'язок науки про журналістику і філософії полягає в тому, що 1) і наука, і власне журналістика як соціальний інститут можуть бути об'єктом філософського пі-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

знання; 2) методологія дослідження журналістики спирається на філософську (фундаментальну) методологію; 3) журналістика як специфічна форма відображення дійсності порушує ті проблеми, що входять до предмету дослідження філософії (людське буття і сенс життя, людина і природа, науково-технічний прогрес і моральні проблеми і тощо).

Врешті, не випадково в другій половині ХХ століття сформувався такий напрям, як філософія науки, хоча історики науки початку цього напрямку вбачають і в ХІХ столітті. Філософія науки як філософський напрям, що вивчає наукову діяльність і процес пізнання, як розділ філософії, що його досліджують різні філософські напрями, – дуже спеціальна і складна проблема, в тлумаченні якої є чимало дискусійного, суперечливого, не вивченого. Предметне поле філософії науки – це вивчення феномена науки. Для нас важливо, що розширення предмета дослідження пов'язане з аналізом світоглядних аспектів науки, з гуманістичними проблемами, в тім числі й морально-етичними, з проникненням філософії та її методів (феноменологічних, герменевтичних, онтологічних) в гуманітарні науки і впливом методів і результатів цих наук на філософію. Саме філософська методологія є фундаментальною і загальною, бо вона виконує важливу функцію: осмислює (зрозуміло, що йдеться про суб'єкта – про вченого) в найзагальнішому сенсі процес пізнання. Це у творах Аристотеля не було різниці між філософією і наукою. Їх розмежували тоді, коли Галілей створив новий тип фізичної теорії. Прихильники традиційної філософії стверджували, що саме вона – це справжня наука (і нею можна займатися повною мірою науковим способом). Дослідники природничих наук, заохочені прикладом Галілея, почали тлумачити філософські роздуми як наукові в широкому розумінні терміна «наука». Проте той факт, що філософія перестала бути «наукою наук», що філософія й інші науки (природничі, точні) розмежувалися, не означає, що між ними немає нічого спільного. Навпаки, філософська методологія трансформувалася в загальнонаукову, бо саме вона визначає стратегію пізнання явищ, процесів.

Ще один аргумент на користь того, що філософська методологія – це і є та методологія, що є спільною, основою для всіх наук. Він полягає у тому, що філософські питання, філософські роздуми органічні для людини навіть на рівні буденного життя. Німецький вчений В. Брайтенберг висловився так: «Як кенгуру притаманно стрибати, а мавпі лазити по деревах, так людині – мислити». Ця властивість мислити – це перший крок до роздумів над буттям. Неправда, що філософія – ця наука абстрактна, незрозуміла і відірвана від життя, не пов'язана з ним. Небажання широкої аудиторії визнати практичне значення філософії можна подолати і думкою про необхідність усвідомлення тих небезпек, що їх може принести неконтрольований розвиток науки і техніки (навіть масмедій), створення штучного інтелекту, експерименти із клонуванням, винайдення нових видів зброї і тощо. І філософ, і представник будь-якої іншої науки, і журналіст, і кожна людина – всіх зобов'язує думання над магістральними шляхами людства в майбутнє.

З іншого боку, систему конкретних методів і технік теж не можна вважати методологією тієї чи іншої науки, хоча вони й підпорядковані їм. З'ясуємо зміст цих понять.

Метод – це сукупність певних операцій, спосіб досягнення поставленої мети.

Якщо метод, образно кажучи, – це шлях до істини, то логічно припустити, що досить знайти відповідний метод – і це гарантує відкриття істини. Проте є вчені, які не абсолютизують значення методу. Я маю на увазі польського філософа та есеїста Л. Колаковського і його есей «*Fabula mundi* та ніс Клеопатри». Він вважав, що не існує достовірного методу історичного пояснення культури і зазначав: «Вірити, що ми маємо в розпорядженні дієвий метод повного пояснення якоїсь філософської ідеї – за законами психоаналізу, а до історичного матеріалізму, або будь-якої іншої філософії ідей – це вірити, що ми зможемо відтворити її на підставі самого знання «чинників», на які покладаємо відповідальність за її виникнення, ментально повторити той самий творчий процес, так, як можна повторити хімічний дослід. Неможливість

зробити це доводить – якщо доведення потрібні – неможливість дати історичне пояснення філософських ідей або ж те, що ніякий пояснювальний метод не існує» [18]. Далі: те, що на його думку, заслуговує називатися методом, має бути сукупністю операцій, застосовуваних до одного об'єкта, щоразу приведуть до тих самих випадків або приблизно тих самих висновків. Проте це не завжди стається в гуманітарних науках, «якщо не враховувати техніку ідентифікування джерел та їх збирання. Є методи, які з достатнім ступенем певності дають змогу встановити, в якому монастирі було переписано цей рукопис і в якому місті було надруковано цю книжку. Натомість не існує жодного методу пояснення нових філософських фактів через суспільні чи психологічні обставини їх виникнення, жодного методу, який відкривав би сукупність причин, що формувалися для написання «Метафізики», «Суми теології», «Етики», «Роздумів». Ні психоаналіз, ні історичний матеріалізм в усіх своїх різновидах не є в цьому значенні методами, бо ж знаємо, що, за винятком малоприматних загальників, вони під час застосування до тих самих об'єктів ведуть до різних висновків» [19]. Зокрема, Л. Колаковський мав рацію в тому, що не можна автоматично застосовувати певні методи в науках прикладних і гуманітарних (але це не стосується загальнонаукових методів); та обставина, що щось не можна пояснити достовірно, не означає, що його не треба намагатися пояснити; це не означає, що «в історії культури немає пояснювального методу» [20] – інша річ, наскільки цей метод ефективний. Так, Л. Колаковський не стільки проти методу, скільки проти непогрішності, проти абсолютизації методу. Він – за право кожного історика філософії мати свою приватну святу історію.

Методика – це сукупність методів, дібраних з огляду на характер предмета дослідження. Окрім цього, методика передбачає і систему правил використання методів і прийомів дослідження.

Методологічна основа дослідження – сукупність фундаментальних положень, на які спирається наукове дослідження.

2.4. Методологічна основа наукового дослідження

Це питання, мабуть, найскладніше. В. Шейко і Н. Кушнарєнко зазначають, що методологічна основа дослідження не є, зазвичай, самостійним розділом дисертації або іншої наукової праці (і дуже добре, бо це такі теоретичні хащі, з яких дослідник конкретної проблемної ситуації ризикує і не вибратися), однак від її чіткого визначення значною мірою залежить досягнення мети і завдань наукового дослідження. Справді, у «вступах» дисертації часто практично відсутнє обґрунтоване формулювання методологічної основи дослідження – автори обмежуються компліментарним зауваженням, що то праці інших вчених є методологічною основою дисертації (а перелік імен членів спеціалізованої ради майже обов'язковий) або обмежуються переліком методів і підходів, які вони використали (що теж не завжди зроблено адекватно і змістовно).

Так ось, В. Шейко і Н. Кушнарєнко подають таке визначення: «Під **методологічною основою** дослідження доцільно розуміти основне, вихідне положення, на якому базується наукове дослідження. Методологічні основи даної науки завжди існують поза цією наукою, за її межами і не виводяться із самого дослідження» [21]. Думка, відображена в останньому реченні, й викликає сумніви, бо згодом, у з'ясуванні конкретнонаукової методології автори так описують напрями пошуків методологічних основ:

- вивчення наукових праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову методологію для вивчення конкретної галузі науки;

- аналіз наукових праць провідних учених, які водночас із загальними проблемами своєї галузі досліджували питання даної галузі;

- узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали дану проблему;

- проведення досліджень специфічних підходів для вирішення цієї проблеми професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували свої ідеї;

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

– аналіз концепцій у цій сфері наукової і практичної діяльності українських учених і практиків;

– вивчення наукових праць зарубіжних учених і практиків [22].

Де саме існують методологічні основи даної науки, якщо вона – за межами і не виокремлюється із самого дослідження? Зрозуміло, що у філософській основі як загальної для кожної конкретної науки. Але тут виникає проблемна ситуація. Наведемо кілька прикладів. Шукати методологічну основу у філософії екзистенціалізму, який захищає унікальність людського буття, який заперечує абсолютизацію логіки і пізнання буття, який дуже болісно відчуває дефіцит гуманності у взаєминах? Уже не будемо згадувати тих філософів, хто поєднав екзистенціалістське сприймання світу з релігійним світоглядом чи тих, хто справжнє існування (екзистенцію) вбачав у бунті людини («Людина, яка бунтує» А. Камю); варто зазначити і те, що екзистенціалізм заперечував як самовпевненість скієнтизму, так і технократичні ілюзії.

Є ж суттєві різниці між сучасними постпозитивізмом, постмодернізмом, постструктуралізмом. Та навіть у межах тієї чи іншої течії є різниці у поглядах її апологетів. Скажімо, якщо йдеться про постпозитивізм, то орієнтуватися на фальсифікаціонізм К. Поппера («Логіка наукового відкриття») чи на концепцію наукових революцій Т. Куна («Структура наукових революцій»? А можливо на концепції П. Феєрабенда (теж постпозитивізм), який заперечує наявність універсальних методів пізнання, це такий спосіб епістемологічний (пізнаннєвий) анархізм, це ідея чи концепція «все дозволено»? На думку П. Феєрабенда, дотримання певного методу заважає творчому мисленню.

А чому не можна допустити впливу концепцій Ж. Дерріди, Ж. Дельоза, Ж. Бодріяра та інших філософів, кого записують у постструктуралісти (чи й постмодерністи)? Наголосимо на тому, що близьке для істориків і теоретиків як дослідників журналістики – на увазі до тексту як реальності і увага до політичної реальності: Ж. Дерріда заявляв, що поза текстом немає нічого, що немає нічого, окрім тексту; Ж. Дельоз – все у кінцевому підсумку є політикою. Та й поняття «система» і «структура» у структура-

лізмі й постструктуралізмі привертають увагу дослідників журналістики, як і те, що науковість, методи дослідження не мають особливого значення, що поняття і концептуальність теж зайві – за їх допомогою уже не можна «вхопити» об'єкт дослідження, осмислити реальність. У працях Ж. Бодріяра увагу можуть привернути якщо не думка про типи дискурсів (економічний, психоаналітичний і лінгвістичний), які маскують амбівалентність життя і смерті, то, безперечно, його ідея циклічності, яка знищує лінійність часу, мови, накопичення і влади; продуктивна його ідея симуляції: Ж. Бодріяр виокремлює три стадії соціальної історії витіснення смерті (це три «симуляції», т.зв. «симулякри»); на його думку, світ складається з моделей і симулякрів, які не мають конкретних знаків, які самі є лише «реальністю», що практично змішує або й ототожнює реальне та уявне (симульоване). Оригінальні думки Ж. Бодріяр висловлював і з інших приводів – «маси», наприклад, він називав екстазом соціального, «чорними дірами» тощо.

Історики преси і журналістики можуть шукати обґрунтування методологічної основи свого дослідження в історичній концепції англійського історика і філософа А. Тойнбі («Дослідження історії», 1934-1961).

Не віриться, що хтось із дослідників (це стосується гуманітарних дисциплін) ще вірить у міфи «наукового комунізму» і може оперувати поняттями «класова боротьба», «клас», «пролетаріат», «радянська демократія», «загниваючий капіталізм» (тепер така сама західна цивілізація чи Європа на противагу «руському миру»), але тип «совкового», поверхового, інтелектуально обмеженого і зумовленого надуманими канонами й нормами мислення може й залишатися.

Чи є сенс відкидати методологічні установки і ходи прагматизму, що розглядав пізнавальну діяльність у контексті внутрішніх психологічних процесів, який в центрі філософського осмислення поставив життєдіяльність людини? Д. Джеймс, один із послідовників Пірса, засновника цієї течії, розглядав прагматизм як метод і як особливу теорію істини (використовуючи прагматизм

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

як метод, Дж. Джеймс суперечку між ідеалізмом і матеріалізмом вирішував на користь ідеалізму, а матеріалізм, як він уважав, у майбутньому загрожує людству загибеллю.

Зрештою, треба мати на увазі те, що багато що з різних філософських течій цінне, коли йдеться про методологічні підходи. Скажімо, критицизм, те, що притаманне мисленню тих філософів, яких ми вже згадували, – К. Попперу, І. Лакатосу, П. Феєрабенду, Т. Куну. Критицизм не можна розглядати як суто негативну заперечну методологічну установку, бо якщо він пропонує систему теоретично обґрунтованих процедур, що сприяють аналізу певної проблеми, науковості, раціональності мислення, то такий підхід методологічно цінний і ефективний.

Аналогічно є певний сенс і в конвенціоналізмі, і в принципі фалліболізмі, і у фальсифікації як методологічній процедурі.

Більш ніж очевидно, що ніхто не погоджується з тим, що повинна існувати єдина методологія, єдиний філософський погляд на світ. Зокрема, І. Лакатос з цього приводу писав так: «З погляду Поппера повинна існувати конституційна влада незмінного загальноприйнятого закону (вираженого в його критерії демаркації для того, щоби відрізнити добру науку від поганої)».

Однак деякі видатні філософи висміюють саму ідею загальноприйнятого закону і можливість якоїсь обґрунтованої демаркації. (Це проблема знаходження критерію розмежування наукового знання і ненаукового, емпіричної науки і формальних наук і метафізики – так зазначено у філософських словниках. – С. К.). Згідно з Оукшоттом і Полянні не повинно і не може бути жодного писаного закону: існують лише окремі прецеденти. Тому вони зазначають, що навіть якби ми помилково і прийняли якийсь сформульований закон, він, тим не менше, потребував авторитетних інтепретаторів. Я гадаю, що погляд Оукшотта і Полянні містить значну долю правди. Насамперед, ми (разом із Поппером) повинні визнати, що всі «закони», що їх пропонують філософи-апріористи, досі виявлялися помилковими з погляду видатних вчених. До цього часу саме ті наукові стандарти, якими наукова еліта «інстинктивно» керувалася в окремих випадках, становили

головне – хоча й не єдине мірило універсальних законів, що їх пропонували філософи. Якщо так, то прогрес у сфері методології – щодо більшості сучасних наук – все ще плентається у хвості буденної наукової мудрості. Чи не буде в такому разі занадто зухвалою спроба нав'язати більшості сучасних наук якусь апріорну філософію науки? Чи не буде невиправданою зухвалістю вимога почати заново всю справу науки, якщо, скажімо, наука Ньютона чи Ейнштейна виявиться порушником апріорних правил наукової гри, встановлених Ф. Беконом, Р. Карнапом чи К. Поппером?

Гадаю, що буде. Тому методологія історіографічних дослідницьких програм має на увазі плюралістичну систему авторитетів частково через те, що мудрість наукової оцінки і окремі прецеденти не виражаються та й не можуть бути виражені загальними законами, що їх сформулював і зафіксував філософ, а частково і через те, що в деяких випадках закон, що його встановив і зафіксував філософ, може виявитися випадково вірним, правильним тоді, як міркування вчених неспроможні. Я не погоджуюся, отже, і з тими філософами науки, які вважають само собою зрозумілим, що загальні наукові стандарти незмінні і розум може розпізнати їх апріорі, і з тими, хто вважає, ніби світло розуму осягає лише часткові випадки» [23]. Цитата велика за обсягом, але ми не хотіли руйнувати цілісність міркувань автора. Тут порушено кілька важливих проблем філософського осмислення дійсності: 1) І. Лакатос допускає плюралістичність методології; 2) сумнівним є існування загальноприйнятих законів; 3) не треба більшості сучасних наук нав'язувати якусь апріорну філософію науки.

Міркування І. Лакатоса підтверджують те, що існування плюралізму думок, різних методологічних і теоретичних позицій – це риса, органічно притаманна науці, яка орієнтується на пошук істини. Колишне радянське «єдиномыслие», тоталітарне «єдиномудання» у будь-якій сфері життєдіяльності не призводить до істини, як і трафаретне, уніфіковане, схематичне мислення. Примітивізація філософського мислення може відбувати-

ся як на особистісному рівні, так і нав'язуватися з боку тоталітарного режиму.

Цікаві міркування про методологічну основу політичної науки знаходимо в підручнику «Політична наука: методи досліджень» (2012). Автори зазначають, що політична наука може застосовувати методологічні відкриття інших наук, що «методологічною основою політичної науки можуть стати соціальна філософія та філософія історії» [24]. (Насторожує, звичайно, те, що автори вживають «можуть» – очевидно, є й інші варіанти?) Ми знаходимо пояснення: соціальна філософія намагається відповісти на питання, що таке суспільство і яке місце посідає в ньому людина, а філософія історії відповідає на питання про закономірності розвитку людства, рушійні сили історії, можливості надбання загальнолюдської єдності за умови багатомірності історичного поступу. Але є дуже важливий погляд: «Інваріантної, загальноновизнаної і у цьому сенсі єдиної концепції ні соціальної філософії, ні філософії історії не вироблено. У методологічному аспекті політичну науку можна вибудовувати на підставі будь-якої конкретної концепції соціальної філософії та конкретної концепції філософії історії» [25]. Однак вони мають відповідати певним вимогам – внутрішньої цілісності та несуперечності, євристичності (мають відкривати нові дослідницькі горизонти), практичності (спроможності пояснювати нові факти і явища).

Для того, щоб зрозуміти філософську зумовленість методологічної основи якогось журналістикознавчого дослідження, нам і потрібно спочатку відшукати філософську основу журналістики як соціального інституту, як життєдіяльності. Проте філософія і журналістика (так само як і наука про неї) – це не однозначні поняття.

Чи існує журналістикознавство на рівні окремої від інших гуманітарних наук теорії? Очевидно, бо воно (і як історія журналістики і як теорія журналістики) має свою сутність, свій об'єкт і предмет дослідження, хоча не має суто своїх специфічних методів пізнання (як науки точні, природничі чи й гуманітарні), але це не означає, що вона не має філософського змісту.

Цей зміст полягає у з'ясуванні природи журналістики, її виникненні, розвитку, функціонування у суспільстві, в особливостях відображення дійсності й створення певної картини світу. Не вважаю, що журналістика є особливою формою пізнання (як наука чи мистецтво), але поєднання різних форм і методів пізнання, раціонального і чуттєвого у пізнанні дає підстави вести мову про пізнавальний (гносеологічний) аспект теорії журналістики.

І наука, і мистецтво, і журналістика – це різні сфери життєдіяльності, але у функціонуванні кожної неодмінно наявний і ціннісний аспект. По-перше, самі ці сфери як форми життєдіяльності є цінностями, по-друге, вони продукують певні цінності (ідеї, смисли, ідеали), по-третє, вони підлягають ціннісно зорієнтованому аналізу – маємо на увазі аксіологічний підхід.

Професійна етика журналіста вказує не лише на морально-етичний аспект журналістики, бо це звучувало би значення деонтологічних характеристик журналістики (деонтологія – це розділ етики, який вивчає проблему обов'язку, сферу обов'язкового, норми моральних вимог тощо).

Окрім цього журналістика функціонує і в певному правовому полі, адже у кожній державі законодавство визначає права і обов'язки журналіста, місце журналістики в структурі суспільства.

Безперечним є і суспільно-політичний аспект. Маю на увазі чотири теорії преси Ф. Сіберта, Т. Петерсона і У. Шрама (авторитарна модель журналістики, ліберторіанська, журналістика соціальної відповідальності і радянська (тоталітарна) журналістика) [26]. Це, певною мірою, і політичний аспект журналістики, але водночас стосується і соціальної філософії чи філософії суспільного буття.

І суб'єктом, і об'єктом журналістики є людина. Це означає, що в теорії журналістики не обійтися без філософського розуміння людини. Отож, К. Ясперс, щоправда, вважав, що соціологія, психологія й антропологія вчать розглядати людину як об'єкт, який треба досліджувати на підставі даних – так можна щось дізнатися про людину, але не пізнати саму людину. Далі він продовжував

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

так: «Екзистенціальна філософія – це об'єктивне знання, що все використовує, але виходить за його межі пізнання, за посередництвом якого людина хоче стати сама собою» [27]. Зрештою, це лише один із багатьох аспектів (і варіантів) філософського розуміння сутності людини, а найближче до цього підійшов саме «літературний» екзистенціалізм. Загалом є у філософії такий програмний напрям, як філософська антропологія, засновником якої вважають М. Шелера.

Так, формулюючи методологічну основу дослідження – потрібно мати на увазі філософський аспект функціонування журналістики як соціального інституту і принципи сучасної методології наук, їх визначають так:

«– ймовірності теорій і концептів сучасної науки (відповідає глибині та складності дослідження її проблемного поля;

– доповнення (неможливо побудувати одну загальну теорію навіть для певного аспекту реальності, об'єктивно виникає потреба у додаткових теоріях);

– незведеної до першооснов (такої «цегли», з якої складається реальність, не існує в природі, такий підхід неприйнятний і у теорії);

– відкритості та плюралізму (будь-яка сучасна наука відкрита не лише у конструюванні своїх підстав і понятійного апарату, а й у залученні будь-яких теоретичних напрацювань та методів, якщо це допомагає досліджувати дійсність);

– верифікованості (завжди є можливість перевірити отримані результати дослідження);

– фальсифікованості (постійно зберігається ймовірність принципово-го спростування теорії, на відміну, наприклад, від догми)» [28].

Завершити ці міркування можна посиланням на працю Е. Доманської «Історія та сучасна гуманітаристика», зокрема на розділ «Якої методології потребує сучасна гуманітаристика?». Основні тези міркувань Е. Доманської такі:

– сучасні гуманітарні дослідження позначені компліментарністю розуміння та взаємним доповненням (постановка про-

блем у гуманітарних науках спричиняє потребу їх дослідження з боку інших, наприклад, природничих наук); саме проблеми, а не методології об'єднують сьогодні дисципліни;

– неспівмірність теорії та практики (відсутність відповідних дослідницьких знарядь, підходів і теорій, які б у спосіб, згідний з очікуваннями, змогли б описати та проінтерпретувати явища та зміни, що відбуваються у сучасному світі);

– слабкою ланкою гуманітарних досліджень Е. Доманська вважає теорію; «...сьогодні нам потрібна методологія, яку я назвала би практичною, тобто такою, що постає на основі аналізу даних і для цього твориться... йдеться не про проскриптивну (такої, що вимагає, регламентує. – С. К.), а не нормативну методологію, спрямовану в іншому напрямку, ніж методологія, що абстрагується від історичних досліджень та зосереджується на аналізі результатів досліджень та результатів праці «історика і супутніх їм пізнавальних дій» [29].

– «Тому на поставлене у назві цього розділу питання: «Якої методології потребує сучасна гуманітаристика?» я відповім так: сьогодні нам не потрібна теорія, що її розуміють як готову «скриньку зі знаряддями»; сучасна гуманітаристика, натомість, потребує методології теорії; потребує методології, яка покаже, навчить, як будувати теорію знизу; потребує методології, що походить з глибокого аналізу дослідницького матеріалу, методології, що її я попередньо окреслила як практичну методологію. Методологію тут я буду розуміти у спрощений спосіб як сукупність дослідницьких практик, тобто процедур та стратегій, що вказують, як будувати теорію» [30];

– Е. Доманська – прибічниця відходу від трактування теорії як готової до використання «скриньки зі знаряддями», призначеної для аналізу дослідницького матеріалу;

– на її думку, дослідники-гуманітарії повинні стати більш емпіричними, більше шанувати дослідницький матеріал та намагатися будувати теорії знизу («конкретна теорія» П. Джойса);

– Е. Доманська пропонує так звану уґрунтовану теорію Б. Глейзера і А. Страуса («Відкриття уґрунтованої теорії і стра-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

тегії для якісного дослідження», 1967); представники угрунтованої теорії радять дослідникам намагатися нейтралізувати переконання, що випереджають дослідження, і дозволяти аналітичним категоріям народитися з даних;

– сучасна гуманітаристика потребує нової метамови, яка не може бути створеною без реабілітації наявних у традиції понять, а також вміння генерувати нові поняття: нові теорії та поняття потрібні, коли досвід (явища) виходить поза межі наявних понять і теорій;

– потрібне поєднання теорії (історії) та дослідницької практики; потрібне поєднання енциклопедичних знань, які потрібні для проведення порівнянь (горизонтальність) з глибиною дослідження випадків (вертикальність);

– теорії та методи не даються раз і назавжди; вони постають, функціонують та зникають у конкретних історичних контекстах, важливий аспект дослідницької праці полягає у творенні власного дослідницького інструментарію, власної теорії та методології.

Було б неправильно стверджувати, що існує лише один-єдиний правильний варіант з'ясування методологічної основи будь-якого дослідження. Вчені вважають, що методологічною основою сучасної науки стала теорема про неповноту (хоча це, радше, передумова і один із принципів з'ясування власне методологічної основи дослідження. Теорема про неповноту належить австрійському математикові К. Геделю (як і ще одна теорема, пов'язана з першою, – теорема про несуперечність формальних систем). Суть теорії неповноти вчені тлумачать так: «... неможливо побудувати наукову теорію, яка тільки своїми засобами доводила б (пояснявала) будь-які твердження (феномени), сформульовані у ній, завжди знайдеться твердження (конструкт, феномен), недоказане (нез'ясоване) нею. Постмодерністська наука практично на рівні методологічного принципу запровадила питання: «А чом би і ні?» Воно не скасовує вказаних принципів, а відкриває нові горизонти для дослідження» [31]. Є й інша версія тлумачення теорії неповноти: якщо арифметично формальна система несуперечлива, то вона неповна [32].

Розглянемо такий приклад. Дослідник (у нашому випадку) магістрант вивчає сучасну пресу для жінок в Україні. Методологічну основу дослідження можуть формувати такі положення:

– преса (друковані видання) як вид ЗМІ – важливий соціальний інститут, який є не лише посередником між державою і суспільством, а й відображає усі сфери життєдіяльності держави й суспільства;

– преса для жінок – важливий сегмент друкованих ЗМІ, які виконують визначені функції;

– обґрунтоване тлумачення змісту поняття «українська преса», бо відповідь на питання: видання, які вивчає дослідник, – «українські» чи це «видання для жінок в Україні» залежить від змісту видань й ідейно-світоглядної спрямованості.

Річ у тім, якщо видання для жінок України («жіночі журнали» асоціюються з «жіночими романами») виходять російською мовою, мало або зовсім не пов'язані з національними традиціями, культурою, проблемами і т. д., то це, радше, комерційний проект, а не українські видання для жінок. Це так само очевидно, як і те, за радянських часів друковані органи воєнних округів на території України не були українськими, газети, що виходили українською мовою і були друкованими органами німецької окупаційної влади в Україні під час Другої світової війни, теж не були українськими.

Інший приклад – дослідник вивчає, як публіцистика (українська, чеська, хорватська, німецька і т. д. будь-якого періоду – початок або середина XIX ст., кінець XX – початок XXI ст., тобто в епоху глобалізації тощо) формує національну ідентичність. Пропонуємо можливий варіант положень, які у своїй сукупності утворюють методологічну основу дослідження:

– публіцистика – це не лише сукупність творів, у яких автори висловлюють свою думку і позицію з приводу тієї чи іншої суспільної проблеми, це і засіб впливу на громадську думку, на розв'язання тієї чи іншої проблеми;

– формування (захист, збереження) національної ідентичності – це громадянський, моральний, професійний обов'язок (завдання, функція) публіцистики;

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

– збереження національної ідентичності – одна із фундаментальних проблем кожної нації в конкретних історичних умовах (загроза зникнення, асиміляції або формування нації на двомовній основі і на основі німецького і чеського етносів, як це було в Чехії на початку ХІХ століття; асиміляція українства в Росії упродовж кількох століть; загроза для національної ідентичності в умовах сучасної глобалізації і т. д.);

– національна ідентичність – складне, багатовимірне і міждисциплінарне поняття, що розширює дослідницький інструментарій;

– проблематика дослідження, пов'язаного із національною ідентичністю, дає змогу застосувати різні методи (методику), в т. ч. й із суміжних наук (історії, політології, літературознавства тощо).

Методологічна основа дослідження й концептуальна основа – не пов'язані, але тотожні поняття, оскільки концепція – поняття вужче, вона пов'язана з проблематикою конкретного наукового дослідження. Концепція – це авторське розуміння проблеми. За однаково або приблизно однаково визначеної методологічної основи концепції різних дослідників можуть бути різні.

Список використаної літератури

1. Журналістика: словник-довідник / авт.-уклад. І. Л. Михайлин. Київ: Академвидав. 2013. С. 70-71.
2. Конец журнализма. Version 2. Индустрия, технология и политика // под ред. А. Чарльза. Харків: Изд-во «Гуманитарний центр», Е. А. Николаева, 2016. 308 с.
3. Ким М. М. Основы теории журналистики: учеб. пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. Санкт-Петербург: Питер, 2013. 288 с.
4. Ким М. М. Основы теории журналистики... С. 45.
5. Преса боротьби й ідеї (західноукраїнська публіцистика першої половини ХХ століття): збірник текстів / уклад Ст. Кость. Львів. 1994.

6. Кость С. Західноукраїнська преса 1900 – початку 50-х років: особливості функціонування. Періодизація, структура (короткий нарис) // Збірник праць кафедри української преси. 1995. Вип. 1. С. 76.
7. Hofman Ivona. Multigenetyczność dziennikarstwa w nauce i dydaktyce // Roczniki nauk społecznych. 2015. Т. 7. N. 3. S. 113.
8. Михайлин І. Л. Журналістика як всесвіт: Вибрані медіадослідження. Харків: Прапор, 2008. С. 198–199.
9. Лакатос И. Избранные труды по философии и методологии науки / пер. с англ. И. Н. Веселовского, А. Л. Никифорова, В. Н. Поруса. Москва: Академический проект; Трикста, 2008. С. 203.
10. Лакатос И. Избранные труды по философии... С. 204.
11. Лакатос И. Избранные труды по философии... С. 203.
12. Лакатос И. Избранные труды по философии... С. 217.
13. Лакатос И. Избранные труды по философии... С. 217–218.
14. Лакатос И. Избранные труды по философии... С. 223.
15. Михайлин І. Л. Журналістика як всесвіт: Вибрані медіадослідження. Харків: Прапор, 2008. С. 178-198.
16. Лакатос И. Избранные труды по философии и методологии науки / пер. с англ. И.Н.Веселовского, А.Л.Никифорова, В.Н.Поруса. Москва: Академический проект; Трикста, 2008. С. 232–233.
17. Современная западная философия: словарь /сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. Москва: Политиздат, 1991. С. 261–262.
18. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності, або Як бути консервативно-ліберальним соціалістом: есеї. Київ: Грані. Т. 2012. С. 143.
19. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності... С. 143.
20. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності... С. 145.
21. Шейко В.М., Кушнарченко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ: Знання. 2008. С. 57.
22. Шейко В.М., Кушнарченко Н.М. Організація та методика... С. 73.
23. Лакатос И. Избранные труды по философии и методологии науки / пер. с англ. И.Н.Веселовского, А.Л.Никифорова, В.Н.Поруса. Москва : Академический проект; Трикста, 2008. С. 270–271.
24. Політична наука: методи досліджень: підручник / О.А.Габрієлян та ін.; за ред. О.А.Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 14.
25. Політична наука: методи досліджень... С. 15.
26. Сиберт Ф.С., Шрам У, Петерсон Т. Четыре теории прессы: пер. с англ. Москва, 1998. 320 с.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

27. Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. Москва: Политиздат. 1997. С. 386–387.
28. Політична наука: Методи досліджень: підручник / О.А.Габрієлян та ін.; за ред. О.А.Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 18.
29. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 203.
30. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика... С. 204.
31. Політична наука: Методи досліджень: підручник: за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія». 2012. С. 18.
32. Современная западная философия: словарь / сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. Москва: Политиздат. 1991. С. 414.

Питання для обговорення і самоконтролю

1. Особливості журналістики як соціального інституту.
2. Чи є журналістика формою пізнання?
3. Що таке методологія?
4. Функції і види методології.
5. Що таке методологічна основа наукового дослідження?

Рекомендована література

Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура особливості функціонування). Львів: Вид. Центр ЛНУ імені Івана Франка. 2006. 514 с.

Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Кондор. 2003. 220 с.

Кун Т. Структура наукових революцій. Москва: Наука. 1997. 300 с.

Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. Москва: Академический Проект; Трикста. 2008. 475 с.

Михайлин І.Л. Журналістика як всесвіт: вибрані медіадослідження. Харків: Прапор. 2008. 512 с.

Полани М. Личное знание. На пути к посткритической философии. Москва: Гардарики. 2005. 218 с.

Поппер К. Логика социальных наук // Вопросы философии. 1992. №10. С. 65–75.

Стегенко Д.М. Методологія наукових досліджень. Київ: Знання. 2003. 175 с.

Фуко М. Археологія знання. Київ: Сфера. 1996. 171 с.

Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ: Знання. 2008. 310 с.

Шкарабура М.Г. Методологія і методика наукових досліджень: навч. посіб. Черкаси: Відлуння-Плюс. 2004. 79 с.

Юдин Б.Г. Методологія науки. Системность. Деятельность. Москва: Наука. 1992. 286 с.

Розділ 3

ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

3.1. Що таке факт?

Формувати джерельну базу дослідження – це, якщо простіше, означає збирати факти. Хтось із великих сказав, що наука починається із фактів і закінчується фактами. Цей афоризм, безперечно, стосується точних (може, прикладних і природничих наук), але щодо гуманітарних – у мене є сумніви. Зокрема, В. Шейко і Н. Кушнарєнко вважають, що **науковий факт** – це елемент, який лежить в основі наукового знання, відбиває об'єктивні властивості процесів та явищ [1]. Але ж людину оточують факти – те, що ми бачимо, чуємо, можемо доторкнутися до них, те, чого ми є свідками. Поза людиною не існує нічого, що раніше чи пізніше не стає предметом вивчення (зрештою, і сама людина), ці факти не поділяються на наукові і нереальні, такі, що не є науковими. Може, фактом стає те, що починаємо обдумувати, тоді, коли те, що існує поза нами, стає фактом нашої свідомості, нашого цілеспрямованого зацікавлення?

Є й таке визначення: факту – це дійсна, невигадана подія, дійсне явище; те, що сталося, відбулося насправді; те, що є матеріалом для певних висновків і відповідає об'єктивній дійсності [2].

Це теж цілком прийнятне визначення, воно дуже тісно пов'язує дослідника з вимогою до наукових фактів – щоб вони були

новими, точними, достовірними, об'єктивними, як зазначають дослідники.

А Д. Донцов про факт висловився парадоксально і категорично: «фактів у світі немає, є лиш рух і воля, що ним керує. Є людські пристрасти, які порушують подіями і людьми. Решта ж – фантоми й примари. Хто хоче бути політиком і з'єднати когось для своєї ідеї, повинен знати, що факти – се крейдяне коло, якого лиш курка не важиться переступити. Є не факти, а тенденції. Їх треба вичути і на них спертися, а решта – фантазія». Цитата із статті «Шатость малоросійська» (Літературно-науковий вістник», кн. VIII за 1927 р.), в якій Д. Донцов (як і в багатьох інших) пропагував українця нового типу – не такого і спокійного, не замріяного і сентиментального, а вольового, рішучого, впевненого, дисциплінованого, безкомпромісного, пристрасного, який іде до своєї мети. Д. Донцов хотів бачити людей такого типу насамперед серед українських лідерів і висміював «шатость малоросійську». Зрозуміло, що Д. Донцов не заперечував фактів як таких, але він слушно вважав, що зрозуміти тенденцію – це важливіше, ніж побачити якийсь факт. А історичну тенденцію він вбачав в одному – у відновленні української державності.

Такий приклад. У жовтні 1922 року бойовики УВО (Української військової організації) вбили поета і перекладача С. Твердохліба, який заснував Український хліборобський союз. Партія вела угодовську політику щодо Польщі, визнавала польську владу в Галичині, уряд фінансував її орган – газету «Рідний край». Це й було причиною вбивства. Отже, відбувся реальний факт. Вбивство можна розглядати як: 1) вбивство без політичної мотивації, що є елементарним кримінальним злочином проти особи; 2) терористичний акт, значення і суть якого не є пов'язані з особою потерпілого, а С. Твердохліб – випадкова жертва; 3) вбивство – виконання справедливого вироку над діячем, який зрадив свій народ і його національні інтереси, який діє всупереч волі, прагненням і громадській думці свого народу. Так – є достовірний факт, але який із трьох варіантів інтерпретації історично слушний, юридично (а, може, й морально) виправданий? Я схилиюся

до третього варіанта – зважаю на п'яту заповідь, але намагаюся вникнути в суть історичної ситуації: долю Східної Галичини Антанта ще не вирішила, потрібна була одностайність українського суспільства, ще існував уряд ЗУНР – перебував тоді у Відні, а польський уряд вже хотів, щоб українці на території ЗУНР взяли участь у виборах до сейму восени 1922 року, вже набирав українську молодь до польського війська і намагався розколоти українське суспільство, спираючись на таких, як С. Твердохліб (до речі, колишній учасник «Молодої Музи»).

Як оцінити «факт» терору, до тактики якого вдалася Українська військова організація у 20–30-х роках? Це були звичайні вбивства чи елемент революційної стратегії і боротьби за відновлення української державності? Ми повинні розглядати акти терору не в системі права держави-окупанта, а в системі координат національних інтересів (українці не могли адекватно відповісти на Голодомор, що його організував російський більшовизм 1932–1933 років). І в жодному випадку я не хочу, щоб ці міркування суперечили загальнолюдським цінностям – нація теж є загальнолюдською цінністю, право нації на повноцінне існування – це природне право.

Сучасний приклад. Відомо, як до Української повстанської армії ставилася радянська влада, наука і пропаганда, як ставиться сьогодні російська влада, наука і пропаганда і нинішні російські сили в Україні. (Ми повинні пам'ятати, як «Заповіт», запис О. Довженка у його щоденнику. Йшлося ось про що: колишній «енкаведист», а згодом слухач вищої партійної школи, розповідав, як він різав і підсмажував на вогні українського націоналіста; той кричав від болю, але і кричав «Слава Україні») [3]. Відомий український історик Я. Грицак вважає, що проблема УПА – одна з історичних мін, підкладених під наше суспільство [4]. Відразу постає запитання: чому «міна» і хто її підклав? Те, що в українські села, які вимерли внаслідок Голодомору 1932–1933 років, привезли російських селян, – це міна, спроба Росії всадити, як ніж, в тіло України, т. зв. ДНР і ЛНР на федеративних засадах – це міна, а ще раніше такою міною були т. зв. Переяславська рада. Але УПА?

Нам же її не створив хтось із наших історичних ворогів. Чи збройний опір німецькій окупації виник стихійно, чи його організувало керівництво ОУН(б), насильницьким і безкомпромісним шляхом об'єднавши розрізнені українські партизанські загони – не це має значення, а те, що це був вияв опору і войовничого духу народу. Тема УПА – складна, але не суперечлива, це свідчення кривавої і жорстокої боротьби, але це факт української історії – ми повинні його сприймати теж у параметрах національних цінностей – і гордості, і відповідальності. Ми не змусимо польських істориків дивитися на УПА нашими очима і оцінювати з погляду української історичної свідомості, як і українські історики не будуть дивитися на Армію Крайову польськими очима. Зайве навіть мовити про те, яку підступну роль у роки війни зіграли радянські партизанські загони, а ще більше – десятки «псевдоупівських» загонів, які тероризували і місцеве населення, і тих, хто приїхав на західні українські землі з Радянського Союзу. Услід за іншими Я. Грицак сумнівається в доцільності боротьби, що принесла стільки жертв для українців. Для нього це «гамлетівське» питання збройної боротьби – «варто чи не варто?», адже, за його підрахунками сума жертв сягає майже половину мільйона. Так, Я. Грицак запитує: «Чи не виглядала би тоді інакше принаймні наша Галичина в загальному балансі стосунків між різними регіонами України? Чи не мала би вона ще й чогось іншого пропонувати й «експортувати» на Схід, аніж не підкріпленого ні фінансами, ні адміністративними структурами українського патріотизму? Зрештою, чи не була би тоді іншою ситуація й у самому Києві та східних областях, якби національно найсвідоміший елемент, замість гинути в героїчній боротьбі, виховував у почутті патріотизму своїх ненароджених дітей і внуків працював у школах та університетах, писав статті й книжки тощо? Чи, зрештою, хіба не знали б у світі про Україну більше, якби в 1960–1970-х роках вона розцвіла плеядою науковців, художників, поетів, режисерів – бо очевидно, що серед того «втраченого покоління» були неабиякі таланти?» [5]. Це дивно, що відомий історик на підставі умовного способу (бо історія його не знає – це аксіома) робить

такі припущення. Гіпотеза продуктивна і стає концепцією тоді, коли вона (найсмівливіша, найфантастичніша, реальна) в конкретних умовах.

На «гамлетівське» запитання Я. Грицака давно вже відповів С. Бандера у статті «Хоч які великі жертви – боротьба конечна» (ч. 2–3 «Шляху перемоги» за 1956 рік), написаній напередодні Різдва. Степан Бандера зазначив: «Перевіряючи все наново своє становище в цьому питанні – чи, з уваги на величезні жертви, доцільно українському народові продовжувати свій спротив і визвольну боротьбу проти більшовицької Москви, завжди приходимо до однієї, потверджуючої відповіді. Незважаючи на всі найболючіші і дуже важкі втрати, які впали і далі падають, незважаючи на найжахливіші методи большевицького гніту і терору, ціла доцьогочасна і теперішня революційно-визвольна боротьба та на весь протибільшовицький спротив українського народу, самочинний чи організований – доцільні, бо необхідні для втримання підстав самобутнього існування й розвитку української нації» [6]. Степан Бандера мав слушність, хоча й не знав (на відміну від сучасних істориків) про наказ, який підписали Берія і Жуков, який стосувався переселення тих, хто побував в німецькій окупації. Україна була вся окупована. Не вивезли (як кримських татар) не тому, що навіть товарних вагонів не вистачало (могли й пішки погнати в Сибір), а тому, що боялися ще більшого збройного опору.

Це запитання Я. Грицака («якою була би Галичина і українська історія, якби українці не зазнали великих жертв через бої УПА з радянською владою?») має подвійне джерело: 1) есей Л. Колаковського «*Fabula mundi* та ніс Клеопатри» завершується латинським висловлюванням «хоча могло бути інакше»; 2) це відображення прагматичної позиції тієї частини суспільства, яка в національному бутті хоче зберегти себе як націю, але без ризику, без кривавої боротьби або «малою кров'ю». Чеський досвід мене не переконує. Якби чехи здобули свою державність 1918 року великою кров'ю, то 1938 року не здалися би без бою – чи це теж був «прагматичний» підхід? Польща ж через рік воювала з двома

мілітарними потугами-агресорами: і Німеччиною, і Радянським Союзом. Мав рацію С. Петлюра, який писав, що шлях кожної нації густо скроплений кров'ю. Згідно з логікою Я. Грицака, то й з Росією не треба воювати і втрачати людей, і матеріальні засоби. Без попередньої кривавої боротьби української нації, що залишилася в історичній пам'яті, не було б і обох Майданів, не було б сьогодні й гідного збройного опору Росії. Прагматизм, про доцільність якого у зв'язку з УПА розмірковує Я. Грицак, можливий і потрібен у мирний час, а не в момент збройної боротьби. Прикладів такого прагматичного підходу в середовищі української інтелігенції було багато.

Факт існування УПА, її поразка (а вона була неминучою) у героїчній боротьбі з ворогом – це моральна перемога над ним. Таке тлумачення історичного факту в контексті національної свідомості і національних цінностей.

Це ще раз лише підтверджує, що науковий факт не існує поза певною концепцією, теорією, тобто поза дослідником. Коли йдеться про їхню інтерпретацію, то спільний погляд на факти різних дослідників, різних наукових шкіл іноді збігається, іноді – ні. Скажімо, С. Горевалов вважає, що преса військових округів, що перебували на межах України і виходили російською мовою, – це українська преса, я ж вважаю, що ні. Як можна вважати українською ту пресу, що вороже ставилася до української ідеї, що боролася з нею, що була символом тотального режиму? Так само пресу, що виходила в Україні за часів німецькою мовою в роки Другої Світової війни українською мовою і була друкованими органами німецької окупаційної адміністрації, теж не можна вважати українською пресою (на відміну, скажімо, від «Краківських вістей», органу Українського центрального комітету, від газети «Волинь», від журналу «Литаври» О. Теліги тощо. Дослідники не домовляються між собою про суть того чи іншого факту – кожен виходить із засад своєї школи, теорії, концепції. Проте це не означає, що дві протилежні інтерпретації одного й того ж явища – правдиві водночас (згідно з принципом побутової свідомості «можна так, а можна й так»).

Про факт і ніс Клеопатри, повертаючись до есею Л. Колаковського «*Fabula mundi* та ніс Клеопатри» (*fabula mundi* – це історія світу). Паскаль свого часу писав, що якби у Клеопатри був коротший чи менший ніс (а вона була дуже вродлива і лише довгий ніс заважав цій вроді), то історія світу була би іншою. Так ось, Л. Колаковський – проти абсолютизації історичних фактів – випадків, проти фетишу фактів. Він вважає, що оскільки історія без тяглості й напряду була б непридатна, то «маємо приводи конструювати власне «*fabula mundi*» і піддавати сумніву теорію носа Клеопатри чи принаймні редукувати цей ніс до «випадкової причини». Єдина скромна мораль – це те, що нам треба постійно тримати різницю між фактами і «фабулою» (історією. – С. К.), яка його поглинає, ніколи собі не уявляти, що факти можна було би скасувати й потопити в поверховому синтезі, коротко кажучи, називати «*fabulae*» і факти їхніми справжніми іменами» [7]. Може, це не просто вдумливе, обережне, не тенденційне, не свавільне, а критичне і скептичне ставлення до фактів, як до того, що відбулося, що не є довільною конструкцією, що виникає «чомусь»?». І ще одне. Цитую Л. Колаковського: «Однак кожен із нас, істориків філософії, має свою малу приватну святу історію, сенс і ритм якої можна окреслити. Інакше історик філософії в сучасному значенні, на відміну від реєстратора, не міг би існувати» [8]. Отже, факти є поза нами, вони належать не історикові (а Богові, суспільству, природі – річ інша), але інтерпретація цих фактів належить історикові, дослідникові. А тому повторимо тезу цього підрозділу: науковим фактом є те, що стало предметом вивчення і осмислення в індивідуальному сприйнятті дослідника, в межах певної наукової школи, концепції, теорії, а не те, що існувало «реально», «об'єктивно».

3.2. Джерельна база дослідження

Формування джерельної бази дослідження – це відповідальний етап наукового дослідження, бо від того, наскільки дже-

рельна база буде повною, достовірною, вагомою, переконливою, значною мірою залежатиме успіх дослідження.

Такий приклад. Упродовж 1947-1950 років виходив журнал «Чорний Ліс», друкований орган Станіславського тактичного відтинку УПА. Збереглися 11 із 16-ти випусків журналу. Усі вони увійшли в третій і четвертий томи «Літопису Української Повстанської Армії». Упорядник Т. З. слушно зазначили: «...Чорний Ліс почав виходити в час, коли в кругах підпілля усвідомлено потребу збирати документи й матеріали про збройну боротьбу. Ставало очевидним, що політична машина СРСР може в недалекому майбутньому роздавити українську збройну боротьбу за волю. Отже вважали конечним принаймні зібрати й зберегти для історії документацію і дані як про цю боротьбу, так і про безоглядні методи стосовані окупантом. Тож появлялися заклики, щоб збирати документи, матеріали для свідчення, писати спогади тощо, все під гаслом зберегти «правду про визвольну боротьбу» для історії. Під впливом цих закликів створено осередки, які ставили собі завдання зібрати, упорядкувати й видати матеріали про цю боротьбу. З цією метою був заснований журнал Чорний Ліс, що мав виконати це завдання для території Станіславівського ТВ УПА». Упорядники мали рацію, коли відзначали важливість таких документів і матеріалів для майбутніх дослідників, але мета журналу полягала не лише в цьому. Редакція, справді, в редакційній статті у ч. 5-6 за 1948 рік заявляла: «Пристаючи до видавання нашого журналу, ми не ставили собі великих завдань. Нашим завданням було й є зібрати якнайбільше споминів із повстанської і революційно-визвольної боротьби від безпосередніх учасників цієї боротьби та передати їх ширшим кругом українського громадянства, а насамперед українській молоді, як виховний та інформаційний матеріал». Отже, не стільки про джерельну базу для дослідження у віддаленому майбутньому розмірковували журналісти, а про тогочасну боротьбу. І головну мету журналу вони вбачали в тому, щоб подати визвольну боротьбу у правдивому світлі. Зрозуміло, що те, що було зафіксовано в «Чорному Лісі», як і в інших газетах і журналах українського зброй-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

ного підпілля, це сьогодні безцінний документальний матеріал. З великим жалем писав Є. Коновалець про те, що не зберігся архів Корпусу Січових Стрільців («Причинки до історії української революції»). Свідомо спогади, документи і воєнно-історичні нариси про українські визвольні змагання, як джерельну базу для майбутніх дослідників збирала й надрукувала редколегія збірника «За Державність» (1925-1938), який видавало Українське воєнно-історичне товариство.

Про журналістські методи збору інформації теоретики пишуть. У посібнику «Теорія і методика журналістської творчості» (2004) В. Здоровега зазначав: «Прийнято вважати, що є три головні джерела інформації: предметно-оречевлене середовище, документ, людина. Відповідно, прийнято традиційно виділяти методи і способи збору інформації: метод спостереження; метод вивчення документів; метод інтерв'ю. Варто виокремити соціологічні методи вивчення інформації»^[9]. Одна з останніх позицій – навчальний посібник І. Лубковича «Інформаційна журналістика: методи збору інформації, відображення дійсності та жанри» (2017). Автор вважає, що за всю історію існування людство виробило лише чотири методи збору інформації: опитування, аналіз документів, спостереження й експеримент. Усе це правильно, але В. Здоровега не з'ясовує, що таке «предметно-оречевлене середовище» як джерело інформації, а І. Лубкович розмірковує дуже оригінально: «Але що таке документ? Зазвичай на це запитання відповідають приблизно так: документ – це текстова інформація, завірена відповідним підписом і печаткою. Гарзд, а особистий щоденник навіть не якогось класика літератури, а пересічного студента – це не документ? А е-мейл, який автор отримав учора – це не документ? А записка коханому з підписом «Твій зайчик» – це не документ? А обговорення в Твітері якоїсь важливої події – це не документ? Багато хто буде сміятися, почувши, що дим – це також документ. Та сміх, мабуть, вщухне, якщо поставити запитання по-іншому: для льотчика, який садить літак на польовий аеродром, напрям диму від багать – це не документ? Або ще інак-

ше: колір диму із Сикстинської капели, де конклав обирає Папу Римського – це не документ?» [10]. Звичайно, І. Лубкович назвав «дим» документом некоректно, це не документ, але інформація. Хибні висновки він зробив на основі хибного (неповного) розуміння змісту поняття «документ». Окрім цього, якщо взяти до уваги теорію комунікації чи семіотику, то це знак (маємо на увазі дим). Але проблема і в тім, що у сучасній журналістській практиці використовують різноманітні джерела інформації і важливіше з'ясувати не способи збору інформації, а можливі джерела інформації. Тобто треба розрізняти емпіричні методи дослідження, за допомогою яких збирають інформацію і формують джерельну базу дослідження. Якщо для журналіста-практика важливо знати, що він має надійні й цінні джерела інформації, то науковцevi не менш важливим є теоретичний аспект питання. Європейські автори наголошують, власне, на значенні джерел інформації [11]. Наприклад, у підручнику Е. Бойда є розділ «Джерела новин». Він назвав там кільканадцять джерел інформації: контакти (люди, які дають постійно журналістові інформації, розмова з політиками, прес-релізи, агенції новин, мережа, інші новинні медіа, зливання інформації (очевидно, йдеться і про інсайдерів), навіть прослуховування поліцейських радіоканалів. Усі ці джерела (та й інші) важко вмістити в прокрустове ложе «тільки» чотирьох методів збору інформації; чим є те саме прослуховування поліцейських радіоканалів, наприклад, або інший випадок: інсайдер «зливає» журналістові інформацію – це опитування? А фейкова новина в мережі – це документ? Ще детальніше джерела інформації охарактеризував Ів Аньєс [12]. Не буду деталізувати – це важливіше для практиків.

Є ще один важливий аспект питання: М. Хилінський і Ст. Русс-Мол звертають увагу на якість отриманої інформації, на її цінність [13].

Проте збирання інформації в журналістській практиці і в науці про журналістику – це не ідентичні процеси, хоча й подібні.

Аналіз магістерських праць свідчить, що молоді дослідники неухважно ставляться до формування джерельної бази і голов-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

ним видом її вважають, як правило, тексти того чи іншого засобу масової інформації (тексти – в широкому розумінні). Насправді джерельна база дослідження в будь-якій гуманітарній науці значно ширша. Скажімо, в політології (в політологічних дослідженнях) є різні типи інформаційних джерел – дані переписів населення, статистика, інформація щодо подій, експертні оцінки. Про документ: «Будь-яке джерело інформації, що стає об'єктом аналізу у політології, набуває статусу документа. У теорії інформації документ, як і будь-який матеріальний об'єкт, наділяють такими властивостями:

1) атрибутивними – форма, розмір, фізичний об'єм, дискретність;

2) прагматичними – інформаційний об'єм, компактність, інформаційна місткість, інформативність, інформаційна щільність;

3) динамічними – переміщення, накопичення, старіння» [14].

У цьому підручнику («Політична наука: методи досліджень» за редакцією О. А. Габрієляна, 2012 р.) не йдеться про методи чи способи формування джерельної бази, а про якісні й кількісні методи дослідження, хоча, на мою думку, перш ніж дослідник почне осмислювати наукову проблему, він повинен зібрати інформацію, фактологічний масив, сформувати джерельну базу. Автори підручника виокремлюють такі якісні методи дослідження: спостереження, експеримент, аналіз документів, дискурс-аналіз, метод групової дискусії, експертне опитування, очні методи експертних оцінювань, заочні методи експертних оцінювань, заочні методи експертних оцінок (метод Дельфі, метод ПАТЕРН), ситуаційний аналіз (кейс-стаді), івент-аналіз, метод фокус-груп, метод контент-аналізу. Серед кількісних методів досліджень – опитування як спосіб квантифікації якісних характеристик соціальних об'єктів, статистичні методи, метод моделювання, теорія графів, теорія індексів, політичні індекси, демократичний транзит тощо. Як бачимо, деякі методи дослідження виходять за межі збирання даних, накопичення джерельного матеріалу, бо вже наслідок

їх використання дають знання щодо тієї ситуації чи проблеми, які є предметом аналізу.

В історичній науці є спеціальна галузь – джерелознавство, що вивчає властивості джерел, закономірності їхніх формувань та особливості відображення в них історичної дійсності. «Іншим напрямом джерелознавства як науки є теорія і практика роботи дослідника над джерелами, пошуку, систематизації й аналізу джерел, послідовності у вивченні загальної та спеціальної літератури, видів джерел і т. д.» [15]. У підручнику С. Макарчука йдеться про писемні джерела. Це, власне, те, що може найбільше зацікавити не лише історика, а й теоретика журналістики. Автор запропонував такий поділ писемних джерел на види:

- літописи;
- законодавчі акти;
- діловодна документація;
- приватні акти;
- статистичні джерела;
- періодична преса;
- документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники, листи, автобіографії;
- літературні пам'ятки;
- публіцистика і політичні твори;
- наукові праці з певних історичних періодів [16].

Проте ні С. Макарчук, ні термінологічний і понятійний довідник «Історична наука» не подають визначення змісту поняття «документ» (хоча в С. Макарчука йдеться про документи особистого походження); історики надають перевагу поняттю «джерело». В усякому разі, документ – це писемне джерело, що повідомляє чи містить певну інформацію. Історики звертають увагу на особливості роботи з писемними джерелами: перш ніж цитувати джерело, потрібно встановити: 1) ступінь об'єктивності документа; 2) комплексно оцінити окреме джерело (документ), а тому потрібно проаналізувати увесь комплекс документів, що стосується дослідження певної проблеми; 3) встановити достовірність джерела (йдеться про те, чи не підроблені ці докумен-

ти), принцип історизму охоплює оцінки джерела як продукту свого часу, своєї епохи. Це було традиційне для істориків того покоління і тієї доби оцінення джерел, але й воно влаштувало істориків преси. Оскільки до поняття об'єктивності сучасна наука ставиться недовірливо (навіть заперечує), то краще було б цей принцип сформулювати як право на суб'єктивність – йдеться про право автора писемного документа (джерела) на своє бачення, на свою оцінку. Всі тексти у газетах чи журналах пише людина, і «людський чинник» у тлумаченні події, у ставленні до них – неодмінний. Історик преси повинен на це зважати (автори монографій і дисертацій про пресу як джерело вивчення діяльності партій, товариств, подій цю обставину не завжди беруть до уваги), бо позиція автора завжди зумовлена і особистими мотивами, і політичними, і національними, і моральними, і естетичними, і ... меркантильними. Скажімо, історик преси аналізує діяльність С. Петлюри, серед зібраних матеріалів (джерельна база) є кілька публікацій, зокрема і про його вбивство.

...27 травня 1926 р. єврейська газета «Chwila» (виходила у Львові польською мовою) писала, посилаючись на французьке інформаційне агентство: «...якийсь невідомий русин застрілив із револьвера Петлюру, кол. генерала України, в момент, коли той переходив вулицю. Вбивця признався, що зробив це тому, що Петлюра звелів розстріляти в Україні кількох російських жидів». Із таких провокаційних чуток почалося життя С. Петлюри після його смерті. Як за командою у єврейській пресі, польській, більшовицькій, проросійській (у країнах Європи) почалася пропагандистська вакханалія, спрямована як проти С. Петлюри, так і проти українського народу. Не буду стверджувати, що вже тоді С. Петлюра був загальноновизнаним вождем нації та її символом. Але ним він став після своєї смерті, так само, як Є. Коновалець і С. Бандера, які теж полягли від рук московських вбивць. Те, що С. Петлюру ненавиділи відверті вороги української державності, неукраїнці, річ зрозуміла. Але неоднозначним було ставлення до нього і з боку українців. Дуже несправедливо, необ'єктивно писав про С. Петлюру В. Винниченко у «Відродженні нації». Не мав

особливої популярності С. Петлюра серед галицьких українців, а причини цього відомі: угода з Ю. Пілсудським коштом Галичини. Найбільш категоричними були такі відомі публіцисти, як С. Томашівський і О. Назарук. Так, ще у 1921 р. у газеті «Українське слово», що виходила в Берліні, С. Томашівський надрукував статтю «Петлюра (політичний некролог)», що за жанром можна назвати швидше памфлетом. Можна не зважати на певну неділякатність з боку С. Томашівського. Практика політичної боротьби з супротивниками знає ще гостріші прийоми. Зрештою, історики преси знають, що С. Томашівський був дуже суб'єктивним і далеко не завжди справедливим в оцінках інших людей. Так ось, якщо вірити С. Томашівському, то С. Петлюра не мав морального права посідати найвищу військову і державну владу, він не мав не лише стратегічного таланту чи військових організаційних здібностей, але навіть найменших ознак воєнного духу. Степан Томашівський ще писав про «ділову нікчемність» і «теоретичну некваліфікованість» С. Петлюри, але найголовніше – С. Томашівський не вірив у сепаратизм С. Петлюри і його ненависть до Росії. Він звинуватив його у знищенні української державності, у тому, що С. Петлюра кинув рідний край у божевілля, у деструктивну анархію. Такий тип українського інтелігента, як С. Петлюра, повинен зникнути, мусить постати його антитеза, – такою думкою завершується стаття С. Томашівського [17].

Через п'ятнадцять років, у травні 1936 р. напередодні десятиріччя від дня загибелі С. Петлюри, О. Назарук передрукував цю статтю С. Томашівського і надрукував свою – «Про Книгу Голубину. Значіння культу героїв і чи Симона Петлюру можна уважати національним героєм» [18]. Зрозуміло, О. Назарук, який високо цінував С. Томашівського, виступив проти С. Петлюри як символу нації. Гадаємо, що на той час О. Назарук знав слова академіка Ф.Корша, сказані про С. Петлюру у 1915 р.: «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра – видатний редактор, патріот, громадський діяч. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра безконечно вищий за те, що вони про нього думають. Він з природи вождів, людина з того тіста, що

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

колись у старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями. Живе він при несприятливих умовах, не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруги? А коли зміниться, буде він вождем народу українського. Така його доля» [19]. Так, за словами дружини академіка Ф. Корша, відгукувався він про С. Петлюру [20]. Щоправда, навіть цю ситуацію можна, при бажанні, оцінити як надуману, як спробу надати особі С. Петлюри харизматичних рис. Зрештою, у цьому не було нічого дивного – кожен народ міфологізує свою історію і своїх героїв. Для євреїв С. Петлюра – «погромник», для росіян – «український буржуазний націоналіст», а для нас він – національний герой і символ. Так доля визначила С. Петлюру бути вождем не лише за життя. Його ідеї, діяльність політична і публіцистична стали предметом гострих ідеологічних зіткнень і протистояння. Але нам сьогодні розходить ся не про те, щоб переконати наших ворогів і недоброзичливців у величч С. Петлюри, не про те, щоб він був увічнений у бронзі чи граніті. Не оплакування, не оспівування, не романтизація, не канонізація С. Петлюри потрібні нам сьогодні. Усе це, тією чи іншою мірою у різноманітних публікаціях було і є, стилістичний надмір патетики узгоджується з нашою ментальністю. Нам потрібен ґрунтовний аналіз його діяльності та ідей, його помилок, які трагічно вплинули на долю України. Ми повинні зрозуміти результат еволюції його політичних поглядів, а найважливіше – еволюцію його ставлення до двох кардинальних проблем: до державності і до армії, до збройної боротьби. Д. Донцов писав після вбивства С. Петлюри: «З усіх ворожих ідей жодну Росія не поборювала так, як українську. Сміхом, наклепом та тюрмою поборювала вона її перед великою війною; своїми білими і червоними арміями – під час революції; розкладом і провокацією – на вигнання, щоби скінчити індивідуальним терором, якого жертвою впав на паризькім бруку і б. голова Директорії і Головний Отаман військ УНР С и м о н П е т л ю р а» [21]. Д. Донцов сказав тут про найголовніше – про ненависть Москви до української ідеї. Так ось, не мотив помсти якогось містечкового єврейчика був визначальним у вбивстві

С. Петлюри. Москва вбила С. Петлюру (як згодом і Є. Коновальця, і С. Бандеру) за те, що він був символом української ідеї, символом боротьби за цю ідею і символом боротьби саме з Росією, як із одвічним ворогом України.

Щодо комплексності як принципу наукового підходу до вивчення джерел. Звичайно, що лише комплексний підхід і ще більше системний аналіз може допомогти історикові реставрувати минулі події. Зокрема, у дослідженні історії економічно-торговельної преси не обійтися без вивчення її виникнення і становлення, без аналізу державних актів, які регламентувала ця діяльність, без аналізу змісту відповідних видань, творчості публіцистів, які писали на цю тему, без аналізу наукових праць відповідної тематики, спогадів. Сказане стосується й інших видів преси: партійної, літературно-мистецької, церковно-релігійної, преси для жінок, дітей, преси молодіжної, військової. Лише за умови комплексного вивчення різних писемних джерел можна дійти певних висновків щодо багатьох подій, що стосуються і української історії, і зокрема історії української преси. Це, наприклад, рішення Ради амбасадорів від 14 березня 1923 року, що вирішило долю Західноукраїнської Народної Республіки, «пацифікація» 1930 року, нормалізація польсько-українських взаємин на початку 30-х років, політичні вбивства 20–30-х років (терор УВО як засіб боротьби й пропаганди) тощо.

Із розумінням можна поставитися і до принципу історизму, як світоглядного і методологічного. Але С. Макарчук спрощено тлумачить використання цього принципу – як розгляд джерела (писемного документа) як на продукт своєї епохи. Проте це звужене тлумачення змісту поняття «історизм». Наприклад, історик преси аналізує публікації української преси на тему соборності після Акту Злуки 21 січня 1919 року. Так ось, Акт Злуки він має розглядати цю подію як документ, що виник в конкретно історичних умовах того часу, чи цей документ мав понадчасовий характер і відображав національну ідею, органічну й для інших періодів української історії? Інший приклад: якщо історик досліджує пресу Дивізії «Галичина», він обов'язково повинен осмис-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

лити сам факт створення цієї дивізії, її причини, наслідки, адже у квітні 1943 року вже всім було зрозуміло, що нацистська Німеччина війну програє. Радянські історики і пропагандисти завжди маніпулювали цим фактом (як сьогодні російські), бо це нібито давало підстави для звинувачення українського національно-визвольного руху в співробітництві з нацистським режимом. Але і в «Нарисах з історії української військової преси», і в «Історії української преси» я писав так: «Поява Дивізії «Галичина» була зумовлена історично й політично. У доцільності Дивізії не треба сумніватися. Вона – одна із ланок нашого збройного шляху до відновлення державності. Українці програли визвольні змагання 1917–1920 років, але не втратили мужності і бажання боротися зі зброєю в руках. Ще одного висновку дійшло українське суспільство після тієї поразки – не можна і не треба розраховувати на чужу допомогу» [22]. Ставлення до преси Дивізії «Галичина» чи й до факту її створення не може для нас змінюватися залежно від політичної кон'юнктури: це, може, й складний, але важливий факт у контексті українських державницьких змагань. Зрештою, довідник «Історична наука» пропонує ширше тлумачення принципу історизму: – «історія має розглядатися як різновид об'єктивних процесів із властивими йому детермінаціями, закономірностями, тенденціями, які досягаються науковими засобами в межах історичних дисциплін. У принципі історизму вбачається один із критеріїв об'єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції» [23]. Згадавши різні версії тлумачення історизму (діалектична й еволюціоністська методологія, погляди Канта на історизм, історизм у філософії життя, в екзистенціалізмі, персоналізмі, філософській герменевтиці, Н. Лой зазначає: «...методологічна інтерпретація сучасного історизму не є чимось однозначним і пов'язана з суперечливим розумінням того, що вкладається в поняття «історія»» [24].

І про достовірність як про принцип роботи з джерелами. Як і в попередніх випадках, дотримання цього принципу важливе як для історика, так і для теоретика журналістики, зважаючи на те, як сучасний інформаційний простір засмічений недостовір-

ною і непотрібною інформацією, а російська пропагандистська машина постійно продукує і запускає в обіг антиукраїнські фейки (найвідоміший – про розп'ятого хлопчика). Приклад з історії. Радянські й сучасні російські історики та політики заперечують відповідальність Радянського Союзу за вибух Другої світової війни. Проте 23 серпня 1939 року Й. Ріббентроп і В. Молотов (міністри закордонних справ Німеччини й Радянського Союзу) підписали німецько-радянську угоду про ненапад. Угода визначала зони впливу кожної із держав, бо угода мала таємний протокол до неї (про нього стало відомо лише в січні 1948 року, коли на Заході опублікували трофейні документи). Як бачимо, угода була достовірним документом, але поява ще одного достовірного документа – таємного протоколу – однозначно свідчила про те, що Радянський Союз теж несе відповідальність за вибух Другої світової війни.

Ще з приводу достовірності документа. У липні 1956 року кілька відомих газет української еміграції («Свобода», «Америка», «Український самостійник» та інші), згодом і кілька періодичних видань США надрукувала текст двох листів: лист українських жінок – політв'язнів радянських концтаборів і лист українських чоловіків, теж політв'язнів. Лист жінок під назвою «Дорогі Друзі» був адресований українській еміграції. Лист чоловіків був адресований Організації Об'єднаних Націй. Обидва листи було написано на полотні, підписані вони були ініціалами і псевдонімами. Перший лист написано 5 жовтня 1955 року, лист чоловіків – 30 вересня 1955 року. Зрозуміло, що на Захід передавали їх не дипломатичною поштою. В обох листах йшлося, зокрема, про злочинність і лицемірство російського більшовизму, про нестерпні умови життя в концтаборах, які розташовані у найважчих під оглядом природно-кліматичним. Серед політв'язнів радянських концтаборів українців було найбільше. Саме українці очолили повстання у Воркуті й Норильську (1953), в Кенгірі (Казахстан) 1954 року і змусили досі безкомпромісну більшовицьку владу піти на поступки. Тоді ж, наприкінці липня 1956 року, Закордонне Представництво Української Головної Ви-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЖУРНАЛІСТИКИ)

звольної Ради організувало прес-конференцію, на якій присутніх журналістів було ознайомлено із змістом обох листів. Але ближче до предмета розмови про достовірність обох документів. На прес-конференції журналістів цікавило найголовніше:

- як листи потрапили на Захід?
- чому написані на полотні?
- чи вони автентичні?
- чи вони були вислані разом чи окремо?
- чому написані восени 1955 року, а оприлюднені влітку 1956 року.

Журналістів треба зрозуміти: листи спричинили значний резонанс, вони мали потужне пропагандистське значення в умовах холодної війни, але йшлося і про достовірність обох документів [25].

Не хочу огульно відкидати ці традиційні принципи роботи з джерелами, хоча в теоретичному сенсі їх важко назвати принципами, адже для досвідченого дослідника, який прагне чесно описати, проаналізувати будь-яку ситуацію з минулого, спираючись на документи, зрозуміло: їх треба перевіряти, зіставляти, встановлювати оригінальність і автентичність, не сприймати ізолювано, а в комплексі тощо. Але чому треба встановлювати ступінь об'єктивності, а не суб'єктивності, наприклад? Чому не назвати такими «принципами» чесність у роботі з джерелами, правдивість? Не будемо згадувати про партійність, у що радянські гуманітарії вкладали і пізнавальний, і естетичний, і моральний зміст – це було «альфою і омегою» радянської науки. А інтелектуальна чесність? Ми продемонстрували, що в оцінці джерел треба зважати на рівень об'єктивності/суб'єктивності, на достовірність/автентичність джерел, що треба системно оцінювати джерела.

Але усе це не функціонує на рівні критичного методу у розумінні М. Блока – французького історика. Він присвятив розділ «Критика» у монографії «Апологія історії, або ремесло історика», в якому подає нарис історії критичного методу і нарис його логіки. А йдеться теж про правила роботи з джерелами. Він за-

перечеує і спроможність принципового скептицизму, і критику з позицій так званого здорового глузду. Усю сукупність дій у роботі з джерелами, які дають змогу встановити автентичність, достовірність джерела М. Блок називає критичним методом. Завершує цей розділ М. Блок так: «Обурливо, що в нашу епоху, особливо піддатливу впливу бацил, обману і брехливих чуток, критичний метод не зазначений навіть у найменшому куточку наукових програм, – хоча він уже перестав бути допоміжним засобом у вузькоспеціалізованих роботах. Віднині перед ним відкрились набагато ширші горизонти, й історія має право серед своїх найбільш безперечних перемог те, що вона, розробляючи свої технічні прийоми, відкрила людям новий шлях до істини і, отже, до справедливості» [26]. (Сам М. Блок на багатьох прикладах ілюструє ефективність цього методу).

Проілюструємо на прикладах, які види писемних документів популярні в наших істориків преси. Дуже багату й різноманітну джерельну базу бачимо в монографії М. Романюка «Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю» (1870-1940 рр.) [27]: фонди державних фактів Чернівецької та Львівської областей, Центрального державного історичного архіву у Києві та Львові, особисті архівні фонди (І. Воробкевича, Р. Федьковича, М. Василька, В. Сімовича та ін.), листування, автобіографії (С. Смаль-Стоцького, Є. Пігуляка, О. Маковея), законодавчі документи, статuti різних товариств, мемуарна література, праці сучасних істориків, а також, звичайно, періодика українською, румунською, німецькою мовою. Зазначимо, що праця належить не до історії журналістики як до напряму журналістикознавства, а до історичної науки. Не можна сказати, що в 90-х роках теоретичні й методологічні проблеми в українській історичній думці були розв'язані, бо ще й сьогодні такого висновку дійти не можна. Автор ще пише про «буржуазно-націоналістичну «Буковину» (с. 50), критикує мою пропозицію вважати ідею української державності критерієм періодизації історії української преси (саму ж ідею української державності подає «в лапках»), користується такими традиційними

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

для радянської історичної науки принципами, як об'єктивність, комплексність, історизм і достовірність. Думка автора (це, по суті, концепція дослідження) про те, що «Своєрідність газетних матеріалів як джерела полягає у тому, що вони дають змогу простежити історію певних явищ і, користуючись систематизованими даними, відтворити перебіг подій суспільно-політичного, культурно-освітнього та громадського життя» (с. 56) необґрунтована, бо, по-перше, це не своєрідність, а закономірність преси, зумовлена і її внутрішніми законами, суспільною природою і вимогами зовнішніми; по-друге, преса як форма відображення дійсності не дає адекватної картини цієї дійсності – у цьому її особливість як джерела, як писемного документа. Монографія М. Романюка – промовистий приклад того, що навіть багатющий джерельний матеріал не гарантує високого рівня його теоретичного осмислення. Монографія, як і багато інших історичних кроків того часу (де об'єктом дослідження слугували періодичні видання того чи іншого періоду), описова. Впадає в око те, що для автора не існувало здобутків західної історичної думки. Щоправда, автор, навіть цього не усвідомлюючи, дотримується формули німецького історика ХІХ століття Ранке, який зазначав: завдання історика – лише описувати події так, як вони відбувалися, що означало чесно описувати події. Щоправда, І. Павлюк у своєму дисертаційному дослідженні «Митець – влада – преса: історико-типологічний аналіз» використав не лише думку К. Ясперса про «осьовий час» в історії, але й посилався на найавторитетніших мислителів ХХ століття – це А. Бергсон, М. Вебер, М. Гайдеггер, А. Камю, Т. Кун, Ш. Марітен, Х. Ортега-і-Гассет, К. Поппер, Б. Рассел, А. Тойнбі, М. Фуко та ін. Їхні праці стосувалися сенсу буття, історії, методології наукового пізнання, структури наукових революцій. Вийшли вони друком у перекладі російською мовою. Знання цих праць допомогло авторові продемонструвати широкий погляд на наукову проблему, висловлену в трикутнику «Митець–влада–преса».

Джерельна база журналістикознавчих досліджень, що стосуються теорії журналістики, як правило, значно вужча, але спо-

стерігаємо важливу тенденцію: зростає увага до праць європейських дослідників журналістики. Це продемонстрував І. Лубкович в обох підручниках – «Соціологія і журналістика» і «Соціальна психологія масової комунікації».

3.3. Поняття, значення, види історіографії питання

Для того, щоб зрозуміти значення такого розділу в структурі дослідження (особливо з історії журналістики), потрібно хоча б у загальних рисах розуміти, що таке історія, розуміти, чим має займатися історія журналістики як наука (її об'єкт і предмет), що таке історіографія й історіографія питання. Як не дивно, але в працях відомих українських істориків журналістики (О. Богуславський, В. Гандзюк, Т. Дзюба, В. Владимиров, І. Крупський, М. Романюк, О. Мукомела, І. Михайлин, Л. Сніцарчук, І. Срібняк, В. Габор), у кандидатських дисертаціях, в яких досліджено окремі періоди історії української журналістики чи творчості окремих публіцистів), мало помітна думка про те, що основою і передумовою такого дослідження є чітке розуміння закономірностей історичного процесу, філософії історії, основних напрямів і проблем сучасної історичної думки (а посилання на західних істориків і філософів – рідко). Мені сподобалася думка Я. Паточки (чеський філософ, дисидент, автор таких праць, як «Вічність та історичність», «Єретичні есе про філософію історії»), яку він висловив з приводу праці В. Брокера «Міф про дерево знання»: «Тут також Бог створив людину, щоб вона обробляла його сад, і залишив для себе чисте життя, вживаючи плоди з дерева життя, тоді як людині він цього не дозволив, заборонивши рвати плоди з дерева пізнання добра і зла» [28]. Може, тоді й почалася історія людства – після вигнання з раю? Цікаві його роздуми про те, чи має історія смисл – це важливий контекст для тих істориків української журналістики, хто пов'язує виникнення, розвиток української журналістики з державницькою ідеєю, з тим, хто смисл українського сюжету світової історії вбачає у відновленні державності (М. Гайдеггер вважав, що смисл є тим, на

підставі чого щось стає зрозумілим). Натомість Я. Паточка зазначав: «Згідно з цим, смисл мав би бути чимось обґрунтовуючим, але не тільки в значенні формального логічного виведення, але також у значенні матеріальної зрозумілості... У всіх цих випадках «смысл» не лежить на поверхні, а ми мусимо його відшукати за допомогою тлумачення, яке відкриває те, що нам первісно заважає його бачити, те, що його закриває, спотворює, затемнює» [29]. Державницька ідея теж не лежала на поверхні, її теж потрібно було «відшукати», обґрунтувати (можна порівняти «Самостійну Україну» М. Міхновського і «Поза межами можливого» І. Франка). Це ідея для українського суспільства були органічною, вона була історичним імперативом, вона була виправданою, необхідною, доцільною. Якщо ми не побачимо в нашій історії державницької ідеї як смислу, то вона втрачає не лише його, але й зміст (щоправда, Л. Паточка вважав, що смисл неможливо ототожнювати з доцільністю чи навіть через неї пояснювати його; проте це, на мою думку, не стосується смислу історичних процесів і націєтворення. Окрім цього, про те, як Я. Паточка розуміє смисл, треба розмірковувати окремо). Роздуми М. Гайдеггера над такими проблемами, що таке історія і буття, людина і час, гуманізм і екзистенціалізм, слово і мова, мистецтво і простір, дуже цікаві, але без філософської освіти, без філософського типу мислення їх зрозуміти важко. Автор передмови до російського видання збірника його виступів і статей «Час і буття» заперечив М. Гайдеггера, який вважав, що його будуть читати через двісті чи триста років, бо вивчення філософів триває не сотні, а тисячі років [30]. Але про історію М. Гайдеггер писав так: «Якби історія була річчю, можна було б ще зрозуміти, якби хтось зажадав встати «над» нею, щоб їх пізнати. Але історія не річ і якщо ми самі історично існуючи, також виявляємося нею самою, то, мабуть, спроба встати над історією залишиться таким прагненням, яке ніколи не зможе досягнути того місця, звідки можливе історичне рішення» [31].

Сучасний історик журналістики не може обійтися без чіткої, усвідомленої, вистражданої (інтелектуально) концепції історії. Праця К. Ясперса «Витоки історії та її мета» (1948) – одна із пер-

ших серед обов'язкових для історичних студій. І те, що її було написано після найбільшої гуманітарної катастрофи ХХ століття – Другої світової війни – це промовистий факт. (К. Ясперс вважав, що непроминальне значення для філософії історії мають праці Віко, Монтеск'є, Лессінга, Канта, Фіхте, Гердера, Гегеля, Маркса і Макса Вебера). Третя частина праці – «Про смисл історії». Перша праця К. Ясперса «Всезагальна психопатологія» з'явилася 1913 року, одна із останніх – «Куди рухається ФРН?» – 1967 року, за два роки до смерті. Так, це був період всесвітньої історії, в якому відбулися дві світові війни, коли на міжнародній арені з'явилася така безкомпромісна і жорстока політична сила, як російський більшовизм, що легалізувавшись і оформившись як держава, почала загрожувати мирному перебігові історичного процесу і погрожувати людству ядерною війною; це був важкий період для Німеччини, яку двічі перемогли у світових війнах; це був важкий період в українській історії, бо українці внаслідок жодної з воєн не змогли відновити і втримати державність і пережили три Голодомори). Роздуми над тривожною і непевною історією привели К. Ясперса до думки про потребу іншого, нового сприймання історії – до екзистенціалістських роздумів над буттям, тобто до філософії екзистенціалізму, що суттєво відрізнялася від академічної філософії. Роздуми К. Ясперса не могли не підштовхнути його до висновку про те, що людина втрачає ціннісні орієнтири в житті, вона втрачає розуміння смислу історії. Ці моменти у міркуваннях К. Ясперса – про зміст поняття «історія», людина в історії, межі історії, смисл історії – і сьогодні актуальні, і сьогодні привертають увагу. Він зазначав: «Залежно від того, як ми обдумуємо історію, встановлюються межі наших можливостей, відкривається перед нами зміст речей або виникає спокуса, яка відводить нас від дійсності. Історично пізнане є – навіть у своїй достовірності й об'єктивності – не байдужим змістом, але моментом нашого життя. Коли ж історичні дані використовують для пропаганди, це сприймається як брехня про історію. Завдання уявити собі історичний процес у цілому вимагає від нас усієї серйозності й відповідальності» [32]. К. Ясперс вважав, що мож-

на по-різному ставитися до нашого минулого – можна вбачати в ньому близьку до нашого серця велич і черпати силу в тому, що було, що визначило наше становлення, що є для нас взірцем. Але можна, на його думку, і свідомо сприймати велич минулого історично, у часовій послідовності подій. Так, К. Ясперс вказував і на те, що разом з історією змінюється й історичне мислення, що знання історії допоможе подолати сучасну кризову ситуацію. Він пропонував розуміння історичності, яке виявляється лише в історичній свідомості внаслідок перетворення явища і свідчить, що історія існує лише тому, що людина – кінечна, незавершена і не може бути завершена, а в своєму перетворенні в часі вона повинна пізнати вічне. «Незавершеність людини та її історичність – одне й те саме» [33]. Історія само собою не може закінчитися – вона може закінчитися лише внаслідок внутрішньої неспроможності чи космічної катастрофи. Людина не може дати цілковиту і остаточну оцінку історичному явищу, бо вона – не Бог, який творить суд, а людина, яка використовує своє мислення, щоб відчутти історичність, яку наполегливіше шукає, якщо краще її розуміє. «Історія – це водночас те, що відбувається і його самосвідомість, історія і знання історія» [34]. Зокрема, К. Ясперс вважав, що історія людства відзначалася особливим характером буття, а в науці їй відповідав особливий вид пізнання; дві характерні риси історії – 1) поєднання всезагального й індивідуального, 2) історія як стадія переходу (К. Ясперс мав на увазі, що найвидатніші духовні творіння з'являлися в перехідні періоди, на межі різних епох). Через те великі творіння, хоча в них час і долається позачасовими образами, ніколи не є такою істиною, якою вона була в попередню. Це ілюзія, вважає К. Ясперс, що ми можемо виявити в історії досконалу істину. «В історії існує лише – спроможність людини згадувати, а відтак, і зберігати те, що було, як чинник грядущого» [35]. Про мету і смисл історії в К. Ясперса. Не цивілізація і гуманізація людини, не свобода і свідомість свободи, не велич людини, навіть не відкриття буття в людині – справжня мета історії полягала в її єдності, але єдність історії як повне єднання людства ніколи не буде завершенням. Проте саме в єдності істо-

рії і полягає її смисл, хоча і це поняття К. Ясперс не абсолютизує.

Відзначаючи той факт, що філософські погляди К. Ясперса не є академічними, ми зовсім не маємо на увазі те, що вони висловлені довільно, без певного методологічного забезпечення і обґрунтування. Навпаки, К. Ясперс характеризує такі риси історичної свідомості, як всебічність, точність дослідницьких методів, він вказує на «осмислення безкінечного переплетення каузальних чинників, а згодом і об'єктивації в зовсім інших, некаузальних категоріях, а саме – в морфологічних структурах, в закономірностях, в ідеально-типових конструкціях» [36]. Він вимагав точності понять, вважав, що треба подолати таке ставлення до історії, яке бачило в історії лише те, свідком якого було потрібне цілісне бачення історії. Врешті, К. Ясперс висловлювався проти історичної абсолютизації, проти людства як абстрактного поняття. Завдання філософії історії він вбачав у пошуках єдності структури і смислу історії. Історія і сучасність були для нього нерозривними. Те, що К. Ясперс метафорично називав «подоланням історії», по суті, означає заклик до активізації історичної свідомості. Філософ завершив цю працю так: «Однак в самій історії перспектива часу залишається, може, ще у вигляді тривалої, дуже тривалої історії людства на єдиній тепер земній кулі. У цій перспективі кожна людина повинна поставити собі запитання – яке місце він там посяде, в ім'я чого він буде діяти» [37]. Це запитання повинен поставити собі й історик, його, власне, це стосується більшою мірою, ніж звичайної людини.

Не в усьому можна (і треба) погоджуватися з К. Ясперсом. Його погляди – не остання істина. Актуальність і методологічна продуктивність цих поглядів полягають у тому, що це – взірць пристрасного, глибокого, тривожного думання про історію людства, це роздуми, що спонукають кожного історика до аналогічних роздумів над метою історії і свого народу, і людства над смислом історії загалом і кожного періоду зокрема.

Переказуючи основні тези міркування К. Ясперса, я прагнув одного: показати, що без розуміння, що таке історія, у чому полягає її смисл і мета, що таке історичність й історична свідо-

мість, неможлива жодна операція, пов'язана з історією. Це стосується й історіографії питання як важливого етапу осмислення наукової проблеми і, відповідно, структурної частини тексту дослідження.

Поняття «історіографія» багатозначне. Термінологічний і понятійний довідник «Історична наука» подає таке визначення: «Історіографія... – спеціальна галузь наукових знань, що вивчає історію історичної науки. До другої пол. XIX ст. історіографією називали саму історичну науку, а історіографами істориків (таке вживання термінів подекуди трапляється й сьогодні), але нині під історіографією розуміють саме ту галузь знань, яка вивчає розвиток історичної думки, збагачення наукових історичних знань, місця історичної науки в суспільному житті» [38].

Зокрема, І. Колесник з цього приводу зазначає: «Сучасним науковим загальом термін «історіографія» вживається досить широко. Поняття «проблемна історіографія» означає сукупність літератури з конкретної проблеми, країни або історичного періоду... Частіше під терміном «історіографія» розуміють стан науки певної доби... На практиці склалося так, що терміном «історіографія» визначають об'єктивний процес виникнення історичного знання, розвитку історичної науки, а також спеціальну дисципліну, що вивчає цей процес» [39].

Врешті-решт, І. Колесник подає коротку історію виникнення слова «історіограф». У XIV столітті так називали художників, які малювали мініатюри на історичні сюжети. З XVI століття історіографами почали називати придворних письменників, які писали офіційну історію країни. Серед них були такі відомі літератори, як філософи (Буало, Райн, Вольтер); зрештою така посада існувала здавна у Китаї, Римі тощо. Ще й у XIX столітті під історіографією розуміли історію.

Історія журналістики – це не галузь історичної науки (що більше теорія журналістики), я вважаю, що і в журналістикознавстві, і в інших гуманітарних науках використання поняття «історіографія» доцільне, виправдане, ефективне, а в дослідженнях, наприклад, з історії літератури, з історії літературно-критичної

думки, естетичної, економічної навіть неминуче. Зрозуміло, що все залежить від того, як дослідник розуміє зміст поняття. Цілком прийнятне таке визначення: історіографія питання (наукової проблеми) – це систематизований аналіз літератури, що стосується предмета дослідження і зокрема конкретної наукової проблеми, порушеної у дослідженні, і здійснений на підставі певних критеріїв (світоглядної і наукової позиції, концепції, історичного періоду, національного чинника тощо).

Це означає, що автор укладає не бібліографію, не елементарний список праць, що стосується його теми дослідження. Це і не звичайний огляд літератури (навіть якщо називають аналітичним). Історіографія питання охоплює (як етап наукового дослідження – це вивчення літератури і як важливий розділ чи підрозділ тексту дослідження) виконання таких завдань:

- ознайомлення і вивчення літератури, що стосується питання, яке досліджує автор (процес може бути безконечний, а тому потрібно визначити критерії добору; варто згадати про принцип чи бритву Оккама; у цьому разі – не вивчати зайве, а лише доцільне і потрібне); звернути увагу на зарубіжні джерела;

- структуризація літератури (відповідно і авторських концепцій);

- з'ясування динаміки дослідження даної наукової проблеми;

- встановлення концептуальних особливостей різних підходів у тлумаченні наукової проблеми;

- з'ясування ступеня дослідженості наукової проблеми та її актуальності;

- обґрунтування власної концепції розуміння проблеми.

Про види історіографії. Історики поділяють її на загальну, предметну і проблемну. Загальна історіографія досліджує виникнення історичних знань, перетворення їх на науку, розвиток науки у зв'язку із суспільними потребами й пізнавальними законами. У загальній історіографії виокремлюють напрям, який називають порівняльним – він дає змогу побачити, чим відрізняються погляди людей на своє минуле за різних культурно-іс-

торичних умов, і генералізувати ці погляди в єдиний процес розуміння світової історії. Предметна історіографія стосується вивчення окремих країн, регіонів чи напрямів людської діяльності. Проблемна історіографія займається вивченням окремих проблем історичної науки, процесу поглиблення знань з певної теми, характеристики стану її розробленості. Саме на цьому рівні потрібно відповісти на запитання: які проблеми розроблені з достатньою повнотою і якою мірою можна спиратися на результати своїх попередників? Які проблеми порушувалися, але не знайшли повного розв'язання чи розв'язані неправильно й потребують нових відповідей? Які проблеми не порушувалися в літературі й потребують опрацювання? [40].

Історіографія наукової проблеми повинна показати і певну сукупність знань з цієї проблеми, і динаміку розвитку цих знань, їхню структуру, і наявність різних концепцій, і перспективні напрями досліджень, і можливу актуальність розв'язання наукової проблеми, і ступінь розробленості проблеми.

Праць історіографічного характеру в українському журналістикознавстві дуже мало. Не менш прикра і та обставина, що у нас відсутня історіографія зарубіжної журналістики (або журналістикознавство / медієзнавство окремих країн). Монографія В. Різуна і Т. Трачук «Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства» (2005) – це, мабуть перша історіографічна праця. У монографії зібрано дуже багатий матеріал, що стосується й історії, й теорії української журналістики. Загальне уявлення про розвиток українського журналістикознавства скласти можна. Проте як до історіографічної праці можна висловити деякі зауваження. Насамперед, потрібно було з'ясувати, що таке «історія преси» й «історіографія преси» (наприклад, дослідження про виникнення і функціонування журналу «Універсум», що виходить з 1993 року – це історичне дослідження, хоча стосується сучасності, а дослідження жанрової проблематики публікацій Д. Донцова – це предмет теоретичного дослідження, хоча стосується історії); у монографії використано праці лише найвідоміших вчених із діаспори, що відзначилися у сфері журналістикознавства;

потрібно було чітко з'ясувати зміст поняття «українська преса/журналістика, бо це не та преса, що виходила українською мовою і на території України; українська преса – це преса, що виходила українською та іншими мовами, що захищала/захищає головний імператив української нації – державність, що відображала/ відображає повноту життя української держави і нації.

Бібліографічні покажчики В. Іванова і Б. Чернякова – «Українське журналістикознавство в працях науковців Інституту журналістика Київського університету, 1993–1998» 1998 року і «Журналістикознавчі публікації у серіальних виданнях Київського університету імені Тараса Шевченка 1958–1998» 1999 року видання, «Українське журналістикознавство. Дисертаційні дослідження, 1982-2000 рр.» Б. Чернякова 2000 року видання, «Наукові праці викладачів факультету журналістики ЛНУ імені Івана Франка. 1954-2004» С. Костя 2004 року видання та С. Костя і Т. Слотюк 2014 року видання – це бібліографічні праці, які містять матеріал для історіографічних досліджень.

З приводу журналістикознавства радянського періоду. Зокрема, В. Різун і Т. Трачук зазначають: «Навіть кращі з них не позбавлені серйозних методологічних вад (ідейно-концептуальних ще більшою мірою. – С. К.), пов'язаних із антинауковим більшовицьким трактуванням природи націй і національної культури, насамперед журналістики, яку подавали як могутню зброю у боротьбі за комунізм. Дехто схильний повністю заперечити ці дослідження. Нам же хотілося побачити в них те раціональне, що можна критично сприйняти і використати сьогодні» [41].

Я, власне, схильний до того, щоб повністю заперечити ці дослідження радянського тоталітарного періоду. По-перше, теорію журналістики не придумали російські більшовики, бо й журналістикознавство зародилося в Європі, а не в Росії (і тут Росія «не стала родиною слонів»), вони зате детально розробили методику використання журналістики як засобу оглушення аудиторії (мас), як засобу боротьби за комунізм, із світовим імперіалізмом, іноді ще з міжнародним сіонізмом – тобто це було перетворення журналістики в пропаганду. Якщо у тих дослідженнях було щось

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

«раціональне», то треба зазначати, що саме, а тому це «українське радянське журналістикознавство», а не «українське журналістикознавство». Але не заперечую, що суто з методологічного погляду українське радянське журналістикознавство можна й треба аналізувати як ідейного опонента української національної ідеї. Саме тому я й не вважаю «знаковими», як їх оцінюють В. Різун і Т. Трачук, ні «Історію української дожовтневої журналістики» (1983), ні «Історію партійно-радянської преси України» (1989). Знаковими їх можна вважати лише в контексті поступливості в принциповому національному дискурсі. Проте загалом це справді цінне й унікальне видання, яке створило потужну джерельну базу для подальших досліджень історіографії українського журналістикознавства. Подібне ставлення до теоретичної спадщини радянського періоду не поодинокі: йдеться про статтю «Теорія жанрів періодичної преси: історіографічний погляд» О. Голік. І за змістом, і за формою це справді історіографічна праця. Але автор сформувала «інтернаціональну» джерельну базу – праці радянських теоретиків журналістики, сучасних російських і українських. Це, радше, різна ідейно-концептуальна джерельна база, бо хоча теорія жанрів не має національності, але є різниця між радянською журналістикою і сучасною українською, є різниця між сучасною російською і українською журналістикою. Мені, наприклад, не хотілося б вести мову про жанр як про наднаціональну і аполітичну категорію (так воно і є), але без уваги до змісту і не зважаючи на те, що російська журналістика – це пропаганда, що російська журналістика і свобода – це несумісні речі.

Шостий розділ («шоста планета») книги І. Михайлина «Журналістика як всесвіт» (2008) має назву «Історіографія новітніх медіастудій». Річ у тім, що інші розділи цієї книги – «Теорія журналістики та медіакритики», «Методологія медіастудій», «Історія журналістики», «Історія літературної критики», «Історія публіцистики», то поява історіографічного розділу була цілком логічною. Автор – талановитий історик і теоретик журналістики, безперечно, розумів важливість історіографічного аспекту нашої

науки. Ми були однодумцями в поглядах на багато дискусійних моментів історії журналістики, але я не можу погодитися з тим, що цей розділ – справді історіографія (хіба за винятком першого підрозділу: «Становлення історіографії історії української журналістики: «Киевская старина»). Інші п'ять підрозділів – це аналіз доробків сучасних журналістикознавців – К. Серажим, В. Владимиrowa, Ю. Шаповала, В. Галич, Б. Потятиника, Е. Шестакової і С. Костя. Усі вони працюють у різних сферах журналістикознавства, лише Ю. Шаповал і я на науковому полі історії західноукраїнської преси першої половини ХХ століття. Аналіз І. Михайлина, як завжди, глибокий, аргументований, не компліментарний. Проте розділ, радше, не історіографічний, а, зважаючи на розмаїття наукової проблематики, що її порушують згадані колеги, це бібліографічний огляд сучасного медіазнавства.

Один із варіантів історіографії питання можна побачити на прикладі навчального посібника «Голодомор 1932-1933 років в Україні» (2013) [42], в якому є розділ «Історіографія Голодомору (інтелектуальний, політичний, моральний аспекти)». Уже назва розділу свідчить про те, що автор не сприймав історіографію Голодомору як суто академічну проблему.

Упродовж історичного часу людство зазнало багато передчасних втрат через хвороби, ба, пандемії, спустошливі війни. Унікальність Голодомору (забрав кілька мільйонів життів) полягає в тому, що українці вмирали на найродючішій землі від ... голоду. Це навіть не смерть, яку можна трактувати і по-філософському, а тривале вмирання, що паралізує свідомість, деформує психіку. Інша особливість Голодомору в тому, що він рукотворний і спрямований проти українців. Проте ще одна особливість Голодомору в тому, що Європа мовчала: Ліга Націй не зреагувала належно, уряди європейських країн (США також) мовчали, хоча дипломати і розвідувальні служби знали реальну ситуацію, журналісти обманювали своїх читачів, бо повідомляли про досягнення СРСР – правду відважилися написати лише кілька журналістів – Г. Джонс, М. Магерідж. Голодомор ще й сьогодні не визнають геноцидом, а два промовисті приклади – Росія й Ізраїль. Автор, ана-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

лізуючи літературу про Голодомор, виокремив п'ять таких груп:

- праці української діаспори; її внесок у вивчення Голодомору і збереження пам'яті про нього значний: діаспора домоглася створення комісії Конгресу США, яка зайнялася дослідженням Голодомору; дослідники із діаспори були відрізані від джерельної бази (насамперед, архівів, що впливала на характер аргументації, але назагал вони правильно розуміли зв'язок між Голодомором і національним питанням, причини і мету Голодомору і доводили його рукотворність, запланованість; вони, як і багато європейських дослідників), намагалися визначити кількість жертв, хоча значно важливішим було інше завдання, яке ставили перед собою – згідно з міжнародним правом дати правову оцінку злочину, який скоїли російські більшовики; тривалий час українські автори із діаспори лише політизували тему, хоча спроби порівняти Голодомор і Голокост, класифікувати Голодомор як геноцид були (особливо після 50-х років ХХ століття) щораз наполегливішими.

Щодо західної історіографії, то їй, за небагатьма винятками, на думку автора, притаманні такі тези:

- перевага політичних аргументів і міркувань над коректними висновками наукового дослідження (домінування політичної доцільності);

- містичний страх перед тим, що Голодомор доведеться досліджувати як наслідок матеріалізації російської ментальності, органічним складником якої є імперська свідомість;

- небажання визнати унікальність Голодомору в контексті історії людства;

- сумніви щодо визнання Голодомору геноцидом;

- багато вчених не можуть подолати радянське «вето» на розширене визначення геноциду, яке свого часу могла прийняти ООН, але під тиском СРСР прийняла вужче визначення.

Проте еволюція знань західних вчень про Голодомор триває.

Наступна група – радянська історіографія Голодомору. Сталінська заборона писати і навіть згадувати Голодомор трималася понад 50 років; проте зовсім не згадувати цей період радян-

ські історики не могли, отже, основні концептуальні засади радянської історіографії такі:

- замовчування навіть голоду;
- заперечення голоду навіть після того, як влада дозволила вживати слово «голод» щодо 1932–1933 років;
- використання евфемістичних означень голоду («продовольчі труднощі», «гостра нестача продуктів харчування»);
- увага до несуттєвих причин голоду;
- відсутність навіть найменших натяків на антиукраїнську спрямованість більшовицької політики (це означало заперечення антиукраїнської спрямованості голоду).

Четверта група досліджень – сучасні російські дослідники (тобто після розвалу СРСР). Для них властиві:

- заперечення антиукраїнської спрямованості Голоду;
- заперечення Голодомору як геноциду.

Остання група досліджень – праці сучасних українських дослідників; автор дійшов висновку, що серед них теж немає однаковості у головному – у визнанні Голодомору геноцидом; на думку автора, українським дослідникам окрім органічної наукової коректності у дослідженні Голодомору як геноциду потрібні національне почуття (відчуття спорідненості із жертвами Голодомору і відчуття морального обов'язку перед ними; у дискусії про Голодомор для українських дослідників не повинно бути компромісів.

Зрозуміло, що це один із можливих варіантів історіографії Голодомору. Її можна було вибудувати і за хронологічним критерієм. Суть же в тому, щоб знайти обґрунтовану основу для поділу і не уникнути відповіді на принципові питання, що стосуються проблемної ситуації, яку вивчає дослідник.

Список використаної літератури

1. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підруч. Київ: Знання, 2008. С. 176.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

2. Бибик С. П., Сjuta Т. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, мовотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2012. С. 561.
3. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939-1956 / Дневниковые записи, 1939-1956. Харків: Фоліо, 2013. С. 231-232.
4. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. Київ: Критика, 2011. С. 67.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом... С. 90
6. Бандера С. Перспективи української революції. Київ: Інститут національного державознавства. 1999. С. 338.
7. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності, або Як бути консервативно-ліберальним соціалістом: есеї. Київ: Грані-Т, 2000. С. 149.
8. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності... С. 148.
9. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: підручник. 2-е випр., перероб. і допов. Львів: ПАІС, 2004. С. 85.
10. Лубкович І. Інформаційна журналістика: методи збору інформації, відображення дійсності та жанри: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2017. С. 5.
11. Бойд Е. Ефірна журналістика. Технологія виробництва ефірних новин. Київ, 2007. 429 с.; Рендол Д. Універсальний журналіст. Київ, 2007. 150 с.
12. Аньєс Ів. Підручник із журналістики. Пишемо для газет. Київ: Видав. дім «Киево-Могилянська академія», 2013. 544 с.
13. Chyliński M., Russ-Mohl St. Dziennikarstwo. Warszawa, 2007. 438 s.
14. Політична наука: Методи досліджень: підручник; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 20.
15. Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. С. 7.
16. Там само. С. 10-11.
17. Томашівський С. Петлюра (політичний некролог) // Українське слово. 1921. Ч. 13.
18. Назарук О. Про Книгу Голубину. Значіння культу героїв і чи Симона Петлюру можна уважати національним героєм // Нова Зоря. 1936. Ч. 124.
19. Цит. за: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага, 1930. С.12.
20. Іванис В. Симон Петлюра - Президент України. Київ, 1993. С.35.
21. Донцов Д. Вибрані твори: у десяти томах. Дрогобич; Львів: Видав. Фірма «Відродження». 2012. Т. 3. С. 164.

22. Кость С. Історія української військової преси: навч. посіб. Львів. 2018. С. 247.
23. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. Київ: Вища школа. 2012. С. 164.
24. Історична наука... С.165.
25. Український самостійник. 1956. Ч. 32.
26. Блок М. Аналогия истории, или Ремесло историка. Москва: Изд-во «Наука». 1986. С. 78.
27. Романюк М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940). Львів: Фенікс, 2000. 588 с.
28. Паточка Ян. Єретичні есе про філософію історії / пер. з чеської. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Онови», 2001. С. 260–261.
29. Там само.
30. Хайдеггер Мартин. Время и бытие: Статьи и выступления: пер. с нем. Москва: Республика, 1993. С. 9.
31. Там само. С. 148–149.
32. Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. С. 240.
33. Ясперс К. Смысл и назначение истории... С. 242.
34. Ясперс К. Смысл и назначение истории... С. 243.
35. Ясперс К. Смысл и назначение истории... С. 253.
36. Ясперс К. Смысл и назначение истории... С. 271–272.
37. Ясперс К. Смысл и назначение истории... С. 280.
38. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2002. С. 175.
39. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. С. 15.
40. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2002. С. 175.
41. Різун В., Трачук Т. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства: монографія. Київ, 2005. С. 7.
42. Голодомор 1932–1933 років в Україні: навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2012. 376 с.

Питання для обговорення і самоконтролю

1. Що таке факт?
2. Факт у публіцистиці і факт у науці.
3. Що таке джерельна база дослідження та її види.
4. Що таке «історіографія питання» та її значення.

Рекомендована література

Голодомор 1932–1933 років в Україні: навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2012. 376 с.

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. Київ: Вища школа. 2012. С. 164.

Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура особливості функціонування). Львів: Вид. Центр ЛНУ імені Івана Франка. 2006. 514 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.

Михайлин І.Л. Журналістика як Всесвіт: Вибрані медіа дослідження. Харків: Прапор. 2008.

Різун В., Трачук Т. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства: монографія. Київ, 2005. 232 с.

Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підруч. Київ: Знання. 2008. 310 с.

Розділ 4

ОСНОВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

4.1. Формування джерельної бази й емпіричні методи дослідження

Перш ніж осмислити якусь наукову проблему, потрібно зібрати інформацію, сформуванню джерельну базу дослідження. Про її види вже було сказано. Постає питання: як це зробити? Аналіз документів, опитування, спостереження й експеримент І. Лубкович визначає то як соціологічні методи збору інформації («Соціологія і журналістика», 2002), то як журналістські («Інформаційна журналістика», 2017). На мою думку, цього і для практичної журналістики не досить, а ще більше для історії та теорії журналістики. Ці наукові галузі потребують і ширшої сукупності методів формування джерельної бази дослідження, і якісно ефективніших (в окремих випадках), і обґрунтованих методів. Потрібно розрізняти процес нагромадження, впорядкування, продумування фактологічного масиву (іноді цей процес має випадковий, може, й хаотичний характер, не систематизований), формування джерельної бази (це вже детально продуманий процес) і процес осмислення (пізнання) зібраного матеріалу. Я вже наводив приклад із політичної науки, що стосується якісних і кількісних методів дослідження. Так, М. Краєвський, польський теоретик у сфері методології наук, описуючи методи наукових досліджень, виокремлює п'ятнадцять дослідницьких методів:

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

- аналіз і критичний огляд письмових документів, у тім числі архівних джерел;
- вивчення документів, результатів діяльності досліджуваного середовища чи людини;
- монографічний метод;
- біографічний метод;
- інтерв'ю (з питаннями, анкета або вільне інтерв'ю);
- етнографічне спостереження;
- експеримент (науковий експеримент);
- діагностичний зондаж;
- соціометрія;
- метод логічного аналізу і конструкції;
- метод індивідуального випадку;
- проекційний метод;
- евристичний метод;
- статистичний метод;
- метод комп'ютерної симуляції [1].

Коротко схарактеризуємо найважливіші методи накопичення фактів і формування джерельної бази.

Аналіз писемних документів. Про види писемних джерел вже йшлося. У першу чергу треба відзначити потребу ознайомлення з тими працями, які стосуються наукової проблеми, яку обрано для дослідження. Це дасть змогу визначити і рівень дослідженості цієї проблеми, і певні прогалини у її дослідженні чи й необхідність переглянути якісь усталені висновки. Вивчення такої літератури потрібне і для з'ясування історіографії питання. Не менше значення має і опрацювання інших видів писемних документів – архівних джерел, законів й різних урядових документів, що регламентують ту чи іншу сферу життєдіяльності, програмних документів і статутів різних партій, товариств, організацій, статистики, текстів особистого характеру (мемуарів, спогадів, щоденників, автобіографій, листів). Наприклад, без знання законодавчих актів, що регламентували/регламентують діяльність журналістики не може обійтися ні історик, ні теоретик преси. Жоден історик української преси не обійдеться без

уважного вивчення, наприклад, спогадів Івана Кедрина (І. Рудницького) чи щоденників Є. Чикаленка (перлини української мемуаристики за Іваном Кедриним). М. Капустянський, автор відомої військово-історичної праці «Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році», вказує на такі її джерела: журнал військових дій, його особисті записки й спогади, звіти розвідки, різні документи й копії з них, більшовицькі радіозвіти (розвідка української армії перехоплювала їх), періодична преса інший український генерал, О. Удовиченко у праці «Україна у війні за державність» як джерело використав і працю генерала М. Капустянского, і власні архіви й спогади. Один із організаторів Норильського повстання (1953), Є. Грицяк видав «Короткий запис спогадів (для себе самого)», але це – джерельний матеріал для дослідників українського визвольного руху, який не припинявся навіть і в радянських концтаборах.

Безперечно, що і для історика преси, і для теоретика найважливішим видом джерельної бази є тексти, які потрібно аналізувати в широкому суспільно-політичному контексті. Потрібно додати, що продукція всіх інших масмедій (телебачення, радіо, інтернет-видання тощо) – це теж текст. Опрацьовуючи корпус різноманітних писемних документів, потрібно пам'ятати про те, що є конкретно-наукова проблема, яку досліджує автор. Саме в процесі опрацювання цієї літератури він уточнює свою гіпотезу (вона могла в нього з'явитися і до початку опрацювання літератури, і в процесі) і обдумує концепцію наукової праці. До речі, М. Краєвський наголошує на тому, що аналіз документів можна здійснити двома методами: класичним і сучасним. Класичний метод полягає в історичній та літературній інтерпретації. Це пошук індивідуальних особливостей, характерних для документа та його творця (автора). Багато залежить від передчуття дослідника та його інтуїції. Окрім цього, він обмежується, зазвичай, певним чином двома площинами: зовнішньою, тобто зосереджується на змісті документів (разом із розумінням, тлумаченням змісту), і зовнішньою, тобто цікавиться часом і умовами виникнення цих документів, а особливо їх достовірністю. Сучасний

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

аналіз документів – це спроба подолати суб'єктивний характер традиційного (класичного) аналізу. Він полягає в кількісному описі й аналізі документів; цей аналіз не обмежується лише послуговуванням абсолютними гаслами чи відсотками. Тут теж допускаються такі вислови, як «завжди», «часто», «зрідка», «ніколи» тощо. Значної ваги надають детальному визначенню пізнавальної цінності документів, а особливо підтвердженню їхньої достовірності й автентичності. Це означає, що ці документи можуть стати обґрунтованою підставою для вирішення наукової проблеми, що більше дослідник знає час постання документу, автора, місця походження.

Формальний аналіз документів стосується зовнішнього опису документів, способу впорядкування, ступеня тривалості тощо [2].

Монографічний метод. Його предмет – опис або відтворення історичної події, опис інституцій чи організацій, тобто чогось одного, окремого. (Зрозуміло, що не треба плутати з монографією як видом наукової праці, що присвячена з'ясуванню одного питання, однієї теми). Використання цього методу формування джерельної бази дослідження дає змогу ґрунтовно з'ясувати структуру певного соціального інституту, досягнути суті його діяльності, згодом на цій підставі пропонувати прогноз щодо подальшого розвитку. Цей метод дає змогу порівняти в різних часових і просторових вимірах зміст питань, що стосуються того чи іншого соціального інституту чи певної наукової проблеми. Вимоги й умови використання цього методу такі ж, як і щодо інших методів: з'ясування предмета досліджень, використання різних джерел інформації, критичне ставлення до зібраної інформації. Як наслідок можна написати, власне, монографію, присвячену конкретній науковій проблемі, соціальному інституту, яка аналізує якесь суспільне чи історичне явище.

Біографічний метод. Частіше використовують в історичній науці, де його визначають як історичну біографістику. Суть цього методу полягає у вивченні діяльності окремих осіб у контексті тієї епохи, в якій жила і творила особа. Цей метод використову-

ють і в історії журналістики (один із прикладів і результатів – біобібліографічний довідник «Люди боротьби й ідеї»), і в історії літератури (літературно-критичні нариси чи портрети відомих письменників). Наприклад, в І. Франка – це «Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність», його публікації про Я. Коллара, про польських та інших європейських літераторів, про російських. Зокрема, І. Франко завжди намагався досягнути суть і тенденції тієї епохи, в якій творив той чи інший письменник. Без усвідомлення цього ми не зрозуміємо його критичного ставлення до позірно слушної концепції слов'янської взаємності Я. Коллара чи різкої оцінки Ф. Достоевського і Л. Толстого.

В історичній науці відомі портрети українських діячів, які створив М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси». Інші приклади – «Історія в життєписах» М. Котляра і В. Смолія (1994), «Діячі Української Центральної Ради» В. Верстюка й Т. Осташка (1998).

Метод спостереження. В дослідженнях історії української преси він, зрозуміло, неможливий, зате в дослідженнях сучасного журналістського процесу цілком придатний. Спостереження – це цілеспрямоване, систематичне, безпосереднє вивчення об'єкта, що супроводжується реєстрацією чи фіксацією суттєвих рис, ознак, особливостей об'єкта дослідження.

Метод спостереження – це один із найдавніших дослідницьких методів. Майже до кінця XIX століття був головним дослідницьким методом природничих наук. Проте й сьогодні він у багатьох випадках є ефективним у накопиченні емпіричного матеріалу, потрібного для опису й класифікації певних явищ (не лише в природничих науках). Те, що метод спостереження простий, не означає, що дослідник обмежується лише реєстрацією і фіксацією окремих рис, властивостей, ознак, – він має змогу навіть аналізувати певні зв'язки в межах об'єкта дослідження. Це означає, що спостереження повинно мати комплексний характер. У процесі спостереження в дослідника може з'явитися одна чи більше гіпотез, вже на цьому етапі дослідження він може обдумувати, окреслювати наукову проблему і концепцію дослідження. Спо-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

стеререження як дослідницький метод не виключає і появи суперечливих фактів, але для вченого всі факти рівноцінні – і ті, що узгоджуються з його гіпотезою, і ті, що її заперечують. Потрібно зазначити, що наукове спостереження суттєво, принципово відрізняється від спостереження звичайного, побутового цілеспрямованістю і тим, що воно має конкретну мету.

Спостереження як найпростіший метод забезпечує дослідника емпіричною інформацією про об'єкт дослідження (наприклад, йдеться про організацію діяльності редакційного колективу). Його ефективність залежить від певних вимог (умов), це:

- спланованість (дослідник задумує спостереження і складає відповідний план, якого згодом дотримується);

- цілеспрямованість (дослідник чітко визначає мету спостереження), його цікавить лише те, що стосується наукової проблеми, яку досліджує);

- систематичність і безперервність (уривчасте, нерегулярне спостереження не матиме бажаних результатів);

- активність дослідника (він шукає потрібний об'єкт, а спостерігаючи, не лише фіксує, але й аналізує); зазначимо, що від особи дослідника (від його інтелектуального рівня, характеру, настрою) значною мірою залежить успіх спостереження; дослідник не повинен підмінювати реальні факти очікуваними; він не повинен шукати лише потрібні (позитивні чи негативні) факти тощо.

Про види спостереження. Треба все ж розрізнити спостереження як спосіб збирання інформації в практичній журналістиці і спостереження як дослідницький метод у науці про журналістику. Щодо практичної журналістики, то теоретики визначають відкриті і приховані, включені і невключені спостереження [3]. У політичній науці виокремлюють такі види: неконтрольовані, контрольовані, включені, неструктуровані, польові спостереження, спостереження інкогніто («прихована камера») [4].

Про види журналістського спостереження розповідає І. Лубкович у навчальному посібнику «Інформаційна журналістика: методи збору інформації, відображення дійсності та жанри» (курс «Теорія та методика журналістської творчості»). Зазна-

чу, що Закон «Про доступ до публічної інформації» регламентує журналістський процес збирання інформації і захищає особу від втручання у приватне життя. Ті методи, до яких вдавався німецький журналіст Г. Вальраф [5], не може собі дозволити теоретик, дослідник журналістики.

У політичній науці неконтрольоване спостереження використовують у дослідженні реальних життєвих ситуацій для їхнього опису; воно має пошуковий, розвідувальний характер. Контрольоване спостереження – тут уже йдеться про конкретну наукову проблему, воно потребує жорсткого контролю.

Включене спостереження – дослідник стає повноправним членом групи, за якою він спостерігає (з усіма наслідками); цей вид використовують рідко, бо дослідник «вживається» в ситуацію, звикає і втрачає об'єктивність.

Невключене спостереження – дослідник не стає членом такої групи і не впливає на її поведінку; таке спостереження вважають простішим, але воно поверхове, ускладнює врахування мотивів і стимулів.

Неструктуроване спостереження – дослідник не визначає заздалегідь, що він спостерігатиме, це загальне спостереження.

Структуроване спостереження передбачає чітке попереднє визначення за чим і як потрібно спостерігати.

Польове спостереження спрямоване на реальні життєві ситуації.

Лабораторне спостереження – для нього спеціально створюють умови.

Спостереження «інкогніто» («прихована камера») – політолог замаскований, він перебуває у досліджуваній групі, але не впливає на перебіг подій; дослідник виконує традиційні соціальні ролі: статист, практикант тощо [6].

Про етапи спостереження. Зокрема, І. Лубкович пише про це дуже коротко – «визначення цілі, розробка методики, а передусім – попереднє вивчення проблеми» [7]. Дослідник журналістських процесів може орієнтуватися і на його версію, і на ту, яку пропонують політологи:

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

- визначення об'єкта і предмета спостереження, мети, завдань;
- отримання дозволу на спостереження певної ситуації;
- вибір виду спостереження;
- підготовка необхідного технічного устаткування і документів;
- збирання даних у процесі спостереження;
- заповнення протоколів спостереження, ведення щоденника;
- контроль за спостереженням, проведення повторних спостережень;
- написання звіту, опрацювання результатів спостереження [8].

Зрозуміло, абсолютизувати цей метод формування джерельної бази не варто, ймовірність хибних оцінок в інтерпретації ситуації, за якою спостерігав дослідник, є.

Експеримент як метод. Упродовж кількох останніх сотень років він був одним із найважливіших методів у різних науках, зазвичай, прикладних (фізика, механіка, хімія, біологія тощо). Сучасний технологічний рівень дає змогу розширити наукове поле застосування експерименту як методу формування джерельної бази. Загалом експеримент – це науково поставлений дослід, метод дослідження, який дає змогу вчену втрутитися у реальну ситуацію або штучно створити відповідну ситуацію для того, щоб або отримати емпіричні дані для подальшого опрацювання, або перевірити певну гіпотезу. Про експеримент як метод збору інформації в практичній журналістиці І. Лубкович пише в навчальному посібнику «Інформаційна журналістика». Але він слушно зазначає, що є різниця між журналістським експериментом і, наприклад, експериментом у фізиці. Про наукову методику збору інформації І. Лубкович пише у підручнику «Соціологія і журналістика» [9] і дещо вужче у підручнику «Соціальна психологія масової комунікації» [10]. Автор слушно зазначає: «Однак методика застосування того самого експерименту у різних науках однакова, і методику цю (як і інші) дослідникові слід знати. Оскільки, окрім згаданих чотирьох методів збору інформації, інших

просто нема (І. Лубкович вважає, що це лише спостереження, аналіз документів, експеримент і опитування. – С. К.), то ними послуговуються й журналісти. Щоправда, журналістські методи, відповідно до природи самої журналістики (яка наукою не є), часто простіші, вільніші, буденніші) й саме тому багатші, «особистісніші»), однак не такі точні, як наукові. Коли йдеться про особисті відчуття і враження журналіста, така «особистісність» лише на користь. Коли ж журналіст вивчає якісь колізії, суспільно важливі події чи явища, коли робить якісь висновки, то вони, ці висновки, мають бути точними, аргументованими, ґрунтуватися на інформації, яка реально, не однобоко і не спотворено відображає життя» [11]. Сказане стосується практичної журналістики, а дослідник (теоретик журналістики) у двох ситуаціях повинен звернути на це увагу: тоді, коли він 1) аналізує журналістські публікації, що появилися внаслідок експерименту; 2) коли сам вдається до експерименту, збираючи інформацію і формуючи джерельну базу.

Опитування як метод формування джерельної бази. Опитування має кілька видів: анкетне опитування, соціологічне інтерв'ю, соціометричне опитування.

Анкетне опитування – «...передбачає жорстко фіксований порядок, зміст і форму запитань, чітко зазначення способів відповіді, які респондент реєструє або самостійно на самоті (заочне опитування), або в присутності анкетера (пряме опитування) [12]. На думку І. Лубковича, анкетування проводять тоді, «коли треба опитати велику кількість людей на обширній території, звести до мінімуму вплив дослідника на респондента і коли характер запитань дає змогу опитуваному самостійно, без допомоги дослідника, відповісти на них, а можливості оточуючих на респондента несуттєві» [13]. Але І. Лубкович має на увазі читацьку аудиторію – вона справді масова. Проте дослідник журналістських процесів, явищ, тенденцій може вивчати не лише запити і настрої загалу, але й досліджувати професійну аудиторію – журналістику (чи фрілансерів, блогерів), а це значно менше поле дослідження.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Особливістю опитування є те, що його проводять за допомогою анкети або опитувального листа. Анкета – це бланк із запитаннями відповідного типу.

Відкриті запитання потребують вільної відповіді, у закритих запитаннях варіанти відповідей зафіксовано. В анкетах можуть поєднуватися обидва варіанти – відкриті й закриті запитання. Є й такий варіант – напівзакриті запитання – це тоді, коли респондент пропонує свій варіант. Форми проведення опитування залежать і від того, як дослідник працює із респондентами: або відсилає анкети поштою (тоді в окремих випадках постає проблема анонімності), або збирає їх в одному місці, де респонденти заповнюють анкети.

Соціологічне інтерв'ю – це теж вид опитування. Зокрема, І. Лубкович слушно вказує на різницю між журналістським і соціологічним інтерв'ю. Щоправда, на його думку, так зване «вільне інтерв'ю», яке не охоплює заздалегідь сформульованих запитань (їх використовують в опитуванні експертів), і «глибинне» інтерв'ю, для якого соціолог готує тільки окремі запитання, де в чому подібні до журналістських. Методику проведення соціологічного інтерв'ю описав І. Лубкович у монографії «Соціологія і журналістика». Можна додати лише визначення змісту поняття інтерв'ю як методу збору інформації – це розмова (спілкування) інтерв'юєра з респондентом згідно із заздалегідь складеним планом, в якій інтерв'юєр записує (або фіксує іншим способом) відповіді респондента. Складність цього виду опитування полягає в тому, що сам дослідник не може провести інтерв'ю з такою кількістю респондентів, яка була б достатньою для того, щоб зробити обґрунтовані висновки.

Крім цього, інтерв'ю можуть бути стандартизованими (респонденти відповідають на запитання в однакових умовах, вони відповідають на запитання, сформульовані в опитувальних листах); напівстандартні (допускають певні відхилення); нестандартні (це вільна розмова дослідника і будь-якого респондента); нестандартні.

Дослідник повинен усвідомлювати, що цей метод збору інформації не гарантує отримання достовірної інформації. Причини такі: респондент може свідомо або несвідомо не казати правди; причиною може бути і невдало складений опитувальний лист; багато залежить і від особистості дослідника, і від комфортності ситуації. Окрім цього, М. Краєвський виокремлює такі типи інтерв'ю: некатегоричний (дає змогу вільно формулювати запитання, змінювати їх послідовність, ставити додаткові запитання; категоричний (обмежує черговість і формулювання запитань); явний (респондент знає про мету і предмет інтерв'ю), прихований (застосовується тоді, коли предметом розмови є дражливі питання, а респондент не знає предмета розмови); явно неформальний (вільна розмова, в якій дослідник цілеспрямовано прагне здобути потрібні дані); явно формальний (респондент орієнтується, про що з ним розмовляють); індивідуальний; груповий [14]. Відзначають ще наративні інтерв'ю (вільна розповідь респондента про життя, але яку скеровує дослідник; телефонні інтерв'ю використовують для оперативного вивчення думок і настроїв. Надійнішим є опитування експертів – метод експертних оцінок, проте дослідникові потрібно узагальнити думки експертів, які теж можуть бути різними.

Наступний вид опитування – це соціометричне опитування і тестування. Предмет соціометричного опитування – взаємини членів малої групи; тестування – це метод вимірювання та кількісної оцінки різних психологічних властивостей та станів індивіда, – настільки складних, що вони не піддаються фіксації за допомогою спостереження чи інших методів збору інформації [15]. Польський вчений В. Апанович вважає і соціометричний метод, і тестування окремими методами збору інформації. На його думку, за допомогою соціометричних технік можна оцінити окремих працівників; з'ясувати взаємини між ними. Ці техніки постачають інформацію про ступінь напруженості позитивних і негативних почуттів, емоцій, про ставлення індивіда до колективу і до його окремих членів. Найчастіше використовують такі соціометричні техніки: класична техніка Дж. Л. Морено (І. Луб-

кович також описує цю техніку), техніка «відгадай, хто?», техніка рангування, техніка оцінювань; плебісцит доброзичливості й неприязні [16]. Про тестування польський дослідник В. Апанович зазначає, що тест використовують для з'ясування стану рис, властивостей чи якогось вміння у досліджуваному явищі і порівняння з регламентними нормами, що стосуються цього явища. Тести можуть бути стандартизовані й нестандартизовані. Приклад першого – тест Векслера, що слугує для визначення рівня розумового розвитку чи тест Ейсенка для з'ясування емоційної реактивності, рефлексів, спостережливості. У багатьох випадках тести потрібні, щоб з'ясувати, чи зможе людина виконувати ту чи іншу роботу (або як себе поводитиме в конкретних ситуаціях і обставинах).

Популярним став **метод індивідуальних випадків** (case study). Цей метод полягає у вивченні, дослідженні окремих як подій, явищ, так і осіб. Власне, на основі їхнього вивчення метод дає змогу дослідити і робити висновки, узагальнення. Цей метод дає змогу використати такі техніки: аналіз документів, інтерв'ю, пов'язане із з'ясуванням біографічних даних, особові документи, спостереження та ін. Його можуть використовувати історики преси, які вивчають творчість відомого журналіста (публіциста) минулого, він тоді близький до біографічного методу.

Перевага цього методу в тому, що він дає змогу оперативно обговорити важливу і гостру проблему і вирішити її. Але «аналіз «кейса» – конкретної унікальної ситуації – часто обмежується заданим форматом проблематики, що звужує цілісне бачення проблеми. Тому «кейс стаді» вважають нерепрезентативним, недоліком є також неможливість поширення висновків, зроблених на основі вивчення одиничного прикладу, на великий клас явищ. Кейси через це не можуть стати основою для комплексних узагальнень» [17]. Так, О. Гросфельд називає й інші недоліки цього методу (надмірність інформації, суб'єктивність дослідницького підходу). Проте історики можуть цілковито використати переваги цього методу, оскільки йдеться про минуле.

Виокремлюють і **статистичний метод**. Його суть полягає в узагальненні на підставі аналізу окремих рис статистичних збірок. У науці про журналістику прикладів застосування цього методу немає (хоча статистику щодо інших сфер життєдіяльності історики чи теоретики журналістики використовують).

Метод комп'ютерної симуляції – в інших науках його вже активно використовують, це зумовлено розвитком новітніх технологій: по суті, йдеться про комп'ютерне моделювання. Для історії та теорії журналістики він існує поки що теоретично, але в інших науках його використовують тоді, коли вивчення реального явища занадто дороге або небезпечне; коли дослідження потребує тривалого очікування на результат; коли об'єкт (предмет) дослідження реально ще не існує, а дослідник є на етапі його проектування.

Наприклад, В. Апанович виокремлює і такі методи, як евристичні. Серед них, зокрема, **метод «мозкового штурму»** – (його основою є теза про те, що кожна людина спроможна до творчої діяльності і може запропонувати якийсь реальний і ефективний варіант вирішення наукової проблеми. Для цього створюється певний колектив, завдання якого полягає у синтезі, в узагальненні пропозицій, у розгляді навіть нереальних, на перший погляд, ідей і пропозицій. Так колектив знаходить найвдаліший розв'язок наукової проблеми.

Метод транспозиції полягає у з'ясуванні суперечностей між двома протилежними твердженнями. **Метод сугерації** застосовують тоді, коли потрібно наявну ситуацію (явище) пристосувати до нових умов. Є ще й складені методи – **синектика** (метод колективної творчості, спрямований на підвищення творчої продуктивності, подолання стереотипів у мисленні), **морфологічний метод** (йдеться про структуру об'єкта), **дельфійський метод** (мається на увазі, що це пов'язано з Питією, пророчицею із давньогрецького міста Дельфи, вона відповідала неясно, багатозначно, заплутано).

Як бачимо, в науці є значна кількість дослідницьких методів збирання інформації, формування джерельної бази досліджен-

ня. (Іноді ці методи, і мені здається, що слушно, називають дослідницькими техніками). Інша річ, які з них найефективніші для істориків і теоретиків преси.

Серед методів збору інформації важливе місце належить **контент-аналізу**. Суть його полягає в тому, що він допомагає інтерпретувати зміст (контент) періодичного видання через кількісні показники. Контент-аналіз застосовують до аналізу великого фактологічного масиву текстів, а не окремих текстів. «Контент-аналіз ... – спосіб аналізу контенту певного періодичного видання шляхом підрахунку вживання опублікованих у його несистематизованих текстах певних ключових слів, які дають змогу отримати якісну характеристику та уявлення про спрямованість матеріалів та часопису загалом» [18].

Про ефективність цього методу збору інформації свідчить історія його використання. Його розробили ще на початку ХХ століття. У 1910 році М. Вебер запропонував застосовувати метод для вивчення газетних текстів з однією метою: визначити, які публікації впливають на аудиторію найактивніше. Під час Першої світової війни його використали держави Антанти у пропагандистській війні проти Німеччини.

Проте контент-аналіз застосовують не лише для дослідження тексту. Утім, В. Іванов не випадково наголосив на тому, що під час розгляду предмета контент-аналізу варто пам'ятати про визначення комунікаційного ланцюжка Г. Лассвелла [19]. Це означає, що за допомогою контент-аналізу можна досліджувати не лише тексти, а й аудиторію, комунікатора, можна вивчати зміст документів або вплив змісту документа на респондента.

Є ціла низка відомих методик у межах контент-аналізу – «аналіз невідповідних зв'язків» Ч. Осгуда, «система слів» Р. Ікера, «аналіз агресії» К. Лоранда, «аналіз висловлювань» С. Веймана [20].

Контент-аналіз використовують у теорії літератури, в історії та теорії журналістики, в соціології, в психології, в політології. Щодо останньої: «У політиці цим методом послуговуються під час дослідження електоральної поведінки організованих груп, наприклад, політичних партій; діяльності політиків; матеріалів

політичної комунікації... Загалом контент-аналіз корисний при вивченні великих обсягів тексту (наприклад, багаторічних підшивок газет) із використанням вибірки зі складним кодуванням і досліджень «на відстані» (наприклад, історичних документів, матеріалів, офіційних паперів), а також для виявлення в тексті прихованих повідомлень» [21].

Детально методику контент-аналізу описав В. Іванов у підручнику «Соціологія масової комунікації».

На завершення подамо ще деякі визначення контент-аналізу: 1) «метод, суть якого полягає в інтерпретації змісту інформації через кількісні показники, які використовують переважно до текстових масивів, а не до конкретних текстів» (найбільш поширене); 2) контент-аналіз – методика, яку використовують під час вивчення комунікативно значущих матеріалів і поведінки, систематичне числове опрацювання, оцінювання та інтерпретація форми і змісту інформаційного джерела [22].

Звичайно, контент-аналіз як метод аналізу контенту певного періодичного видання шляхом підрахунку вживання певних ключових слів у великій кількості опублікованих у виданні несистематизованих текстів, можуть дати уявлення про спрямованість текстів і видання. Проте жодні кількісні показники не замінять якісного аналізу і окремого тексту, і сукупності текстів. Наприклад, у статті, написаній з державницьких позицій, може бути відсутнє ключове слово «державність».

Моделювання – суть цього методу отримання інформації полягає в тому, що створюється уявна або матеріальна система, яка замінює об'єкт дослідження так, що її вивчення дає змогу отримати потрібну інформацію про цей об'єкт. Класичний приклад – аеродинамічна труба, в якій випробовують майбутні літаки. Сучасний приклад – споруджений на кордоні Франції та Швейцарії колайдер, який моделює ситуацію, що відбулася приблизно 14 мільярдів років тому, – т. зв. «великий вибух», після якого Всесвіт (чи космічна матерія) почав розширюватися. Чи це остаточно переконає атеїстів в існуванні Бога (надприродної сили), який впорядковує, гармонізує, надає закономірності функціонуванню підвладному йому Всесвіту, не відомо,

але вчені зробили вже чимало відкриттів, у т. ч. відкрили і «частинку Бога».

Якщо колайдер дає змогу змоделювати ситуацію, що була кільканадцять мільярдів тому, що вчені з Каліфорнійського технічного інституту й Мічиганського університету змоделювали і спрогнозували ситуацію, яка відбудеться через кілька чи кільканадцять мільярдів років. Йдеться про долю Сонячної системи – Сонце перетвориться на «білого карлика» (тип зірка) і не зможе більше утримувати біля себе планети. Отже, людство ще має в резерві досить часу (публікація в журналі «The Astronomical Journal»). На основі знімків, які зробив космічний телескоп Гаїа, вчені з Європейського космічного агентства за допомогою комп'ютерного моделювання передбачали, як зміниться Чу-мацький Шлях (наша галактика) у продовж наступних 400000 років. Сучасні інформаційні технології дають змогу моделювати певні ситуації з різних сфер життя.

Цікавий випадок я знайшов у М. Кундери (відомий чеський письменник і дисидент) серед його «Смішних любовей» (це збірка новел і оповідань). Йдеться про оповідання «Невдала гра в автостоп». Фабула така. Він і вона, взаємно закохані вже рік. Свого часу він підвіз її на своєму авто – так вони познайомилися. Мандрують. На одній із зупинок вона вийшла – і він знову зупинився, запрошуючи її сісти до нього в машину. Так почалося моделювання ситуації, яка відбулася рік тому, але з тією різницею, що вона прибрала собі роль легковажної дівчини, а він – молодика, який ставиться до неї згідно із ситуацією автостопа. Моделювання ситуації (невдала гра в автостоп) закінчилося прикро – він відчув відразу до неї, а вона намагається повернути собі колишню ідентичність, повторюючи: «Я – це я, я – це я...». Дещо раніше, ще перед фіналом автор зазначив: «Втягнувшись у гру, людина втрачає свободу, гра для гравця – як пастка», але він дає якусь надію і героям гри (моделі), і читачам: попереду у героя і героїні було ще тринадцять днів відпустки. Звичайно, це дещо пікантна і драматична ситуація, але вона загалом моделює деякі життєві ситуації.

Теоретики літератури послуговуються терміном моделі: наприклад, можна сприймати літературу як модель дійсності – якщо вона відображає основні тренди, цінності, історичні імперативи, характери чи соціально-психологічні типи людей суспільства. Те саме стосується і творчості окремого письменника.

Чи вдається застосувати моделювання як метод здобуття інформації в науці про журналістику? Певною мірою це робить, наприклад, історик преси, адже він досліджує пресу минулого, свідком чого він не був. Ось чому таке моделювання близьке до ідеалізації, бо модель цієї чи іншої історичної ситуації, періоду дослідник створює подумки, тобто в своїй уяві реставрує ту чи іншу ситуацію з минулого.

4.2. Теоретичні методи дослідження

Того фактологічного матеріалу, що його нагромаджує дослідник, формуючи джерельну базу дослідження за допомогою емпіричних методів, не досить для того, щоб вирішити наукову проблему. Цей етап наукового дослідження, пов'язаний із збором інформації (джерельної бази), важко назвати процесом пізнання. Він починається тоді, коли дослідник починає систематизувати, опрацьовувати, узагальнювати – тобто, осмислювати матеріал. Якщо на першому потрібні були емпіричні методи пізнання (але «пізнання» вживаємо тут фігурально, умовно), то щоб осмислити матеріал, потрібні теоретичні методи. Саме ці методи дають змогу дослідникові логічно систематизувати фактологічний матеріал, обґрунтовано робити висновки, трансформувати «сирій» матеріал у судження, твердження. Саме вони сприяють виробленню наукової концепції.

Отже, теоретичні методи це:

- аналіз;
- синтез;
- абстрагування;
- ідеалізація;
- порівняння;

– узагальнення.

До теоретичних методів належать і методи висновування: дедукція, індукція, аналогія.

Аналіз – «метод наукового дослідження предметів, явищ та іншого шляхом уявного чи фактичного розкладу, розчленування їх на складові частини; розгляд чого-небудь». Таке визначення подає «Словник іншомовних слів». Навчальний посібник з філософії дає дещо інше визначення: «аналіз – це процес поділу у думці або фактично предмета на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою всебічного вивчення цих частин і предмета як цілого» [23]. Допитлива дитина розбирає іграшку, щоб дізнатися, з чого вона складається, як функціонує – і це перша, хоча й примітивна аналітична операція, яку людина здійснює у своєму житті. Дійсність поза людиною складна: природа (і Всесвіт у всій його неосяжності), держава і суспільство, університет і колектив, де вона працює, сім'я і найближче середовище рідних і знайомих. Навіть сприймаючи усе це як систему, як цілісність, людина мусить бачити, що ця цілісність складається з окремих частин; в усякому разі вона повинна зрозуміти суть кожної з частин, сприймати або заперечувати ідеї й цінності, бачити й оцінювати зв'язки між окремими частинами, усвідомлювати себе у складній системі – природній і суспільній, моральній та інтелектуальній, зрештою, у звичайній – побутовій. Це не вища форма (теоретична, філософська) розуміння буття – це органічна властивість людини, яка живе, працює у певному середовищі. Звичайно, коли Декарт наполягав на аналітичності як вимозі до наукового мислення – це вже інший рівень аналізу. Розвиток філософської думки привів до появи аналітичної філософії, до розуміння аналітичного і синтетичного в неопозитивізмі ХХ століття.

Що означає використання аналізу як методу дослідження якоїсь наукової проблеми? Дослідник повинен розкласти наукову проблему як щось ціле, як систему на стільки частин (елементів, зв'язків, тез, фактів, явищ, процесів), наскільки це можливо, щоб отримати результат – встановити найважливіші структур-

ні елементи, зв'язки між ними, з'ясувати суть явищ і процесів, значення кожної із частин, що їх вивчає дослідник, які виникли після розчленування чи які є стабільними елементами цілого (якоїсь наукової проблеми). Ефективність аналізу залежить від цілеспрямованості наукового пошуку, від того, наскільки реальною є гіпотеза, а можливо і концепція дослідження. Якщо, наприклад, вчений досліджує єдність українського партійного політикуму в Галичині з приводу «пацифікації» 1930 року, то його не цікавить, яка була нагода влітку-восени 1930 року. Проте якщо він аналізує ситуацію, в якій опинилася Галицька Армія восени 1919 року, то серед інших чинників і причин він зважить і на погоду. Якщо дослідник аналізує причини Голодомору 1932–1933 року в Україні, то він зверне увагу на той факт, що посухи не було, як це твердили радянські історики, отже, погодні умови не були причиною Голодомору.

У літературі виокремлюють такі види аналізу:

– простий аналіз (дослідник розчленовує, поділяє явище, процес, які він досліджує, на окремі елементи, але не з'ясовує взаємозв'язки між ними, він лише описує ці елементи, тобто аналіз полягає у простому описі;

– структурний аналіз (дослідник з'ясовує структуру об'єкта вивчення);

– функціональний аналіз (дослідник вивчає функції, які виконує кожен елемент, складник чогось цілісного);

– причинно-наслідковий аналіз (дослідник встановлює причинно-наслідкові зв'язки між окремими елементами, причини виникнення і наслідки певних елементів);

– логічний аналіз (полягає у з'ясуванні логічних зв'язків між елементами об'єкта дослідження);

– термінологічний аналіз (полягає у з'ясуванні понять і термінів, якими оперує дослідник);

– порівняльний аналіз (полягає не лише у порівнянні певних елементів, предметів, об'єктів, явищ, процесів, але й у з'ясуванні відхилень від того, що визнано нормою, взірцем, правилом);

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЖУРНАЛІСТИКИ)

- математичний аналіз (можливий тоді, коли у дослідженні застосовують математизацію наукового знання);
- кількісний аналіз (полягає у кількісному описі явищ, процесів; це насамперед пов'язано зі статистикою);
- якісний аналіз (полягає в якісному описі фактів, явищ, процесів);
- аналіз кількісно-якісний (полягає в поєднанні якісного і кількісного методів; історія науки свідчить, що немає таких явищ і процесів, які можна було б описати лише якісно чи лише кількісно);
- системний аналіз (полягає в розумінні і сприйманні явища, процесу як системи);
- аналіз генетичний (полягає у встановленні походження явища, процесу чи окремих зв'язків)» [24].

Аналіз не існує ізольовано (саме тоді й виявляється його обмеженість, що полягає в надмірній увазі до менш значних елементів і описовості), бо в науці є низка підходів, що органічно пов'язані з видами аналізу (про це згодом). Окрім цього, аналіз не дасть наукового ефекту, якщо його не продовжити синтезом. Вони настільки поєднані між собою, що є думка про наявність одного методу – аналітично-синтетичного. Зрештою, переконливих підстав для цього нема. Зміст і завдання кожного з цих методів принципово інші.

Синтез – «це процес поєднання в єдине ціле частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета, роз'єднаних у процесі аналізу. Аналіз і синтез діалектично взаємообумовлені методи наукового дослідження. Вони відіграють важливу роль на всіх етапах наукового пізнання. В операціях мислення аналіз і синтез виступають як логічні прийоми мислення, що здійснюються за допомогою абстрактних понять» [25].

Синтез – це принципово інший логічний процес пізнання, ніж аналіз, але не протилежний, їх не можна протиставляти. Синтез дає змогу отримати іншу, вищу якість знання. Власне, за допомогою синтезу дослідник отримує змогу зрозуміти явище, процес, досягнути їхню суть.

На відміну від застосування аналізу, використовуючи синтез як метод, дослідник повинен певні елементи, факти, явища, процеси, факти, що існують нібито окремо, об'єднати в одне ціле, що існує не як механічно поєднана цілісність, а як поєднана органічно, сутнісно. У процесі синтезу дослідник повинен вміти визначити головні, суттєві елементи того, що дасть змогу застосувати синтез як логічну операцію і відсікти часткове, незначне, несуттєве. Навряд чи буде переконливим для ілюстрації синтезування приклад дитини, яка з маленьких елементів становить якусь конструкцію, чи приклад з кубиком Рубика, де внаслідок певної кількості операцій потрібно створити щось цілісне (той же кубик, але з усіма монокольоровими гранями). Процес синтезу значно складніший. Яскравий приклад використання синтезу продемонстрував І. Франко у статті «Щирість тону і щирість переконань». Ось окремі факти, що були в розпорядженні І. Франка: полеміка у «Ділі» на початку 1905 року, що стосувалася розколу української інтелігенції на два табори – власне український і москвофільський (проросійський); публікація І. Копача про ювілейний концерт москвофільського студентського «Общества «Друг» у Львові; промова голови «Друга» М. Глушкевича з нагоди 10-річного ювілею цього «общества»; серед цих фактів виступ М. Павлика, який, за словами І. Франка, неfortunно збив цікаву дискусію з властивої дороги, та інші факти – хоч би й «сецесія» українських студентів, які на знак протесту проти утисків української мови залишили Львівський університет (1901 рік). Зокрема, І. Франко навіть пригадав аналогічний факт, що трапився у тому ж москвофільському таборі, в «Академічеськім кружку» 1875–1876 років, і листи М. Драгоманова до редакції «Друга», в яких він дорікав галицькій молоді її неучтвом, незнанням російської мови й літератури, ретроградством та безідейністю. Кожен із цих фактів можна було прокоментувати окремо, але І. Франко робить по-іншому – він бачить «характерне явище» – це його розуміння ситуації, але йому потрібно було вдатися до синтезу, щоб за окремими фактами побачити щось цілісне, характерне. Що саме? Ту ж безідейність москвофільської молоді, її обмежений

погляд на російську мову й літературу, її небажання працювати задля блага свого народу. І характеризуючи це як явище, І. Франко висловлює кілька цікавих думок: «не вірте, молоді москвофіли своїм духовним батькам..., що ми, галицькі українці, тим тільки й дишемо й живемо, що «ненавистью ко всему русському», ... бо се свідома брехня. Ми всі русофіли...» [26]. (Щодо «русофільства» – І. Франко вжив це слово, радше, фігурально; у політичному контексті він русофілом не був, а як людина європейської культури, як гуманіст шанував здобутки інших народів; російського – теж; це не завадило йому назвати Ф. Достоевського, якого він вважав геніальним знавцем людської душі та її патологічних збочень, крайнім реакціонером та видавцем абсурдних часописів, він же повторив думку І. Тургенєва про Ф. Достоевського як про тупого шовініста в національних питаннях. І про Л. Толстого І. Франко висловився не менш різко: також писав про нього як про геніального письменника, але й як про могутнього союзника російського деспотизму, як про «тупого ігноранта», що не засвоїв собі жодних основ філософського мислення тощо).

Найголовніша теза І. Франка полягає в характеристиці москвофільства як явища; ті москвофіли, що справді люблять свій народ, повинні «скинути пиху з серця і працювати для того народу, користуючися його мовою і вірячи в те, що коли органічно, від кореня розвинуться і процвітуть усі частини великого східно-слов'янського племені, коли святотатські руки не будуть підрубувати та нівечити одну часть, аби тим краще буяла друга, то тоді зложиться з них цілість і єдність краща, багатша, гармонійніша, ніж се тепер може снитися різним шовінізмом затуменним головам» [27].

Не можу погодитися із твердженням І. Михайлина, що І. Франко вважав москвофільство виявом українського духу та частиною українського культурного життя [28]. Що більше І. Михайлин, глибокий і тонкий аналітик, який системно підходив до історії української преси, посилався на відому статтю І. Франка «Із історії «москвофільського» письменства в Галичині». Але ж там І. Франко пише: «Національні пуристи можуть говорити, що се письмен-

ство властиво вибігає поза рамки україно-руської літератури. Але історик культури, для котрого кожне духовне збочення є так само інтересне, як прогрес, котрого однаково займають здорові і патологічні прояви людського духу, мусить звернути пильну увагу на ту духову пошесть, що в виді «москвофільства» отсе вже півстоліття підточує духовні сили галицько-руської інтелігенції і не дозволяє їй стати на ноги» [29]. «Духовне збочення», «духовна пошесть» – де ж тут вияв українського духу? І. Франко інше мав на увазі – системний підхід полягає в аналізі усіх фактів, навіть тоді, коли йдеться про суто національні проблеми. Зрештою, й самі москвофіли позиціонували себе як вороги, як противники українського національного буття: висміювали українську мову й культуру (навіть ненавиділи), вважали себе частиною «велико-руського» народу. Вони були українцями за походженням, але не ментально, не духовно, не політично. (Т. Слотюк проаналізувала історію москвофільського руху та його преси і детальніше схарактеризувала його антиукраїнську сутність [30]).

Цікавий приклад використання аналізу й синтезу, індукції й дедукції знаходимо в праці відомого українського філософа і публіциста, ідеолога «творчого націоналізму» М. Шлемкевича «Українська синтеза чи українська громадянська війна» (написав у 1946 р.). Про аналіз та індукцію ми маємо підстави стверджувати на підставі першої частини – у ній він характеризує творчі ідеї української історії княжих часів і Запорізької Січі (монархістська ідея, народовладдя, провідницько-отаманська ідея) і творчі ідеї часів української революції 1917–1920 років) (демократія, монархія, провідницько-отаманська ідея). Таким чином на підставі аналізу М. Шлемкевич мав змогу зробити висновок за допомогою індукції як методу висновування.

У другій частині М. Шлемкевич зазначає: «Досі доходили ми стежками аналіз і індукції. До цих самих вислідів (результатів. – С. К.) доходитимемо, коли тепер пустимосся іншою дорогою, а саме дорогою дедукції з поняття доброго державного і духовного ладу, здійснюваного доброю державною владою» [31]. Власне, це і є те загальне положення, що потрібне для дедукції, а син-

тез як процес пізнання проявляється в тому, що М. Шлемкевич об'єднує в єдине ціле різні ідеї, ознаки зв'язки предмета (цим предметом є неоднорідний ідейний світогляд українського суспільства). У результаті М. Шлемкевич стверджує, що перемога однієї ідеї неправдоподібна і небажана, що синтез ідей – основа найважливіших світоглядів, що політичним синтезам притаманна органічність. Це й дає йому підстави стверджувати дедукцію синтеза українських творчих ідей. М. Шлемкевич вкладає цілком конкретний зміст у поняття синтезу – це національна єдність. У цьому пристрасному заклик до національної єдності – пафос праці. У синтезі ідей М. Шлемкевич вбачав завдання тодішньої української еміграції. У другій частині, де йдеться про синтез ідей, кожен її підрозділ завершується повторенням одного висновку: або українська ідейна синтеза, або українська громадянська війна (тобто війна між різними політичними середовищами української еміграції, а суперечності були глибокі, бо не всі знали про масштаби боротьби УПА, не всі розуміли необхідність цієї кривавої боротьби і жертв, яких зазнавав український народ, починався звичний період песимізму внаслідок «виходу» з рідної землі, нерозуміння перспектив української нації). Так завершив свою працю (не дуже відому сучасному читацькому загалові) М. Шлемкевич: «Багата душа наша і нова скитальщина збагатить її новим пізнанням і досвідом, новими мислями і переживаннями. Але на ніщо здалося все те багатство, коли не знайде воно собі порядку. Воно буде тільки притокою нових поділів і нової внутрішньої гривні. Чи здобуде еміграція скарб своєї мудрости і свого порядку і чи принесе рідному краєві внутрішній український мир, передумову державної сили і зовнішнього владного миру? Чи навпаки стане розсадником нових кривавих поррахунків і – говорючи словами Франка – замість визволити його від «мук і роздору і жаху», ще і ще раз роздертим кине розчавленою красою змиєю, що єдинає на історичних шляхах світу. Це найгірніше схоплення в заголовку поставленої теми: - або українська синтеза, або національна смерть» [32]. (Заклик М. Шлемкевича актуальний,

проти є одне принципове запитання – на якій ідейній основі повинна відбутися синтеза?).

Синтез не існує окремо не лише від аналізу, але й від інших логічних методів чи операцій: абстрагування, порівняння, узагальнення, аналогії, дедукції, індукції тощо. Синтез тісно пов'язаний із системним підходом до дослідження наукової проблеми.

Думка про те, що синтез – це складніший у використанні метод, ніж аналіз, слушна. Його застосування не принесе бажаного результату, якщо дослідник не виконає цілої низки вимог:

- синтез не можливий, якщо дослідник не має чітких фундаментальних положень, відправного пункту роздумів чи дослідження, його плану;

- дослідник повинен уникати надмірної уваги до незначних фактів, а особливо уникати ізольованого сприйняття окремих фрагментів синтезу, взаємно ізольованих або не досить пов'язаних між собою, уникати фактографії;

- у процесі синтезу дослідник не повинен забувати, що як наслідок він має отримати глибше, суттєвіше знання про предмет дослідження;

- критично оцінювати окремі дослідницькі операції, наприклад, уникати творення як багатозначних чи занадто узагальнених, так і мало обґрунтованих тверджень [33].

У наукових дослідженнях є такі ситуації, коли аналіз і синтез не дадуть очікуваного результату без застосування інших логічних прийомів мислення. Один із них – **абстрагування**. Зміст цього поняття – ігнорування від несуттєвих, незначних властивостей об'єкта і зосередженість на суттєвих властивостях, що є суттєвими для цього об'єкта і предмета дослідження. Абстракція і абстрагування – це не синоніми, як може здатися. Абстракція – це, наприклад, поняття, якими людина послуговується – поняття книги, поняття аудиторії, поняття бібліотеки – йдеться не про якусь конкретну книгу, аудиторію чи бібліотеку. Суть абстрактного мистецтва у тому й полягає, що воно прагне довести своє право на свободу творчості, на незалежність від соціуму і його проблем, воно «абстрагується» від них; абстрактне (чи безпред-

метне, як його називали радянські мистецтвознавці) мистецтво є виявом духовного стану творчої особистості.

Абстрагування – це процес, це сукупність певних операцій, які мають привести дослідника не до абстракції, а до наукового результату. Наприклад, в історії української преси є багато випадків, коли газети і журнали виходили на дешевому папері (навіть обгортковому), рукописні, непрофесійно зверстані. Той дослідник, який вивчає такі видання і хоче зрозуміти роль, завдання, функції такої преси (це таборова преса початку 20-х років, рукописні видання багатьох пластових осередків 20-х років, військова таборова преса і преса українських емігрантів у таборах для переміщених осіб, преса українського збройного підпілля 40–50-х років «неформальна» преса 80-х років) мусить абстрагуватися від несуттєвих ознак (папір, верстка, якість друку тощо), щоб зрозуміти значення цієї преси у збереженні бойової енергії для продовження боротьби за українську державність, у збереженні національної ідентичності, загалом у національному дискурсі.

Близький до методу абстрагування метод **ідеалізації**, хоча вони й не цілком тотожні. Скажімо, в науках гуманітарних немає можливості вдатися до експерименту. Дослідник тоді абстрагується від якогось конкретного явища і створює подумки абстрактний – ідеальний – образ цього явища, ситуації, процесу. Для історика преси це звична річ – створювати подумки ідеальну (абстрактну) версію (це можна назвати й моделлю) тих конкретних ситуацій у минулому журналістському процесі, свідком яких він не був.

Порівняння. Один із героїв Достоевського зазначив, що можна порівняти «его белесые брови с колокольней Василия Великого». Він, звичайно, спростив ситуацію – порівняти можна, але науковий ефект від такої операції нулевий. Порівняння як дослідницький метод полягає у з'ясуванні подібності й різниці предмета дослідження через порівняння його з іншим предметом дослідження. Обидва предмети дослідження (явища, процеси, події) повинні бути подібні, близькі. Наприклад, історик

преси, досліджуючи пресу Дивізії «Галичина», не вивчатиме її, не з'ясувавши історичної й політичної доцільності створення Дивізії. Прихильники створення Дивізії порівнювали ситуацію Другої світової війни і Першої: і тоді українські лідери прагнули створити українське збройне формування, яке в майбутньому стало б опорою у боротьбі за українську державність. Досліджуючи пресу ОУН–УПА–ГВР, історик преси зверне увагу на те, що керівництво Організації українських націоналістів, створюючи УПА, покладалося на порівняння: у ході Першої світової війни і революції Україна постала на міжнародній арені як незалежна держава. Інша річ, що: 1) порівняння може бути некоректним, якщо зважити на те, що у першому випадку українці втратили відновлену державність, а в другому – не відновили, хоча законодавчий орган (Українська Головна Визвольна Рада), уряд (Генеральний Секретаріат) було створено; 2) можливий й інший хід міркувань, про що згодом.

Порівняння близьке до аналогії, але аналогія стосується наступного етапу дослідження.

Щоб порівняння як логічний прийом дало правильний результат, потрібно мати на увазі, що:

- порівнювані предмети дослідження мають бути подібними;
- вони мають бути у певних зв'язках, взаємопов'язаними;
- потрібно з'ясувати не лише подібність предметів дослідження (ситуацій, явищ, фактів), але й різницю між ними;
- порівнювати потрібно не лише предмети дослідження (явища, ситуації, факти), але й контекст (історичний, політичний, моральний), в яких вони існували;
- спочатку потрібно з'ясувати суттєві ознаки і властивості предметів дослідження, а вже згодом їх порівнювати і робити висновки.

У можливостях порівняння як методу можна переконатися на прикладі праці патріарха української публіцистики Івана Кедрина «Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького Миру» (Нью-Йорк, 1971). У ній автор (за рівнем аргументації це суто наукове дослідження на історичну тематику з актуальним

політичним підтекстом) порівнює договори XVII століття (Переяславський, Гадяцький, що завершилися Андрусовським) з Ризьким договором у ХХ столітті (1921). Іван Кедрин так обгрунтував можливість вдатися до порівняння: «Коли часто чуємо фразу, що «історія повторюється», то, очевидно, не треба розуміти її буквально. У різному часі й серед цілком змінених політичних відносин події не можуть повторитися. Зате бувають аналогії історичних подій, за їх внутрішнім змістом, за їх концепціями» [34] (цю думку Івана Кедрина продовжимо в розмові про аналогію як метод висновування).

Узагальнення – це «метод наукового пізнання, за допомогою якого здійснюється сходження до загальних ознак та властивостей певного класу об'єктів, перехід від одиничного до особливого і загального від менш загального до більш загального» [35]. Якщо предмети дослідження (явища, події, процеси) мають якісь схожі ознаки, властивості, риси, то це дає змогу зробити узагальнення. Для цього не треба навіть шукати подібних між собою подій, вони можуть бути різними за змістом, формою прояву.

Візьмімо такий приклад. 12 квітня 1908 року студент М. Січинський застрелив галицького намісника графа Потоцького, так пояснивши мотиви: «Се за кривди нашого народу, за вибори, за Каганця!» (під час виборів 1908 року до Галицького Сейму було вбито М. Каганця, поляки підтримували москвофілів). Подія набула величезного розголосу. Якщо в Росії політичне вбивство було звичним явищем, то в конституційній Австро-Угорській імперії це був перший випадок політичного терору. Для польського суспільства вбивство з політичних міркувань теж не було новим. Терористичною діяльністю в Польській партії соціалістичній керував Ю. Пілсудський. Незадовго до цієї події Добрадзицька вчинила замах на варшавського губернатора Скаллона (суд її виправдав). Але терористичний акт з боку українців спричинив негативну і шовіністичну реакцію. Про вбивство намісника писали і польські, й українські видання. Зокрема, М. Лозинський зазначав у першій публікації з цього приводу: «... живий організм сус-

пільний не може добровільно вмерти і zdeградувати в своїх життєвих функціях, шукає якогось виходу. А коли не знаходить його в межах, означених законом, то з силою стихії прориває ті межі» [23]. Ще одна цитата: «І коли уявить собі психологію маси, яка бачить, що всі ті заходи і зусилля даремні, що конституція не дає їй ніякого способу розірвати цей ланцюг, яким її приковують до воза історично-польської державної рації, а навпаки, цей ланцюг з кожним днем міцніє, то чи могла вона прийти до іншого виводу, як до сего, що треба той ланцюг розірвати насильно?! І до того виводу наша народна маса підходила з кожним днем ближше» [24]. Так, М. Лозинський, по суті, пояснює і виправдовує вчинок М. Січинського, але він не зробив узагальнення на підставі цього одного факту. Суть й історичну значущість терористичного акту допомагає зробити аналіз польської реакції на вбивство. Польське суспільство відчуло, що українці – це вже не ті «рорі і chłopi», якими вони були переважно в минулому. Поляки побачили, що українці вважають М. Січинського не злочинцем, а героєм (через чотири роки йому влаштували втечу із в'язниці – організував її Д. Вітовський), що в настроях українців відбулися радикальні зміни і, захищаючи свої політичні права і національну гідність, прагнучи повернути втрачену державність, українці готові до боротьби – збройної, жорстокої, безкомпромісної, кривавої.

Акт М. Січинського – це не помста за жертви польського свавілля (так найпростіше можна витлумачити слова М. Січинського, бо жертви були й раніше); це не просто реакція на важкі соціальні й національні умови (такими вони були й раніше, такими й залишилися). Це був своєрідний психологічний вибух, імпульс внутрішньої національної енергії, який засвідчив, що у свідомості українців, в їхній історичній пам'яті дух боротьби живе, бо як святою і непорушною є п'ята заповідь, так само непорушним є право поневоленого народу на боротьбу.

Для такого узагальнення потрібно було взяти до уваги не лише терористичний акт М. Січинського, але й інші – настрої українського політикуму і молоді, існування парамілітарних молодіжних товариств («Сокіл», «Січ»), реакцію польського су-

спільства, атмосферу передвоєнної грози в Європі. Так я й зробив, обґрунтовуючи концепцію боротьби за ідею української державності та її відображення в суспільній, військово-політичній думці та пресі [36].

Треба зазначати, що узагальнення близьке до індукції, а також тісно пов'язане з аналізом, синтезом, абстрагуванням.

Є ще кілька методів пізнання, які правильніше назвати підходами, бо в їхніх межах можна застосовувати різні методи і прийоми пізнання, але в їх основі завжди є певна категорія.

Аксіоматичний підхід – «це метод дослідження та побудови наукової теорії, за яким деякі її твердження приймаються як вихідні аксіоми, а всі інші положення виводяться з них шляхом міркування за певними логічними правилами» [37]. Автор слушно посилався на античного Евкліда, який спирався на п'ять аксіом (він їх не назвав, але це відомо зі школи), а також на теорію відносності А. Ейнштейна (але його теорію вже не можна сприймати як аксіому, наскільки відомо). Приклад із історії преси. Такою аксіомою у дослідженні історії української преси я вважаю ідею державності, яка «...стала у нинішньому столітті (йдеться про ХХ століття. – С.К.) «альфою і омегою» української політичної думки і практичного буття українського народу, метою його національно-визвольних змагань і сенсом існування його як нації» [38]. Я обґрунтував свою позицію так: «Цей критерій (йшлося про ідею державності в періодизації історії української преси, навколо чого відбувалися гострі і не завжди коректні дискусії. – С. К.) – історично вагомий (містить найвищий національний ідеал), універсальний (стосується усіх ділянок життєдіяльності українського народу в усі часи), історично неперервний (навіть за втрати державності ідея існувала в історичній пам'яті народу), однорідний, однозначний і внутрішньо несуперечливий» [39].

Ідея державності повинна бути аксіомою, «альфою і омегою» як у дослідженнях сучасного журналістського процесу, так і в практичній журналістській діяльності. І тоді не буде закликів сприймати окупанта і агресора як «іншу сторону», стати «понад

боротьбою», бути нейтральним у російсько-українській війні за свободу і незалежність. Критика влади та її політики, критика наших багатьох недоліків – це звична річ для відповідальної журналістики. Проте в основі всієї журналістської діяльності повинен бути державницький підхід. Це не суперечить журналістським стандартам, як і патріотизм не суперечить правдивості й чесності у виконанні журналістських обов'язків.

Історичний підхід (частіше називають методом) – його суть полягає у вивченні виникнення чогось (факту, події, явища, процесу), його становлення, розвитку, у з'ясуванні причинно-наслідкових зв'язків, порівняно з іншими аналогічними явищами, процесами, у визначенні місця явища, процесу у певній системі та їхніх тенденцій, у з'ясуванні контексту. В термінологічному і понятійному довіднику «Історична наука» статті про історичний підхід немає (є «методика історичного дослідження»). Зокрема, М. Романюк вважає за доцільне виокремити три найчастіше вживані конкретно-наукові методи дослідження: бібліографічно-описовий, комплексно-аналітичний і монографічне дослідження. Лише в межах другого методу він згадує історико-описовий (йдеться про працю «Українське пресознавство на порозі ХХ століття») [40]. Як наслідок все і зводилося до описовості. І раніше, а що більше для «порогу» ХХІ століття цього вже явно замало. Я вже висловив думку про те, що сучасним історикам преси не вистачає ширшого погляду на історію, може, не вистачає і сучасної історичної свідомості, а також і сучасної методики історичних досліджень. Тоді ж, на «порозі» ХХІ століття вийшла друком збірка праць американських вчених «Нові перспективи історіописання» за редакцією П. Берка [41], в якій йдеться про нові методологічні течії в західній історичній думці. Показовим є «Вступ. Нова історія і її минуле і майбутнє». Натомість П. Берк подав визначення змісту поняття «нова історія», хоча, на його думку, це зробити нелегко, але це історія, написана у свідомому протистоянні до традиційної парадигми. Він вказав на різницю між старою і новою історією. Цих пунктів сім:

1. За традиційною парадигмою, історія засадничо була пов'язана з політикою; нову історію пов'язують з кожною людською діяльністю.

2. Традиційні історики мислять про історію як опис подій, тоді як нові історики зосереджуються на аналізі структур.

3. Традиційна історія пропонує погляд згори, – вона зосереджувалася на великих вчинках великих людей. Нова історія вивчає історію знизу, тобто з погляду пересічних людей.

4. Згідно з традиційною парадигмою історія має спиратися на «документи». Рух історії знизу засвідчив обмеженість офіційних документів. Нова історія розширює коло свідчень (усних, зорових, статистичних).

5. Традиційна історія шукала відповіді про причини того, що сталося; нова історія бере до уваги розмаїття питань.

6. За традиційною парадигмою історія об'єктивна, завдання історика полягало в тому, щоб «дати факти». Сьогодні цей ідеал вважають нереалістичним. Зокрема, П. Берк зазначає, що хоч би як рішуче ми прагнули уникнути упереджень, пов'язаних з кольором шкіри, віросповіданням, класом чи статтю, нам не уникнути розуміння минулого під певним кутом зору.

7. Раніше історія була тереном фахівців. Сьогодні увага до цілого спектра людської діяльності спонукає її до інтердисциплінарності й співпраці із соціальними антропологами, економістами, літературними критиками, психологами, соціологами. Рух історії знизу також відбиває нове прагнення серйозніше трактувати погляди пересічних людей на їхнє минуле, ніж історики це робили дотепер [42].

Цікава і його стаття «Історія подій і відродження наративу» в цьому ж збірнику, яка стосується різниці між традиційним наративом і сучасним.

Не менш методологічно цінною є праця польського історика Є. Топольського «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації» [43]. Він порушує такі складні проблеми, як виникнення і розвиток наративістичної філософії історії, структура історичної нарації, міфи і теоретичні концепти в історичній

нарації, джерела, об'єктивність і правда в історичній нарації. Ця праця адресована історикам, але історики преси теж мають орієнтуватися в цих проблемах, щоб зрозуміти: традиційна описовість – це не істина і не «об'єктивність», а механічне дотримання схеми «виникнення–становлення–розвиток» ще не додає переконливості історичному дослідженню.

Ефективне використання історичного підходу залежить від розуміння концепцій Г. Гегеля («Лекції з філософії історії»), І. Канта («Ідея всезагальної історії у всесвітньо-громадянському плані»), Й. Гердера («Ідеї до філософії людства»), Ф. Ніцше («Про користь і шкоду історії для життя»), Коллінгвуда (Ідея історії. Автобіографія), А. Тойнбі (Дослідження історії»), К. Поппера («Злидні історизму»), М. Гайдеггера («Час і буття»), К. Ясперса («Сенс і призначення історії»), Я. Паточки («Єретичні есе про філософію історії»), В. Вжосека («Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення»). Опрацювання таких праць далеко не повний перелік дасть змогу обґрунтувати і методологічну основу історичного дослідження у сфері журналістикознавства.

Зазначимо, що існує й «альтернативна історія». В термінологічному і партійному довіднику «Історична наука» (2002) не має відповідної статті, зате «Велика українська енциклопедія» зазначає, що альтернативна історія – це напрям, що ґрунтується на описі можливого розвитку історії за умови зміни результату певної події в минулому результату певної події в минулому. В західній історіографії поширений також термін «контрфактуальна історія». Автор статті зазначає, що історики в цьому напрямі (хоча «альтернативну історію можна було б означити як підхід, на нашу думку) намагаються визначити закономірності історичного розвитку та вплив випадковостей на історичний процес, а при цьому особливу увагу дослідники надають наслідкам можливих змін і порівнюють їх із дійсним перебігом історії. Автор визначив і три складники альтернативної історії: 1) передумова, 2) точка біфуркації (переломний момент, зміна якого призводить

до нових варіантів розвитку і 3) сценарій (поетапний аналіз можливого історичного розвитку після точки біфуркації).

«Альтернативна історія» як підхід розширює пізнавальні можливості. Ні природні, ні суспільні процеси не розвиваються лінійно. Сучасна наука заявляє про обмеженість таких поглядів. На думку І. Бестужева-Лади (його відома праця «Ретроальтернативістика у філософії історії»), без альтернативних варіантів будь-яке осмислення історії буде неповноцінним, таким, що виключає засвоєння уроків історії; він зазначає, що коли та чи інша подія відбувається тільки так, як відбулася, то недоцільно вести мову про урок історії. Продовжуючи свої міркування він стверджує, що якщо в минулому нема альтернатив, то їх не може бути і в сьогоденні, і в майбутньому, оскільки і сьогодення й майбутнє є лише логічним продовженням минулого. І. Бестужев-Лада вважає, що у такому разі майбутнє стає таким же фатальним, жорстко детермінованим, як і минуле.

Традиційна історія аналізує минуле, знаючи наслідки, результат, Альтернативна історія» задається запитанням: «а що було б, якби?...» Тіта Лівія не випадково вважають батьком «альтернативної історії»: він описав можливе протистояння Риму імперії Олександра Македонського, припустивши, що Олександр не помер у віці 33 роки.

Мотив «альтернативної історії» використав Т. Шевченко у відомому вірші «Якби то ти, Богдане п'яний», даючи зрозуміти, що Україна була б іншою без т.зв. Переяславської ради.

Звичайно, історія не знає умовного способу. Те, що сталося, – це реальний доконаний факт. Проте актуальним і цінним історичне знання і розуміння будь-якого історичного явища, процесу, події стає тоді, коли ми розглядаємо усі можливі варіанти розвитку. Аналіз саме таких уявних історичних сюжетів формує те, що називають уроками історії. Альтернативна історія не змінює минулого, але вона розширює наші уявлення і розуміння; вона сприяє глибшому осмисленню впливів минулого на сучасне і майбутнє, уникненню тих випадковостей, хиб, – чинників, що вплинули на минуле і залишила нам саме

такий історичний сюжет, «Альтернативна історія» розширює джерельну базу дослідження, спонукає до розгляду не лише «достовірних фактів», але й випадкових, незначних, спонукає по-новому, по-іншому оцінити роль особистості в історії, зокрема, її, здавалося б, не головних рис характеру, особливостей світогляду тощо.

Оце «а що було б, якби...?» як прийом використовують і в науці, і в літературі. В Україні відома праця Д. Шурхала «Українська «якбитологія». Нариси альтернативної історії», в якій він розглядає різні ситуації із історії України і роздумує над тим, а що було б, якби гетьманат виграв, якби війна за Англію стали війною за Україну, якби самостійники в Україні виграли і вона стала центром Федеративної Росії і т.д.

У романі «Дефіляда в Москві» В. Кожелянко вибудовує сюжет навколо припущення, як могли би розвиватися події, якби Гітлер погодився на створення незалежної, але у союзі з Німеччиною України. У жанрі альтернативної історії написано вже багато романів.

Хоча в західній історичній науці термін «альтернативна історія» появився ще на початку 50-х років, радянські історики ним не оперували: марксистсько-ленінська методологія визнавала лише жорсткі економічні й політичні закономірності, які неминуче мали проводити до перемоги соціалізму. В теоретичній науці про журналістику застосування цього методу обґрунтувати важко, але в дослідженні історії журналістики він може бути продуктивним і ефективним. Українські публіцисти часто вдавалися до цього мотиву, прийому, способу міркування й аргументації – «якби...» (у різному словесному оформленні). Д. Донцов у 1924 році зазначав у статті «Агонія однієї доктрини» «Врятувати нас із цього упадку могло б лише повне й безповоротне виречення ліберально-демократичної доктрини. Але, на думку наших демократів, інших форм політичної творчості, oprіч демократичних, «не было, нет и быть не может!» [44]. Цілком у контексті «альтернативної історії» Д. Донцов написав історичну розвідку «Похід Карла XII на Україну», проаналізовано причини поразки

української революції. Історик преси, досліджуючи пресу нашого минулого, повинен звертати увагу на цю обставину.

Гіпотетично-дедуктивний підхід – «це метод наукового дослідження, який полягає у висуванні гіпотез про причини досліджуваних явищ і у виведенні з цих гіпотез висновків шляхом дедукції. Якщо одержані результати відповідають усім фактам, даним у гіпотезі, то ця гіпотеза визнається достовірним знанням. Проте емпіричне підтвердження ще не гарантує її істинності, а заперечення – ще не свідчить про хибність її в цілому» [45].

У дослідженнях історії преси цей підхід не дуже популярний і мало ефективний, але в дослідженнях теорії та практики журналістики цілком практичний, адже дослідник на початку шляху до істини, до мети свого дослідження завжди може висунути гіпотезу, перш ніж сформулює концепцію.

Системний підхід – його сутність полягає у дослідженні предмета як системи в усій складності її зв'язків. Система – це цілісність, що становить єдність закономірно влаштованих і взаємопов'язаних структур. Основні ознаки системи – наявність найпростіших одиниць – елементів; наявність підсистем (результат взаємодії елементів); наявність компонентів (результат взаємодії підсистем); наявність зв'язків між елементами і підсистемами; наявність таких внутрішніх зв'язків, що забезпечують цілісність системи; можливість зв'язку системи із зовнішнім середовищем, з іншими системами.

Про системний аналіз у журналістиці детальніше можна дізнатися, прочитавши і опрацювавши навчальний посібник О. Романчука «Системний аналіз у журналістиці» [46]. Автор слушно наголошує на тому, що системний аналіз дає змогу зрозуміти, наскільки питання моральності, екології, економіки, науки, культури й політики пов'язані між собою, що опанування системного підходу до аналізу процесів і явищ в українському суспільстві (посттоталітарному, постгеноцидному і постколоніальному) є вкрай необхідним для кращого розуміння соціально-економічних і політичних реформ в Україні, усвідомлення причин вкрай

складних, а подекуди й драматичних процесів становлення політичної нації, творення українського інформаційного простору; системний аналіз дає змогу побачити істинні витoki кризових ситуацій у сучасному українському суспільстві.

Похідним від системного підходу є **системно-генетичний підхід**, сутність якого полягає у тому, щоб з'ясувати умови формування, розвитку і перетворення системи.

Скажімо, системний підхід я застосував у дослідженні історії західноукраїнської преси першої половини ХХ століття, що відображено у монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті» (2006) [47], оскільки розглядав пресу не як механічну сукупність періодичних видань, а як складну діяльність, що є функцією більшої системи – українського суспільства, яке розвивається у всеукраїнському контексті. У монографії розглянуто, зокрема, методологічні й ідейно-концептуальні засади діяльності преси, періодизацію її розвитку, структуру преси, а також її основні риси, особливості, еволюцію як соціального інституту.

Системно я намагався підійти і до підготовки навчальних посібників для спеціалізації «воєнна журналістика». Як наслідок вийшли друком три посібники – «Журналістика і війна» [48], «Історія української військової преси» [49], «Люди боротьби й ідеї» [50]. У першому з них я з'ясував природу війни і концепцію збройної боротьби в українській публіцистиці першої половини ХХ століття, українську воєнну доктрину, оцінив українську пресу як відображення бойового духу і волі нації, показав антиукраїнські війни Росії як традиційну політику агресора, проаналізував воєнний дискурс сучасних українських ЗМІ, з'ясував основні питання підготовки журналіста до роботи у зоні бойових дій.

У другому посібнику з'ясовано історію виникнення, розвитку і становлення української військової преси, її структуру як певної системи і функції окремих елементів (газет, журналів, альманахів, серійних видань).

Останній посібник присвячено розповідям про людей боротьби й ідеї – тих журналістів, які не лише обґрунтовували ідею

української державності, але й захищали її зі зброєю в руках, вони писали нашу історію пером і своєю кров'ю.

Структурно-функціональний підхід – його сутність полягає у з'ясуванні функцій окремих елементів системи. У зв'язку з цим потрібно здійснювати таку операцію, як структуризація – це виокремлення і опис елементів системи та їх функцій.

Приклад цього підходу – навчальний посібник «Історія української військової преси», в якому досліджено і показано початки військової української преси, а згодом за періодами нашої історії й визвольних змагань – пресу Українських січових стрільців, військову пресу ЗУНР і УНР, міжвоєнної доби, пресу Дивізії «Галичина» і українського збройного підпілля, таборів преси всіх періодів, військову пресу української еміграції після Другої світової війни. Зрозуміло, що в різні періоди військова преса виконувала і різні функції.

Системно підійшов до проблеми І. Лубкович, досліджуючи соціальну психологію масової комунікації, оскільки автор з'ясував теоретичні засади соціальної психології, соціальну психологію груп, психологію спілкування, журналістське спілкування на етапі збору інформації, психологічні аспекти масової комунікації [51].

Когнітивний підхід – його суть полягає в обґрунтуванні провідного значення знання в поведінці індивіда. Він пов'язаний із загальнофілософською теорією і є методологічною базою для багатьох наук. Цей підхід демонструє М. Житарюк у навчальному посібнику «Теорії та моделі масової інформації». Автор зазначає, що когнітивізм – процес пізнання, один із трьох теоретичних напрямів психології, що системно спирається на знання психології. На думку М. Житарюка, когнітивний підхід процесуально можна відтворити так: «Думаю, дізнаюся, оцінюю, усвідомлюю, розумію, вирішую – і дію (або – не дію)» [52]. Переконаливе і ефективне застосування цього методу пропонує Г. Почепцов у книзі «Когнітивні війни в соцмедіа, масовій культурі і масових комунікаціях» (2019). Відомий автор зазначає: «Когнітивна війна спрямована на управління мисленням і вплив на прийняття рішень» [53], «Когнітивна війна – це вплив на вищий рівень мислення лю-

дини, її смисли й цінності, які визначають її поведінку» [54], «Світ зайнятий створенням зброї проти розуму, а не проти тіла» [55].

Діяльнісний підхід – суть його полягає в тому, що дослідник у своєму ставленні до предмета дослідження ставить поняття діяльності як методологічний принцип й оцінює журналістику як специфічну форму життєдіяльності у суспільстві як певній системі. Людина приречена думати (мислити) і діяти, інакше вона не виокремилася б як *homo sapiens*. Чи завжди зміни в суспільстві, у природі, у знаннях – це результат діяльності? Можна сказати, що діяльність – це сума цілеспрямованих операцій людини у духовній чи матеріальній сфері, які передбачають певний результат. Саме завдяки діяльності відбувається поступ у науці, у виробництві, в мистецтві, у формуванні суспільних зв'язків і взаємин. Не випадково народна мудрість каже, що під лежачий камінь вода не потече. Зрештою, потрібно розрізняти діяльність творчу і нетворчу, осмислену і автоматичну, ефективну і неефективну, осмислену і бездумну, позитивну і негативну, доцільну і недоцільну, приємну і каторжну. Праця Сізіфа, вчинок Герострата, копання рова «від паркану до обіду» (із досвіду перебування в радянській армії), більшовицьке руйнування храмів і спорудження доріг, вимощених мільйонами людських скелетів-кісток до «світлого» майбутнього, – це теж «діяльність». Ось чому потрібно зважати на мету і на засоби діяльності (мета не завжди освячує засоби), на умови і процедури діяльності, на духовний, моральний, суспільний контекст діяльності.

Журналістика – це специфічний вид діяльності. У її функціонуванні також потрібно вбачати політичні, економічні, моральні, естетичні, ціннісні аспекти.

Власне, про **аксіологічний (ціннісний) підхід** – його суть полягає у тому, що він спирається на поняття цінності. Аксіологія – це вчення про цінності духовні, моральні, естетичні та інші. Журналістика як вид діяльності – це цінність, значення якої в українській історії важко переоцінити. Українська преса (не маю на увазі радянську пресу і не нинішню проросійського спрямування) ніколи не була простим літописцем подій. Для неї завжди

було притаманним самоусвідомлення свого покликання. Українська преса була пресою боротьби й ідеї, совістю й свідомістю народу. Вона була частиною політичної і духовної культури. Зокрема, І. Кедрин у статті «Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси)» (статтю написано на початку 80-х років минулого століття на еміграції. – С. К.) зазначав, що «не назви й дати найважливіші для історика української преси, а ствердження факту, що українська преса від самих своїх початків була і тепер старається бути наскрізь громадською: стояла і стоїть на службі народу, формуючи його політичну думку, розбуджуючи і зберігаючи в народі його національну гідність і гордість та борючись за права народу. Це наш український феномен...» [56]. Ось чому українська преса була суспільною і духовною цінністю. Таку високу оцінку хотілося б адресувати і нинішній українській журналістиці.

Дослідник, який застосовує аксіологічний підхід, повинен звертати увагу на те, які цінності проповідує те чи інше видання, яке місце у контенті посідають національні цінності, що є цінністю у тлумаченні видання чи окремого автора.

Культурологічний підхід базується на понятті культури, на сприйнятті світу як багаторівневої системи «культура». Так, В. Шейко і Н. Кушнарєнко зазначають: «Культурологічний підхід інтегрує дослідницький потенціал, накопичений рядом наук, які вивчають культуру (філософією культури, теорією культури, мистецтвознавством, психологією культури, соціологією культури історією культури та ін.), і реалізує прагнення до аналізу предмета дослідження як до культурного феномену» [57].

Дослідник, який має намір застосувати культурологічний підхід, повинен сприймати журналістику як явище культури. Ця думка повинна бути центральною у формуванні методологічної основи та концепції дослідження. Це дасть підстави досліджувати найрізноманітніші аспекти культури: її духовні, суспільні та особистісні виміри, культуру духовну, матеріальну й політичну, роль журналістики у формуванні культури, відображення проблем культури тощо.

Цей підхід почали використовувати в теорії літератури, в методології літературознавства. Він підсумував усі найважливіші тенденції в літературознавстві після постструктуралізму. Польська дослідниця зазначає: «Він приніс теорії літератури необхідну й бажану відкритість на цілість практик культурного універсуму, з якими в очевидний спосіб пов'язані також практики писання й читання літератури. Цей поворот значно розширив передусім горизонти інтерпретації, залучаючи диференційовані культурні контексти, в яких бере участь літературний текст» [58].

Культурологічний підхід цілком прийнятний і в історії та теорії журналістики, якщо взяти до уваги, що журналістика – це теж один зі складників культури, що журналістика теж створює духовні смисли й культурні цінності (не маю на увазі журналістику низьковартісну, бульварну, пропагандистську тощо), що кращі журналістські тексти – це теж вагомий культурний пласт.

Інформаційний підхід – його суть полягає у тому, що дослідник з'ясовує насамперед найхарактерніші для предмета дослідження інформаційні аспекти. «В основі цього підходу лежить принцип інформаційності, згідно з яким:

- **інформація** є універсальною, фундаментальною категорією;

- практично всі процеси та явища мають **інформаційну основу**;

- інформація є носієм **смислу** (змісту) всіх процесів, що відбувається в природі та суспільстві;

- всі існуючі в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер;

- Всесвіт – це широкий інформаційний простір, в якому функціонують і взаємодіють інформаційні системи різного рівня» [59].

Приклад інформаційного підходу бачимо в навчальному посібнику О. Романчука «Соціальна інформатика». Автор зазначає: «Ми лише починаємо здогадуватися, що живемо у напруженому складному самоорганізовувальному світі, пронизаному ще не відомими нам канонами – комунікаціями, якими струмують пото-

ки енергії та інформації, а homo – лише крихітна частинка Реальності, з якою пов'язана невидимими інформаційними нитками в загальній гармонії Космосу» [60].

Є й інші підходи. Не можу сказати, що вони дуже популярні серед істориків та теоретиків преси. Вважають, що це, радше філософські методи. **Герменевтика** – це філологічна дисципліна, яка займається дослідженням та інтерпретацією текстів, а також встановленням справжнього тексту. Це тлумачення текстів у широкому розумінні – написаних, вимовлених, культурних. Отже, в журналістиці цей підхід цілком прийнятний. Походження терміна – Аристотель написав працю «Герменевтика», в якій сформулював концепцію правильного тлумачення висловлювань про дійсність та її належного сприйняття. (З грецької: *hermeneutikos* – це те, що стосується з'ясування, тлумачення). Найбільш відомі мислителі ХХ століття, які обґрунтовували герменевтику як методологічний підхід – М. Гайдеггер («Час і буття», хоча детального з'ясування терміна тут нема, але, по суті, він ним користувався, бо аналізував буття). Зокрема, П. Рікер написав працю «Конфлікт інтерпретацій. Есе про герменевтику» (1969). Центральною проблемою в герменевтиці П. Рікер вважав мову, а дослідник повинен проникнути в суть первісного значення слова. Окрім цього, тлумачення нерозривно пов'язане із символом. Мабуть найдетальніше зміст герменевтики з'ясував Г.-Г. Гадамер, який написав працю «Істина і метод. Основи філософської герменевтики». У вступі він зазначав: «Ці дослідження присвячені герменевтичній проблемі. Феномен розуміння й правильного витлумачення зрозумілого не лише специфічною методологічною проблемою гуманітарних наук... Тож самим уже своїм історичним походженням проблема герменевтики виходить за рамки, що їх установлює поняття про метод... Розуміння й тлумачення текстів є завданням не лише самої науки, а й з усією очевидністю належить до всієї сукупності людського досвіду світу загалом» [61]. У першій частині цього тому Г.-Г. Гадамер викладає проблему істини щодо пізнання мистецтва, а в другій – щодо інших гуманітарних наук. Ска-

жімо, він пише про сумнівність романтичної герменевтики та її застосування до історичної науки, про історичний світогляд Ранке, про співвідношення історії й герменевтики у Й. Дройзені, про В. Дільтея (заклав основи сучасної герменевтики), про феноменологічний метод Е. Гуссерля і герменевтичну феноменологію М. Гайдеггера тощо. У другій частині він описує основні риси герменевтичного досвіду.

Якщо Г.-Г. Гадамер уважав, що герменевтика виходить за рамки науки, то це означає, що кожна людина, яка вміє думати, може тлумачити слово, думку, текст. Зрозуміло, застосування герменевтичного підходу потребує опрацювання праць перелічених філософів. Проте треба мати на увазі, що єдиного розуміння поняття «герменевтика» немає. Якщо, наприклад, В. Дільтей розумів герменевтику як вчення про мистецтво тлумачення літературних текстів, розвивав герменевтику як методологічну основу гуманітарного знання (він має і сучасних прихильників), то інший погляд полягав у тому, що герменевтика – це філософія. Дослідник журналістики, котрий захоче послуговатися герменевтичним підходом, повинен буде вирішити, чи тлумачитиме він текст як щось цілісне і закрите, чи пояснюватиме його зміст зовнішніми причинами та умовами. Застосування герменевтичного підходу, як і будь-якого іншого, потребує теоретичного й методологічного обґрунтування.

Феноменологічний підхід. Це теж філософський метод, але за належного обґрунтування ефективний і в науці про журналістику, оскільки в літературознавстві його використовують. Проте треба розрізняти феноменологічне літературознавство і філософську феноменологію. Механічного перенесення філософських тверджень на поле літератури немає, хоча спільним є поняття феномена. Філософське розуміння феномена полягає в тому, що це «явище, єдине в своєму роді, взяте в цілісності, в єдності з його сутністю й дане нам у досвіді, сприйняте органами чуттів [62], ще варіант – це фізичне або психічне явище, що є предметом сприйняття; всякий емпіричний факт, що є початковим пунктом наукових досліджень; все, що є предметом можли-

вого експерименту, доступним предметом пізнання, на відміну від «речі в собі» І. Канта [63]. Відповідно, є й різні визначення феноменології. Оскільки засновником феноменології як одного із основних напрямів західної філософії й культури є Е. Гуссерль, то варто орієнтуватися на його працю «Ідеї до чистої феноменології і феноменологічної філософії», що з'явилася 1913 року [64]. У вступі автор вказував на те, що чиста, або трансцендентальна (за Кантом, це ті апіорні форми пізнання, що зумовлюють досвід) феноменологія отримує своє обґрунтування не як наука про факти, а як наука про сутності.

Послідовники Е. Гуссерля (М. Гайдеггер, Н. Гартман, Р. Інгарден) – це відомі філософи, його ідеї підхопили в різних науках. Їхня привабливість полягає в тому, що вони змушують не описати факт, а проникнути в його суть.

Один із взірців феноменологічного підходу до дослідження літератури та інших видів мистецтва (архітектура, малярство, музика) продемонструє відомий польський філософ Р. Інгарден – він сприймав мистецтво як особливу сферу ідеальних сутностей, які створює людина. Він, окрім цього, заперечує мистецтво як особливу форму пізнання [65]. Його погляди аналізує Д. Уліцька у статті «Феноменологічна філософія літератури». Вона зазначає: «Власне, феноменологічну версію Інгарденової філософії можна визнати найхарактернішою для феноменології в літературознавстві..., в усьому світовому літературознавстві ХХ століття феноменологічний напрям ототожнюється саме з Інгарденовою концепцією...» [66].

Цілком закономірним є й використання **соціально-комунікаційного підходу**. Відомий адент цього підходу В. Різун у статті «Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій» (випуск 10 «Психолінгвістики» за 2012 рік) вважає, що соціально-комунікаційний підхід охоплює

- фіксацію досліджуваного об'єкта у природній для нього системі суспільних координат;
- спостереження за досліджуваним об'єктом у соціальних умовах;

- експериментування з цим об'єктом у реальних або лабораторно відтворених соціальних умовах;
- опис результатів спостережень чи експериментів щодо соціально заданих параметрів;
- аналіз результатів досліджень у соціально заданому контексті;
- соціально зорієнтована інтерпретація результатів аналізу.

Можливе в історії та теорії журналістики і застосування **семіотичного підходу**. Якщо зважити на те, що семіотика – це наука про знаки, то в обох напрямках науки про журналістику можна знайти нагоду застосувати цей підхід, оскільки є знакові постаті, тексти, події, факти у функціонуванні журналістики. Це, звичайно, найпростіша версія обґрунтування цього підходу. Предмет семіотики складніший. Її теоретичні джерела – мовознавство і теорія комунікації. Зокрема, Б. Овчарек зазначає: «Семіотика аналізує знакові системи передусім у комунікативних зв'язках людей і суспільств. Комунікативний характер знакових систем означає, що семіотика досліджує будь-яку діяльність з переказування, розуміння і збирання інформації в суспільстві, передбачаючи кожного разу наявність реальних або потенційних надавачів та реципієнтів, які надсилають один одному комунікати. У цьому сенсі вона також аналізує суспільну комунікацію літературних і мистецьких творів» [67]. Логічно додати до літературних і мистецьких творів і журналістику як вид соціальної комунікації.

Можливі й інші підходи (і **психоаналізу**, і **теорії хаосу**, й **онтологічний**, і **сцієнтистський** підхід тощо) – усе залежить від ерудиції дослідника і його вміння обґрунтувати застосування того чи іншого підходу. Завдяки специфіці журналістики як соціального інституту, а тому й об'єктові дослідження журналістикознавство має широку можливість використовувати наукові методи й підходи інших гуманітарних наук. Скажімо, вивчення українсько-польських, українсько-єврейських, українсько-російських взаємин за матеріалами преси певного періоду чи вивчення творчості зарубіжного публіциста (чи національної преси) спонукає до використання досвіду порівняльного літературоз-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

навства (йдеться, наприклад, про етномагологічний підхід). Те саме стосується філософії, історії, політології, теорії літератури, соціології, психології). Але з'явився, наприклад, т.зв. «україноцентричний підхід», суть і призначення якого зрозумілі, якщо взяти до уваги означення підходу. Тлумачення його як наукового підходу необґрунтоване. Суть попередніх підходів полягає в тому, що дослідник використовує певну важливу категорію (цінність, знак, діяльність, культура, феномен, інформація, історизм тощо), яка часто є центральною для певної науки чи наукового напрямку і яка може поєднуватися із застосуванням інструментарію конкретної науки чи наукового напрямку. Навіть в українознавстві не варто вести мову про важливість україноцентричного підходу – в науці потрібна істина, її пошук як процес або принаймні дискусія про істину, а не захист української винятковості чи демонстрація своєї політичної й світоглядної (патріотичної, насамперед) позиції дослідника. Україноцентричний підхід – це невдала і зайва нині версія вимоги про обов'язкове дотримання марксистсько-ленінської ідеології в усіх сферах життя, не лише в суспільних науках, як це було за радянських часів. На те, що в науці шукають істину, а не демонструють свій патріотизм, свого часу звернув увагу митрополит А. Шептицький у статті «З філософії культури» (1935). Наш духовний і моральний авторитет зазначав, що історіограф-митець повинен зберігати у своїх творах не лише особисті прикмети (риси), бо без цього не був би мистцем, але мусить мати і прикмети, притаманні його народові: «При тому, очевидно, кожний правдивий історіограф мусить передусім приймати й заховувати вселюдські культурні принципи історіографії, цебто об'єктивність, ґрунтування на джерелах тощо, але мусить усе залишатися собою у подвійному значенні – собою як «Сократ» людина й собою, як англієць, француз чи німець. Але цей національний характер не може переходити дозволену міру й грішити проти вселюдських принципів» [68]. Щоправда, митрополит Андрей Шептицький визнавав, що абсолютної об'єктивності в історіографії немає. Він визнавав значення національного моменту в науці й культурі, проте «прикмети

й характер національної культури обов'язують, але обов'язують тільки до тієї границі, коли вони залишаються в згоді з принципами всесвітніми» [69]. Істинність і патріотизм – сумісні речі, але й патріотизм не повинен заважати пошукам істини в науці. (Що-правда, поняття політичної доцільності ніколи не зникало у мові державної політики).

4.3. Методи висновування

Це теж окрема група методів, які допомагають правильно і обґрунтовано робити висновки. Процес збирання інформації, осмислення (тобто процес пізнання) не може бути безконечним. Він повинен завершитися висновуванням. Зрозуміло, що якісь знання дослідник здобуває вже і в процесі збирання матеріалу, формування джерельної бази дослідження, але остаточно робить висновки дослідник унаслідок застосування і емпіричних, і теоретичних методів дослідження.

Висновування – це такий мисленнєвий процес, в ході якого на основі відомих і попередніх знань, на підставі осмислення зібраного матеріалу дослідник формулює нові знання, висловлює нові твердження.

Конкретніше про ці методи.

Індукція – це умовивід, який роблять на підставі знання про окреме (йдеться про більшу чи меншу кількість фактів). Це перехід від окремого до загального, окремі факти – це передумова для висновування про загальне. Ось один із прикладів індуктивного висновування.

До зарубіжних дослідників, які вивчали проблеми українського визвольного руху 40–50-х років, належить і Дж. Армстронг, автор книги «Український націоналізм», книжки дискусійної, яка витримала кілька видань. Так ось, на початку 50-х років він написав статтю «Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років». На той час Захід уже знав, що боротьба українців проти німецьких і більшовицьких окупантів дала дуже багато прикладів героїзму, самопо-

жертви, самовідданості. У цій статті привертає увагу насамперед згадка про романтизм національних рухів. Дж. Армстронг пише: «Романтизм національних рухів призводить до особливого наголошення індивідуального героїзму, герой відіграє надзвичайно важливу роль як модель для соціалізації нового покоління»^[70]. (Імовірно, що Дж. Армстронг знав статті і С. Бандери, і Р. Рахманного, й інших публіцистів). Думка слухна, сумнів закрадається лише щодо «романтизму». Ще можна було говорити про романтичність Українських Січових Стрільців та визвольної боротьби того періоду, про уявлення, мабуть, не стільки романтичні, скільки наївні вождів і лідерів української революції про історичний процес. Їхній «романтизм» не міг не поступитися цинічності, підступності, брутальності, прагматичності політиків сусідніх держав, особливо більшовицької Росії. Українська Повстанська Армія вже не була такою «романтичною», як Легіон УСС. Вона й боролася в іншу епоху – ще більш жорстоку, ніж раніше, і абсолютно байдужу до будь-яких людських сентиментів. Звичайно, деяких учасників визвольного руху могла приваблювати саме романтика боротьби, але справжні мотиви були інші – усвідомлення необхідності боротьби з окупантами, наявність альтернативи: або боротися зі зброєю в руках, або покійно чекати вирішення своєї долі. Інша річ, що ми сьогодні можемо опоетизовувати і навіть міфологізувати ті часи наших визвольних змагань, учасників цієї боротьби і мотиви, якими вони керувалися. Так, Дж. Армстронг писав: «В часи справжньої національної небезпеки, особливо коли необхідно боротися проти зовнішньої агресії, націленість в рольовій моделі переноситься на фізичну сміливість аж до готовності жертвувати життям заради нації. Старе релігійне прислів'я про те, що кров «мучеників є сім'ям віри», добре підходить до такої віри ідентифікації, якою є націоналізм»^[71].

Для нас важливі міркування цього дослідника, далекого, зрештою, від ідеології українського націоналізму. Але автор вважає, що розуміння українських національних героїв 1941–1945 рр. у всій їхній людській складності важливе ще й тому, що в комуністичній і нацистській пропаганді спотворено зображення

«героїзму». Та, може, найцінніше для нас те, що Дж. Армстронг, пишучи про наших лідерів, хоче показати: «... Як суворе протисторство у Другій світовій війні висунуло дуже людських героїв різних типів» [72].

Зокрема, Дж. Армстронг обрав п'ятьох людей українського визвольного руху, які, на його думку, уособлювали різні типи героїзму, і спробував показати, як такі особистості слугують ознакою та прикладом надзвичайної сміливості і серйозних недоліків. Це Т. Бульба-Боровець, Я. Стецько, М. Лебедь, А. Мельник, В. Кубійович – у такій послідовності характеризує їх Дж. Армстронг. На той час, коли він збирав матеріали, помер Митрополит Андрей, Головний командир УПА Р. Шухевич загинув, а С. Бандера, як пише автор, ухилився від зустрічі, оскільки за ним постійно стежили, щоб убити, більшовицькі агенти. Поява статті не була випадковою: публікація відображала позицію тієї частини Європи, західного світу, яка перестала захоплюватися «загадковою» російською душею, яка дізналася про героїчну і трагічну боротьбу УПА на західноукраїнських землях, яка вже усвідомлювала небезпеку, що ніс у світ СРСР після Другої світової війни, а також зрозуміла і хибність східноєвропейської політики своїх урядів.

Абсолютну правильність висновку могло би дати лише з'ясування всіх фактів, але це неможливо. Як правило, дослідники роблять висновки на підставі неповної індукції, але для цього треба добирати найхарактерніші, найсуттєвіші, навіть такі, що між собою відрізняються. Так Дж. Армстронг і зробив.

Висновок можна зробити і на підставі одного випадку (факту) чи кількох, але істинність такого узагальнення залежатиме від того, чи дослідник взяв до уваги інші міркування.

Дедукція – умовивід (і метод дослідження), що полягає у переході від знання про загальне до пояснення окремого (одичного), тобто це такий мисленневий процес, в якому на підставі знання про загальне, про певну цілісність робимо висновок щодо певного елемента цієї цілісності. Тобто, володіючи фізичним чи хімічним знанням, не можна робити висновок про якість

мистецьке чи літературне явище (до цього питання ми ще повернемося). Про дедуктивний метод Шерлока Холмса знають всі. В історії та теорії журналістики, в публіцистиці цим методом висновування послуговуються часто. Наприклад, є така думка: «Без армії і без боротьби здобути державність і захистити її неможливо» (винятки, зрозуміло, трапляються). І цим можна пояснити бажання української молоді в Східній Галичині на початку ХХ століття вивчати військову справу, цим можна пояснити створення стрілецьких товариств (про ці факти я пишу в «Історії української військової преси» і в монографії «Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті»). Або інше загальне твердження «Пацифісти воєн не виграють». Саме ним керувався Д. Донцов у своїх працях («Підстави нашої політики», «Націоналізм», публіцистичні статті), коли слушно критикував вождів української революції (В. Винниченка і М. Грушевського) за небажання створити українську армію, за пацифізм, за нерозуміння значення збройної боротьби за незалежність. Ця ідея (усвідомлення необхідності кривавої збройної боротьби за державність) – одна із тих ключових, що сформували концептуальну основу навчального посібника «Журналістика і війна».

Зазначимо, що висновки, які робить дослідник, користуючись дедукцією, правильні тоді, коли правильні засновки. Дослідник не може довільно порушувати логічні правила чи нехтувати ними. За допомогою дедукції не здобувають нове знання, а підтверджують попереднє, відоме на прикладі окремого факту, пояснюючи цей факт уже відомим знанням.

Висновування за допомогою **аналогії** можна здійснювати на підставі правдоподібності. Це означає, що в природі й суспільстві відбуваються різні процеси, але такі, що мають і певні спільні риси. Робити висновки за аналогією найдоцільніше тоді, коли вони відбуваються в одній і тій самій сфері життєдіяльності. Наприклад, коли я досліджував історію військової преси і писав про створення передвоєнних стрілецьких товариств, а згодом про створення Легіону українських січових стрільців, то я розумів логіку поведінки української молоді й українського політикуму

(українські політики переважно покладалися на політичні методи боротьби): окрім того, що вони розуміли історичну й воєнну необхідність такого кроку, вони це робили тому, що був аналог – польські стрілецькі товариства й легіони виникли раніше. Так, Ю. Пілсудський, ідеолог і організатор польського визвольного руху, писав, що тільки «...військовий рух впроваджує знову польське питання на європейську шахівницю. Значення його видається тим більшим, що починаючи від 1904 року ми є свідками цілої низки переворотів і конфліктів, в яких вирішальну роль відіграла збройна сила. Тільки меч важить щось сьогодні на терезах долі народів. Народ, який хотів би заплющити очі на цю очевидність, безповоротно перекреслив би своє майбутнє. Ми не повинні бути саме таким народом» [73].

На підставі аналогії вирішували українські діячі на чолі з В. Кубійовичем створити 1943 року українську дивізію («Галичина») – вони мали на увазі створення Легіону українських січових стрільців 1914 року, які згодом стали опорою українського визвольного руху в боротьбі за державність.

Приклад із сфери публіцистики. Повернімося до праці Івана Кедрин «Паралелі в історії України». Ми цитували той уривок, в якому він висловлював думку, що в різному часі й серед цілком змінених політичних взаємин події не можуть повторюватися. Далі він зазначає: «Зате бувають аналогії історичних подій за їхнім внутрішнім змістом, за їхніми концепціями». Такі аналогії мають також велике значення для правильного вивчення історичної правди, яку можна пізнати тільки у прагматичній сполучці, у пов'язанні внутрішнього змісту всіх подій в одну цілість» [74]. Іван Кедрин вказує на методу застосування аналогії: потрібно сприймати політичні події у цілісності, зрозуміти їхній внутрішній зміст, концепції – і це дає підстави зробити висновок за аналогією. Так він і зробив, порівнюючи українські договори XVII століття і Ризький договір 1921 року. Висновок за аналогією, який зробив Іван Кедрин: вперше Україну поділили згідно з Андрусівським договором (1667 року) – і це було згубним для Польщі, бо згодом її поділили, так і Ризький договір згодом був

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЖУРНАЛІСТИКИ)

невдалим і в політичному, і у воєнному аспектах, бо Польща знову опинилася між двома своїми традиційними ворогами, які її знову поділили. Ще один висновок зробив Іван Кедрин, логічно доповнюючи попередній, зроблений за аналогією; вільна українська самостійна Україна тривко може існувати лише в оперті у першу чергу на власні сили, на силу державної свідомості найширших народних мас – така Україна продиктувала б створення власної державної сили, готової й спроможної до оборони державної волі (це не заперечує пошуку союзників).

Список використаної літератури

1. Krajewski M. O metodologii nauk i zasadach pisarstwa naukowego: Uwagi podstawowe. Б.м.в. і б.р., 2010. С. 22.
2. Krajewski M. O metodologii nauk i zasadach pisarstwa... С. 24–25.
3. Лубкович І. Інформаційна журналістика: методи збору інформації, відображення дійсності та жанри. Львів: ПАІС. 2017. С. 26.
4. Політична наука: Методи досліджень: підручник / за ред. О. А. Габрієляна. Київ: Видав. центр «Академія». 2012. С. 45-46.
5. Вальраф Г. Репортер обвиняет. М. 1988.
6. Політична наука: Методи досліджень: підручник; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 45–46.
7. Лубкович І. Інформаційна журналістика: методи збору інформації, відображення дійсності та жанри. Львів: ПАІС. 2017. С. 28.
8. Політична наука: Методи досліджень: підручник; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 46–47.
9. Лубкович І. Соціологія і журналістика. Львів: ПАІС. 2009. 232 с.
10. Лубкович І. Соціальна психологія масової комунікації : підручник. Львів: ПАІС. 2013. 252 с.
11. Лубкович І. Соціальна психологія масової комунікації... С. 14.
12. Політична наука: Методи досліджень: підручник; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 163.
13. Лубкович І. Соціологія і журналістика. Львів: ПАІС. 2009. С. 39.
14. Krajewski M. O metodologii nauk i zasadach pisarstwa naukowego: Uwagi podstawowe. Б.м.в. і б.р., 2010. С. 26–27.
15. Лубкович І. Соціологія і журналістика. Львів: ПАІС. 2009. С. 54–64.
16. Apanowicz J. Metodologia ogólna. Gdynia. 2002. S. 90.

17. Політична наука: Методи досліджень: підручник; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 124.
18. Журналістика: словник-довідник / авт.-уклад. І. Л. Михайлин. Київ: Академвидав, 2013. С. 133.
19. Іванов В. Проблема визначення предмету контент-аналізу в сучасній науці // Українська журналістика в контексті доби: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, 23-24 вересня 2004 р., м. Львів / за ред. С. Костя. Львів, 2004. С. 229.
20. Політична наука: Методи досліджень: підручник; за ред. О. А. Габрієляна. Київ : ВЦ «Академія», 2012. С. 151.
21. Політична наука: Методи досліджень... С. 151–152.
22. Політична наука: Методи досліджень... С. 150.
23. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надальний, В. П. Андрущенко та ін. Київ: Вікар, 2008. С. 270.
24. Chojnacki Z. Metody i techniki badań pedagogicznych. Warszawa, 2009. S. 48.
25. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надальний, В. П. Андрущенко та ін. Київ: Вікар, 2008. С. 270.
26. Франко І. "Ідеї" і "ідеали" москвофільської молодезі // Франко І. Збір. тв.: У 50 т. Київ, 1981. Т. 45. С. 410–422.
27. Франко І. Щирість тону і щирість переконань...
28. Михайлин І. Журналістика як Всесвіт: Вибрані медіадослідження. Харків: Прапор. 2008. С. 171.
29. Франко І. Із історії «москвофільського» письменства в Галичині // Франко І. Збір. тв. : У 50 т. Київ, 1981. Т. 31. С. 458–459.
30. Слотюк Т. Антиукраїнська сутність москвофільського руху та його преса: монографія. Львів. 2019.
31. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна? 2-е вид. 1949. С. 49.
32. Шлемкевич М. Українська синтеза... С. 63.
33. Wiśniewski E. Metodyka wojskowych badań naukowych. Warszawa, 1983. S. 14.
34. Іван Кедрин. Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького Миру. Нью-Йорк : Вид-во «Червона Калина». 1971. С. 7.
35. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надальний, В. П. Андрущенко та ін. Київ: Вікар, 2008. С. 271.
36. Див.: Кость С. Нариси з історії української військової преси. Львів: Світ. 1998. 356 с.; Кость С. Західноукраїнська преса першої полови-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

- ни ХХ ст. у всеукраїнському контексті: засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 514 с.; Кость С. Історія української військової преси: навч. посіб. Львів, 2018. 340 с.
37. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надальний, В. П. Андрущенко та ін. Київ: Вікар, 2008. С. 272.
 38. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті: засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 358.
 39. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. ... С. 360.
 40. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття. Львів, 2000. С. 32.
 41. Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2004. 392 с.
 42. Нові перспективи історіописання... С. 10–14.
 43. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ : Вид-во «К.І.С.» 2012. 400 с.
 44. Донцов Д. Вибрані твори. Т. 3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.). Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С. 109.
 45. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надальний, В. П. Андрущенко та ін. Київ: Вікар, 2008. С. 273.
 46. Романчук О. Системний аналіз у журналістиці : навч. посіб. Львів: Універсум, 2008. 312 с.
 47. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті: засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 514 с.
 48. Кость С. Журналістика і війна: навч. посіб. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 414 с.
 49. Кость С. Історія української військової преси: навч. посіб. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 340 с.
 50. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст.: люди боротьби й ідеї (бібліографічний довідник): навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2019. 496 с.
 51. Лубкович І. Соціальна психологія масової комунікації: підручник. Львів: ПАІС. 2013. 252 с.

52. Житарюк М. Теорія та моделі масової інформації: навч.-метод. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2018. С. 67.
53. Почепцов Г. Когнитивные методы в соцмедиа, массовой культуре и массовых коммуникациях. Харьков: Фолио. 2019. С. 6.
54. Почепцов Г. Когнитивные методы в соцмедиа... С. 7.
55. Почепцов Г. Когнитивные методы в соцмедиа... С. 10.
56. Кедрин Иван. Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси) // Альманах УНС на 1981 рік. Б.м.в., 1980. С. 82.
57. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ: Знання, 2008. С. 70.
58. Бужинська Анна. Культурологічний поворот теорії / Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. / упоряд. Б. Бакули; за заг. ред. В. Моренця; пер. з польськ. С. Яковенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 464.
59. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ: Знання, 2008. С. 68.
60. Романчук О. Соціальна інформатика: навч. посіб. Львів: Універсум, 2016. С. 18 (224 с.)
61. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики: Т. 1: Герменевтика I / пер. з нім О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2000. С. 7.
62. Биби́к С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2012. С. 566.
63. Kopaliński W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1971. S. 242.
64. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая. Общее введение в чистую феноменологию / пер. с нем. А. Михайлова; вступ. статья В. А. Куренного. Москва: Академический Проект, 2009. 489 с.
65. Ингарден Р. Исследование по эстетике / пер. с пол. А. Ермилова и Б. Федорова. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962. 572 с.
66. Уліцька Д. Феноменологічна філософія літератури / Література. Теорія. Методологія / пер. з польськ. С. Яковенка; упорядкув. і наук. ред. Д. Уліцької. 2-е вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 115.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

67. Овчарек Б. Поняття та еволюція літературної семіотики / Література. Теорія. Методологія / пер. з польськ. С.Яковенка; упорядкув. і наук. ред. Д.Уліцької. 2-е вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 217.
68. Митрополит Андрей Шептицький. З філософії культури // Наша культура. 1935. Ч. 4. С. 205.
69. Митрополит Андрей Шептицький. З філософії культури... С. 206.
70. Армстронг Дж. Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років // Модерна Україна. 1996. Ч. 1. С. 101.
71. Армстронг Дж. Героїчне і людське...
72. Армстронг Дж. Героїчне і людське... С. 104.
73. Piłsudski J. Pisma. Mowy. Rozkazy. Warszawa. 1930. III. S. 314–315.
74. Іван Кедрин. Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького Договору. Нью-Йорк: Видавництво «Червона Калина». 1971. С. 7.

Питання для обговорення та самоконтролю

1. Як поділяються методи дослідження?
2. Що характерно для емпіричних методів дослідження?
3. Назвати і з'ясувати суть теоретичних методів дослідження.
4. Які методи дослідження вважають філософськими?

Рекомендована література

Арон Р. Опій для інтелектуалів: з франц. пер. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс. 2006. 272 с.

Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики: Т. 1: Герменевтика I / пер. з нім О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2000. С. 7.

Гайдеггер М. Дорогою до мови / переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис. 2007. 232 с.

Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Соч.: в 2 т. Т.1. Москва: Проект. 1999. 315 с.

Декарт Р. Рассуждения о методе. Соч. в 2 т. Т. 1. Метафизические размышления. Москва: Наука. 1989. 301 с.

История методологии социального познания. Конец XIX–XX вв. Москва: Мысль. 2001. 231 с.

Кант И. Критика чистого разума. Москва: Наука. 2004. 315 с.

Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень. Київ: Кондор. 2003. 220 с.

Кун Т. Структура научных революций. Москва: Наука. 1997. 214 с.

Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки / пер. с англ. И. Н. Веселовского, А. Л. Никифорова, В. Н. Поруга. Москва: Академический проект; Трикста, 2000. 475 с.

Матисон Д. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов / пер. с англ. Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр» (О. В. Гритчина). 2013. 264 с.

Михайлин І. Журналістика як Всесвіт: Вибрані медіадослідження. Харків: Прапор. 2008. 512 с.

Поппер К. Логика и рост научного знания. Москва: Логос. 2003. 183 с.

Рассел Б. Человеческое познание: его сферы и границы. Київ: Либідь. 1993. 359 с.

Риккерт П. Конфликт интерпретаций: Очерки по герменевтике. Москва: Логос. 2000. 367 с.

Современная западная философия. Словарь. Москва: Просвещение. 1991. 470 с.

Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / пер. с англ. Харків: Изд-во Гуманитарный Центр. 2009. 356 с.

Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления / пер. с нем. Москва: Республика. 1993. 447 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. Москва: Политиздат. 1991. 527 с.

Розділ 5

ПРОБЛЕМА І ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ, ГІПОТЕЗА І КОНЦЕПЦІЯ

5.1. Наукова проблема, теза, гіпотеза

Посилаючись на грецьку мову, вчені по-різному тлумачать поняття «проблема» – це або спірне питання, або якась перешкода, труднощі. Сучасне словникове визначення проблеми – це складне теоретичне або практичне питання, що потребує розв'язання. У буденному житті проблема – це будь-яке питання, що потребує негайного залагодження, розв'язання. Такі проблеми можуть виникнути в будь-якій сфері життєдіяльності, іноді стихійно, іноді закономірно (як логічний розвиток якогось процесу), іноді внаслідок людського чинника. Як вирішують ці проблеми? У багатьох випадках для цього потрібні, насамперед, лише засоби (матеріальні, фінансові), в інших – вирішення проблеми потребує професійних знань, умінь (компетенцій) або негайного опанування певних компетенцій.

У науці проблема має інше значення. Проблема – це наше незнання чогось у тій чи іншій галузі науки. Іноді це незначне (наявність проблеми) пов'язують із проблемною ситуацією. Її визначають так: це наше знання того, що існує проблема, яку ми не знаємо, як вирішити, тобто це своєрідний конфлікт між нашим незнанням розв'язання проблеми і потребою її розв'язати. Проблема існує об'єктивно, реально, конкретно, наше незнання – це суб'єктивне відображення проблеми чи проблемної ситуації.

Розвиток науки відбувався через наші відповіді на питання, що стосуються природних і суспільних процесів, із вміння побачити реальну проблему: відповісти на запитання чи запропонувати розв'язання, пояснити.

Зрозуміло, що є й проблеми надумані (або придумані). Наприкінці 80-х років (це вже пора пізньої перебудови) одна із все-союзних газет висміяла таку тему дисертації: «Роль партійної організації в штучному заплідненні великої рогатої худоби» (це було десь на Північному Кавказі). Як правило, в гуманітарних науках радянської доби об'єктивно і обґрунтовано сформулювати наукову проблему було важко, хоча проблема реально існувала.

Причина полягала не в інтелектуальній неспроможності дослідника, а в необхідності дотримуватися певної наукової парадигми, основою якої була чи марксистсько-ленінська теорія загалом, чи партійні документи з приводу того чи іншого питання.

Формулювання проблеми в тій чи іншій галузі науки залежить від вміння дослідника окреслити (спочатку зауважити) стан незнання, нерозуміння певного явища, процесу. Навіть те, що дослідник ставить запитання, ще не знаючи на нього відповіді, вже означає не лише незнання, а й певне наближення до проблеми (до відповіді, до розв'язання проблеми). Не кожне питання може бути чи стати науковою проблемою чи проблемою актуальною, яку треба вирішити негайно.

Спірне невирішене питання стає науковою проблемою тоді, коли його розв'язання розвиває науку, вписується в її логічний розвиток, коли відкриває нові проблемні поля в науці. Є питання, що потребують лише 1) вивчення відповідної літератури; 2) аналізу нагромаджених фактів і результатів спостереження. Питання, що потребує лише осмислення, обдумування для відповіді на нього, без вивчення літератури і без використання відповідних методів, технік, процедур, – таке питання теж не має статусу наукової проблеми.

Щодо класифікації наукових проблем. З огляду на предмет і сферу, стан дослідження, на інші чинники наукові проблеми

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

поділяють на теоретичні, практичні, фундаментальні, часткові, загальні. В журналістикознавстві ці проблеми стосуються двох напрямів – історії та теорії журналістики, хоча деякі дослідження можуть мати міждисциплінарний характер, бо пов'язані з су-міжними гуманітарними дослідженнями.

У процесі дослідження важливе значення має формулювання тези. За словниками: теза – 1) вихідне положення, що потребує доведення; 2) положення, висловлене в книжці, доповіді, статті, правдивість якого треба довести; 3) коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті; 4) у філософії Гегеля – вихідний пункт процесу розвитку, перший ступінь тріади (тріада у Гегеля: мета–антитеза–синтез).

Уявлення про те, що таке теза, як її формулювати, дають «Тези» Гегеля:

I. Суперечність є критерієм істини, відсутність суперечності–критерій хибності.

II. Силогізм є принципом ідеалізму.

III. Квадрат є законом природи, трикутник – закон духу.

IV. В істинній арифметиці може складатися лише позиція з двійкою і відніматися лише двійка від трійки, водночас у ній ні трійка не є сумою, ні одиниця – різницею.

V. Як магніт є природним важелем, так тяжіння планет до Сонця є маятником природи.

VI. Ідея є синтезом безкінечного і кінечного, і вся філософія полягає в ідеях.

VII. Критична філософія позбавлена ідей і є недосконалою формою скептицизму.

VIII. Постулат розуму, що його виставляє критична філософія, руйнує своїм змістом цю філософію і є принципом спінозизму (спінозизм – вчення Спінози. – С. К.).

IX. Природний стан не є несправедливим, і саме тому з нього потрібно вийти.

X. Принципом науки про мораль є благоговіння перед долею.

XI. Доблесть несумісна з невинуватістю як вчинків, так і перживань.

ХІІ. Вповні досконала моральність суперечить доблесті» [1].

Інший приклад бачимо в історії А. Тойнбі у викладі Д. Н. Сомервелла: Г. Спенсер у ХІХ столітті і О. Шпенглер у ХХ столітті «писали про людські суспільства як про соціальні організми у найконкретнішому значенні цього останнього слова... Переконливу критику тези, висунутої в розглянутому уривку, ми знаходимо в праці одного англійського автора...: «Знову й знову наші теоретики суспільних наук, замість опрацювати і послідовно застосовувати методологію і термінологію, придатну для їхнього предмета, намагаються подавати суспільні факти та цінності в термінах якоїсь іншої теорії або науки. То вони шукають аналогій у фізичних науках і силкуються проаналізувати та пояснити суспільство як «механізм», та звертаються до біології і заводять мову про «суспільний організм», то заперечують методи з психології та філософії і в цьому випадку розглядають суспільство як «особистість», буває, вторгаються і в царину теології, мало не змішуючи свого дослідження з Богом» [2].

Формулювання тез залежить від характеру наукової проблеми, від виду дослідження (історичне, теоретичне, загальне, часткове), тобто тези дослідження повинні узгоджуватися з характером і вимогами наукової дисципліни, з предметом дослідження, із метою дослідження, відображати суть даної проблемної ситуації.

Тези наукового дослідження можуть бути описові й стосуватися підтвердження фактів, явищ, процесів та їх властивостей; тези можуть стосуватися з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами певної структури чи в межах певної ситуації, процесу; тези можуть мати прогностичний характер і стосуватися можливих варіантів розвитку ситуації, явища, процесів.

Якщо в тезах дослідник, вчений висловлює якісь положення, вихідні пункти, передбачення причинно-наслідкових зв'язків і висновків у цій проблемі, то так він готує передумови для формулювання гіпотези. У грецькій мові це означає припущення. Але є різні визначення цього поняття. Зокрема, В. Копалінський

зазначає, що це припущення (тимчасове), яке має на меті полегшити з'ясування (наукове) явища; це здогад; положення, що спирається на правдоподібність і потребує підтвердження [3].

Є й такий варіант: це 1) наукове положення, висновок, що пояснює певні явища на основі припущення; 2) будь-яке припущення, здогад [4]. Так, гіпотеза – це припущення, але це не означає використання неповноцінних, неякісних, непереконаливих аргументів, методів і технік у дослідженні проблеми. Наукова гіпотеза теж має спиратися на раціональний фундамент, її використання повинне бути обґрунтоване. Гіпотеза, справді, – це початковий, вихідний пункт на шляху до істини. Виокремлюють такі три стадії розвитку гіпотези:

- накопичення фактичного матеріалу і висунення на його основі припущень;

- формулювання гіпотези і обґрунтування на основі припущення прийнятної теорії;

- перевірка отриманих результатів на практиці і на її основі уточнення гіпотези [5].

Кілька класичних прикладів із історії різних наук про значення гіпотези. Свого часу вчені відкрили аномалії у русі планети Уран, а це суперечило системі небесної механіки. Тоді двоє вчених – Д. Адамс і У. Левер'є – незалежно один від одного почали роздумувати над цим фактом. Вони не намагалися спростувати саму теорію, а в межах цієї теорії шукали можливість пояснити цей факт. Як наслідок, вчені запропонували гіпотезу про існування ще якоїсь невідомої планети, яка перебуває на певній відстані від Урану і впливає на його рух. Так згодом відкрили планету, яку назвали Нептун. Подібним чином астрономи відкрили і Плутон. Так, гіпотези вчених підтвердилися.

Не менш промовистий факт – це випадок з Д. Менделєєвим. Він сформулював знаменитий періодичний закон, а на цій основі уклав таблицю періодичних елементів. Проте виявилось, що не завжди елементи таблиці узгоджуються з вимогами періодичного закону. Вчений не сумнівався, що закон, який він відкрив, обґрунтований, а тому вніс у таблицю відповідні зміни, а це пору-

шило безперервність розміщення елементів. Тоді Д. Менделєєв висловив припущення, що там, де є порожні місця, повинні знаходитися певні елементи, але їх ще не відкрито. Блискуча гіпотеза вченого підтвердилася – ці елементи відкрили згодом.

Формулювання гіпотез можливе і в гуманітарних науках. Скажімо, історики можуть висловлювати припущення, а що було б, якби 1618 року гетьман Сагайдачний і Хоткевич взяли Москву (козацькі й польські війська стояли перед Арбатськими воротами), якби гетьман Хмельницький не уклав договір з Московією тощо. Що було б з українською пресою, якби не було тих людей, котрі жертвували не лише матеріальні статки, а й ризикували власним життям? Проте історія умовного способу не знає. У гуманітарних науках, особливо в історії формулювання гіпотез має інший характер, воно лише тоді стає реальним, якщо дослідник може відшукати документи на підтвердження своїх припущень. Але гуманітарії теж можуть зустріти факти, які не вкладаються у звичну схему чи систему. Звичайно, що дослідник намагається пояснити їх на основі тих знань, якими він володіє. Формування гіпотези дослідження – це рубіж між появою посталої наукової проблеми і початком її дослідження, початком розвитку нового знання.

Гіпотези виконують різні функції – вони можуть відкривати нове знання, можуть пояснювати (явище, подію, факт), можуть мати прогностичну функцію (передбачення, прогноз). Це може бути і практична функція, пов'язана з розв'язанням якогось суто практичного завдання. У цьому контексті ще раз повернемося до розуміння змісту поняття «гіпотеза». Відомий польський філософ Т. Котарбінський вважав, що гіпотеза – це такі припущення, що стосуються походження певних явищ або залежностей між ними, які дають змогу з'ясувати якусь, досі не вивчену сукупність фактів, що є науковою проблемою [6].

Гіпотеза в науковому дослідженні повинна мати цілеспрямований характер; намагатися відповісти на проблемні запитання, сформульовані як тези; висловлювати, власне, припущення щодо розв'язання наукової проблеми.

Щодо правил (чи порад) формулювання гіпотези – вона повинна узгоджуватися із предметом дослідження; стосуватися наукової проблеми; вона має спиратися на фундамент знань, на наявну теорію, тобто, навіть висловлюючи неймовірно сміливе, «фантастичне» припущення, вона повинна залишатися реалістичною, логічною і обґрунтованою.

Формулюючи гіпотезу дослідник повинен відповісти на такі запитання: як виникла наукова проблема, у якому зв'язку вона є з іншими явищами і процесами, що вже досліджені, що могло спричинити появу недослідженого явища (що стало науковою проблемою), які наслідки може мати розвиток недослідженого явища, якою мірою нововідкрите явище підтверджує або спростовує наукову теорію, що пояснює явища, які досліджує ця наука чи наукова теорія.

Гіпотеза будь-якого дослідження не може суперечити фундаментальним засадам науки.

5.2. Концепція дослідження

Концепція – це не лише одне із важливих понять у методології дослідження соціальних комунікацій (та й взагалі у науковому пізнанні), але стосується й журналістської діяльності, власне, процесу роботи над журналістським твором (аналітикою). Проте ні теоретичні, ні практичні аспекти цієї проблеми теоретики журналістики не досліджують, хоча згадки про це поняття знаходимо в окремих працях. Врешті, В. Здоровега в підручнику «Теорія та методика журналістської творчості» пропонує розмите визначення концепції, оскільки вибудовує своєрідну низку синонімів із концепції, гіпотези, версії: «Концепція є своєрідною гіпотезою, припущенням, версією можливого тлумачення фактів і явищ. Відповідна концепція народжується в автора, зазвичай, ще до детального ознайомлення з фактами, їх докладного вивчення. Іноді редакції навіть практикують колективне обговорення можливого трактування теми, тобто спільно обмірковують концепцію майбутнього виступу» [7]. Зрозуміло, що це некоректне

тлумачення змісту поняття концепції, бо йдеться саме про гіпотезу, версію, припущення. Таке тлумачення можна спростувати не лише посиланням на визначення у словниках, але й на підставі безлічі прикладів із журналістської практики. До ознайомлення із фактами, до їх осмислення дослідникові чи журналістові навіть гіпотезу, навіть версію важко сформулювати, хіба що на підставі порівняння з аналогічною ситуацією. Щоправда, є й такий варіант: мати концепцію, а під неї дібрати відповідні факти. Так, І. Михайлин у словнику-довіднику «Журналістика» подає статтю про гіпотезу концепції журналістського твору – це об'єктивний етап творчої праці над аналітичним, художньо-публіцистичним твором, що настає тоді, коли збирання емпіричного матеріалу завершується, а текст ще не написаний, гіпотеза концепції журналістського твору потребує перевірки на достовірність додатковими фактами [8]. Але для чого потрібні додаткові факти, якщо вже факти зібрано? І. Михайлин не дає визначення змісту поняття «концепція». Натомість В. Шкляр так розуміє зміст цього поняття: «Концепція – це загальний задум журналіста, його система поглядів на ті чи інші явища або ж спосіб розгляду і розуміння» [9]. Це визначення уже більшою мірою узгоджується із тими визначеннями, що стосуються інших гуманітарних наук. Так, «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» зазначає: «Концепція історична – головний задум, провідна ідея історичного дослідження, за допомогою якої обґрунтовується вибір об'єкта пізнання, здійснюється первинне формулювання проблеми, аргументація найпринциповіших понять, які в сукупності утворюють чітку пояснювальну схему, своєрідний «каркас» гіпотези історичної або теорії... Якщо історична гіпотеза характеризується вірогідністю, теорія – достовірністю, то концепції історичній притаманна принциповість» [10].

Теоретики літератури, як і історики, теж уважніше ставляться до термінологічного апарату своєї науки: «Концепція – розгорнута система поглядів, викладена з наміром уникнути логічних суперечностей при тлумаченні якоїсь складної проблеми, явища. У цьому сенсі літературознавець може мати власну

естетичну концепцію художньої творчості або викладати чужі, запозичені погляди. Те саме стосується і письменників, які мають свої концепції дійсності, героя, творчості. Термін «К.» вживається і для позначення головного задуму, провідної ідеї наукової праці, художнього твору. В цьому контексті за кордоном частіше вживається термін «концепт» [11]. У цьому визначенні найповніше передано зміст поняття «концепція», хоча і в істориків, і в літературознавців наявний «головний задум», що, наприклад, студентів спонукає до сприймання концепції як мети дослідження. Ототожнення з «концептом» не цілком слушне. На Заході літературознавці під концептом розуміють якусь вишукану ідею, що зумовлює будову твору чи його фрагменту і надає йому поетичної мистецькості, що протистоїть звичному стилеві і перебігові природної оповіді; як засада літературної конструкції концепт використовує виразні аналогії й контрасти у сфері стилістики, семантики і композиції, а також всілякі ефекти, що мають на меті здивувати реципієнта [12].

Проте в обіг увійшло і поняття «концептуальне мистецтво», яке пов'язують із творчістю американського філософа і музиканта Г. Флінта – його есей «Концептуальне мистецтво» з'явився друком на початку 60-х років. Він писав, що для кожного концептуального продукту, який одержав фізичну форму, є безліч варіацій, які не були матеріально втілені. 1967 року на Заході з'явився вже і маніфест «Параграфи концептуального мистецтва», що належав С. Левітту.

Практичне значення правильного тлумачення змісту цього терміна полягає в тому, що без нього неможлива аналітична журналістика (навіть за умови, що автор не задумується над теоретичним аспектом питання). Оскільки аналітична журналістика – це досить умовна назва тих текстів, де автор осмислює якусь ситуацію, роздумує над чимось; обов'язково аргументує свої висновки (а засоби можуть бути не лише раціональні й побудовані на законах логіки, але й емоційні), то варто задуматися над теоретичними її передумовами і джерелами. Один із варіантів – аналітична філософія, течія, яка охоплює різноманітні теорії

західної філософії, що сформувалися у ХХ ст. Одна із її найважливіших рис – протиставлення методу аналізу всім іншим формам філософської рефлексії і використання методу аналізу для перетворення в строге й аргументоване знання. Основоположником аналітичної філософії вважають Б. Рассела. У вступі до «Історії західної філософії» Б. Рассел зазначає: «Відколи люди набули здатності до абстрактного мислення, їхні дії, з безлічі істотних поглядів, були залежні від їхніх теорій про світ і людське життя, про те, що таке добро і що таке зло. Так воно є тепер, так було й завжди» [13]. Так ось, теорія світу, теорія людського життя, теорія добра і теорія зла – це і є концепція світу, концепція людського життя, концепція добра, концепція зла – зрозуміло, у зменшеному вигляді, оскільки теорія – ширше поняття.

Поняття концепції стосується практично усіх сфер життєдіяльності людини: побуту, освіти, науки, праці, політичної діяльності, культури, літератури, віри, проте не треба ототожнювати концепцію як ознаку теоретичного мислення із суто побутовими уявленнями людини про факти, події, явища, процеси, свідком і учасником яких вона є. Одна річ, наприклад, режисерська концепція вистави «Ромео і Джульєта» і уявлення пересічного читача про трагедію кохання чи проблеми міжлюдського спілкування. Приклади можна навести і в сприйманні творів сучасної літератури, особливо коли йдеться про сексуальний аспект нашого життя та відображення його в літературі – власне, про етичний та естетичний виміри цього відображення.

Аналітична журналістика, як свідчить вся її історія і сучасність, неможлива без розуміння того значення, яке має концепція, обдумування котрої – це необхідний етап праці над текстом. Узагальнюючи теоретичні джерела і практичний досвід, ми пропонуємо таке визначення концепції: **це ідея або сукупність ідей, що відображають світоглядну позицію автора, його інтелектуальний рівень і зумовлюють структуру роботи, обґрунтування основних тез і висновків.**

Зважаючи на те, що аналітична журналістика пов'язана із роздумами над проблемною ситуацією, є нагода запровадити в

науковий обіг ще один термін – **«концептуальність мислення»**. Зміст цього терміна полягає в **інтелектуальній спроможності автора осмислити факт, подію, явище, процес і запропонувати концепцію**. Щоправда, на формування концепції впливають не лише інтелектуальні чи психологічні, а й політичні чинники, зокрема умови функціонування журналістики і політичні переконання журналіста. Скажімо, російська журналістика, яка однозначно трансформувалася в пропаганду, не потребує особливих інтелектуальних зусиль і керується виробленими стереотипними концепціями: «Україна як держава не відбулася», «Кримнаш», «у Києві 2014 року відбувся переворот», «в Україні панує бандерівський нацизм», «росіяни й українці – один народ», «Київська Русь – це історія сучасної Росії» тощо. Тобто, процес обдумування концепції – важкий інтелектуальний процес, відповідальний і обов'язковий, якщо журналіст прагне не лише висловити свою думку, позицію, але й з'ясувати правду, принаймні, наблизитися до неї. З'ясування суті ситуації, яку він описує, можна замінити пропагандистським стереотипом, штампом, фейком. Парадоксом є те, що формально – це теж «концепція».

Принципове значення має обдумування і формулювання концепції (концептуальної основи) у тих випадках, коли йдеться про події, які мають доленосне значення в житті держави. Так, треба віддати перевагу державницькій концепції, а не народницькій в українській історіографії: можна порівняти концепції В. Липинського і М. Грушевського, наприклад. Якщо йдеться про державницьку ідею в публіцистиці, то перевагу треба віддати концепції «Самостійної України» М. Міхновського, а не концепції «Поza межами можливого» І. Франка. Для перемоги української революції історично й морально виправданою, теоретично правильною була концепція боротьби у відновленні української державності. У повоєнні часи, коли Радянський Союз повторно окупував західноукраїнські землі й УПА вела нерівний бій, а втрат внаслідок цих боїв і репресій зазнавало все населення, С. Бандера пояснював, чому ця боротьба історично виправдана і необхідна (стаття «Хоч які великі жертви, боротьба конечна»).

Концепція будь-якої наукової, навчальної чи публіцистичної праці може відображати і особистий погляд автора, але вона повинна не лише відображати результат його інтелектуальних зусиль, але й збігатися і з істиною, і відображати історичні й моральні імперативи нації; позиція автора (патріотична) не повинна суперечити законам ні історії, ні логіки, ні моралі. Один із прикладів – навчальний посібник «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2013). Концептуальну основу сформували такі ідеї:

– голод 1932–1933 років – це геноцид, спрямований проти українців;

– ми не звинувачуємо в цьому злочині інші народи;

– імена головних злочинців, відповідальних за Голодомор, відомі, але вони спиралися на російський більшовизм – найагресивнішу, найбрутальнішу іпостась «русской идеи»;

– Росія ніколи не визнає Голодомор геноцидом, ніколи не відмовиться в тій чи іншій формі інкорпорувати Україну;

– моральну відповідальність за Голодомор несуть і уряди західних держав, і журналісти (за окремими винятками);

– ми самі повинні творити, осмислювати, тлумачити нашу історію;

– інтелектуальна свобода українського вченого у тлумаченні Голодомору не суперечить загальнолюдським цінностям;

– незалежна журналістика – це одна з умов формування громадянського суспільства;

– українській державі потрібна політична воля, спрямована на те, щоб не повторилася ситуація, що загрожує існуванню нації;

– осмислення Голодомору має не лише інтелектуальне, але й моральне та виховне значення.

Загалом ці ідеї системно відображають місце Голодомору і в українській, і в світовій історії (щоправда, російські дослідники не погоджуються з тим, що Голодомор – це геноцид, спрямований проти української нації, ізраїльські вчені теж не погоджуються з тим, що це геноцид (хоча Р. Лемкін дотримувався іншої думки), не погоджуються і з тим, щоб Голодомор прирівняти за

трагічною величиною, всесвітньою масштабністю до Голокосту). Проте впадає в око те, що у концепції посібника не згадано про боротьбу, мотив боротьби, а українське селянство не просто опиралося – воно й боролось, про що свідчать архівні документи.

Про те, що ні Голодомор 1932–1933 років, ні поразка УПА в повоєнні роки, ні антиукраїнська політика упродовж наступних десятиліть не знищили в українській ментальності інстинкт боротьби і волелюбність, засвідчили обидва Майдани і особливо збройна агресія Росії проти України, що почалася взимку 2014 року.

Ця війна знову порушила питання концептуальності її бачення, сприймання, інтерпретації. Літературна документалістика, інші види мистецтва, публікації українських періодичних видань («День», «Універсум», «Країна», «Україна молода») дають фактологічний матеріал для обґрунтування концептуальних заasad воєнного дискурсу. У навчальному посібнику «Журналістика і війна» це подано так:

- розуміння сучасної російсько-української війни як справедливої з нашого боку;

- ця війна була неминучою, оскільки Росія – традиційний історичний ворог української державності;

- російсько-українська війна остаточно вбила останній цвях у домовину міфу про дружбу між «братніми» російським і українським народами;

- на початку ХХІ століття немає такої ціни, яку українці не заплатили б за свободу, незалежність і цивілізоване майбутнє;

- сучасний воєнний дискурс потребує зображення українського патріота – людини шевченківського типу;

- журналістика навіть в умовах війни не повинна перетворюватися у пропаганду;

- державницька позиція повинна бути пріоритетною у висвітленні воєнних подій, це не суперечить свободі слова і журналістським стандартам;

- контент української журналістики (воєнної теж) повинен вписуватися в сучасний цивілізаційний і культурний, моральний і правовий контекст людства;

– потрібно писати про героїку війни, але без патетики, без віктимності, без надмірної романтизації, усвідомлюючи, що пацифісти воєн не виграють;

– нас повинна надихати віра в перемогу і незнищенність української нації, як і віра в те, що герої не вмирають.

Список використаної літератури

1. Гегель. Работы разных лет. в 2 т. Т. 1 / сост., общ. ред. и вступит. статья А. В. Гулыга. Москва: Мысль, 1976. С. 265.
2. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. С. 214.
3. Kopaliński Wl. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1971. S. 307.
4. Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2012. С. 142.
5. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручн. Київ: Знання, 2008. С. 14.
6. Kotarbiński T. Dzieła wszystkie. Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk. Ossolineum. 1990. 426 s.
7. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: підручн. 2-е випр., перероб. і допов. Львів: ПАІС, 2004. С. 68.
8. Журналістика: словник-довідник (авт.-уклад. І. Михайлин. Київ: Академ-видав, 2013. С. 52.
9. Шкляр В. Журналістська майстерність: Конспект лекцій. Київ, 1999. С. 9.
10. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Т. Слюсарєнко та ін. Київ: Вища школа, 2002. С. 212–213.
11. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ: ВЦ «Академія», 1997. С. 213. .
12. Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich (Pod red. I. Sławińskiego: wydanie drugie poszerzone i poprawione. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. S. 235.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

13. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – Київ: ВЦ «Академія», 1997. С. 213.

Питання для обговорення і самоконтролю

1. Дати визначення проблеми і проблемної ситуації.
2. Призначення гіпотези в науковому дослідженні. Гіпотеза в гуманітаристиці.
3. Концепція і концептуальна основа наукового дослідження.
4. Концептуальність мислення як ознака інтелекту дослідника.

Рекомендована література

Кость С. Ми приречені пам'ятати / Голодомор 1932–1933 років в Україні: навч. посібн.: за ред. С. Костя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2017. С. 5–8.

Кость С. Концептуальні засади воєнного дискурсу / Журналістика і війна: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2018. С. 277–288.

Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень. Київ: Кондор. 2003. 220 с.

Рижко В. А. Концепція як форма наукового знання. Київ. 1995. 211 с.

Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень. Київ: Знання. 2008. 175 с.

Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ: Знання. 2008. 310 с.

Розділ 6

ІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ МЕДІА-ДОСЛІДЖЕНЬ

6.1. Предмет дослідження. Текст і дискурс

Упродовж останніх років наші дослідники неодноразово посилалися на досвід зарубіжної журналістики, на підручники зарубіжних авторів – таких, як Ів Аньєс, Д. Рендол, Е. Бойд, Дж. Д. Пітерс, Ф. Вольф, Г. Штромаєр, Р. Ленем, К. Негус, М. Пікерінг та інших, в яких було узагальнено досвід американської та європейської журналістики. Цей досвід цінний тому, що ми йдемо шляхом, який прокладає західна журналістика (повторюючи її і успіхи і помилки). Виходять на Заході і монографії та підручники, присвячені методологічним проблемам дослідження сучасних медій – і традиційних, і нових. Деякі з них перекладено і видано в Україні українською та російською мовами. Мета цього підрозділу – ознайомити Вас із головними проблемами, порушеними у цих виданнях. Як би не впливали технологічні революції й інформаційні технології на розвиток медій, у їхньому функціонуванні не зникне текст і дискурс. Так само ми звернемо увагу і на розуміння методу.

Упродовж тривалого часу ми розуміли текст як письмове або усне висловлювання, що виникло чи сформульоване у межах певної мови і є цілісною, завершеною цілісністю з погляду змістовності. Але вже І. Михайлин, узагальнюючи погляди українських науковців на проблему, зазначав, що комунікативний текст (власне, те, що нас цікавить

найбільше) – це «цілісна, змістово завершена послідовність знаків, яка слугує для створення і передання споживачеві певного інформаційного повідомлення. У сучасній науці текст розглядають як основний спосіб комунікації, результат мовленнєвої діяльності людини, явище культури, застиглий дискурс» [1]. Втім, І. Михайлин вказував на такі ознаки тексту, як зв'язність, цілісність, на те, що розрізняють іманентний підхід до тлумачення тексту (текст як автономна реальність зі своєю структурою) і репрезентативний (розуміння тексту як особливого способу здобуття і надання знань про зовнішню дійсність). Перша ознака притаманна літературі, а саме друга – журналістиці.

Проте постмодерністська думка текст розуміє значно ширше: текстом є все, що нас оточує, вся дійсність. Текстом у журналістиці є не лише традиційний текст, відображений графічно, за допомогою знаків. Та й з погляду семіотики будь-який твір культури, організований згідно з певними правилами, теж є текстом.

У книзі С. Тигера, М. Маєра, Р. Водак і Е. Веттер «Методи аналізу тексту і дискурсу» є розділ «Соціально-наукові методи аналізу тексту». (Чому до означення «наукові» автори додають і «соціальні», вони не пояснюють, але вони з'ясовують розуміння поняття «текст», і це для нас важливо.

Автори вважають, що текст і дискурс прийнято розглядати як письмову (текст) і мовленнєву форму (дискурс), хоча, на їхню думку, це визначення викликає суперечки. Автори зазначають: «Одне із найпоширеніших визначень «тексту» належить Бокгранду і Дресслеру. Вони визначили текст як комунікативну подію, яка повинна задовільняти кілька вимог – а саме сім критеріїв тексту... Згідно з цим визначенням, дорожній знак, газетна стаття, суперечка і роман – це тексти – різних жанрів і типів. Усі вони володіють певними лінгвістичними рисами, виконують певні функції і пов'язані зі специфічним створенням і сприйняттям ситуації» [2].

Ось ці критерії, з якими повинен узгоджуватися текст:

1) **зв'язність** (стосується компонентів зовнішньої форми тексту, про неї відгукуються як про синтаксичну текстову зв'язність; лінійна послідовність лінгвістичних елементів у тексті не випадкова і жодною мірою не випадкова і підлегла граматичним правилам; зв'язність охоплює всі ті функції, які відповідають за створення зв'язків між елементами поверхні тексту;

2) **цілісність** (або семантика тексту) формує значення тексту; найчастіше вона стосується тих елементів, які зовсім не обов'язково потребують лінгвістичної реалізації; наприклад, у деяких видах досліджень приймають за основу припущення, що в реципієнтів є когнітивні структури, які актуалізуються посередництвом тексту і допомагають задати його інтерпретацію; подібним чином за певних обставин не висловлені у тексті елементи знань можуть підлягати здогаду про їх існування і впливати на сприйняття.

3) **інтенціональність** пов'язана з установкою і метою авторів тексту – тобто з тим, чого вони хочуть і мають намір зробити за допомогою тексту; відповідно, розмову уві сні текстом не вважають, а водночас телефонний довідник – так;

4) **прийнятність** – це дзеркало інтенціональності; реципієнти у певній ситуації повинні розпізнати текст як такий, і цей критерій умовний і не означає, що реципієнти можуть заперечити текст з наміром; прийнятність визначає ступінь, до якого слухачі й читачі очікують корисність і релевантність тексту; тут можуть виникати значні комунікативні конфлікти – або текст неприйнятний (незрозумілий, фрагментарний, незв'язний), або слухачі сумніваються в його прийнятності, навіть якщо його інтенційність висловлена абсолютно чітко;

5) **інформативність** визначає кількість нової чи очікуваної інформації в тексті; тут потрібно вести мову і про якість цієї інформації (структура нового матеріалу, засоби, що забезпечують зв'язність тексту);

6) **ситуаційність** – під нею розуміють те, що структура розмови і мовна ситуація відіграють важливу роль у створенні тексту; лише визначені варіації чи типи тексту, розмовні стилі чи

типи комунікації ситуативно і культурно прийнятні; цей критерій провадить нас до концепту «дискурс», оскільки дискурс визначається як «текст у контексті»;

7) **інтертекстуальність** має два значення: з одного боку, вона припускає, що текст завжди пов'язаний з попереднім чи паралельним дискурсом, а з іншого, означає, що є формальні критерії, які пов'язують тексти між собою у певних жанрах чи типах тексту; в термінології текстового планування ці жанри описані як «схеми» або «фрейми», це наративні тексти (оповідання, історії), аргументативні тексти (пояснення, наукові статті), описові тексти, інструктивні тексти (наприклад, підручники).

Перші два критерії (зв'язність і цілісність) автора позначають як внутрішньотекстові, інші – як позатекстові.

Щодо дискурсу. Автори зазначають: «Поняття дискурс, як у популярному, так і в філософському його застосуванні, об'єднує цілу гаму різних значень, які часто здаються суперечливими або такими, що себе взаємно виключають» [3]. Вони звернули увагу на те, що Тома Аквінський був першим, хто використав цей термін у філософії. Для нього він означав щось на кшталт інтелектуальних розмірковувань. Дискурсивне він протиставляв «просто інтуїтивному». Дискурсивне означало виявлене, усвідомлене завдяки концептам і мисленню у концептах. Автори наголошують, що таке протиставлення можна знайти у Гоббса, Лейбніца і Канта, які вважали, що людська думка абсолютно дискурсивна.

Автори посилаються на Васса, який виокремлював такі значення дискурсу:

- 1) загальне (мова, розмова, дискусія);
- 2) дискурсивна презентація думок через низку тверджень;
- 3) твердження чи висловлювання, ланцюжок тверджень;
- 4) певний ланцюжок тверджень, спосіб його отримання: науковий, поетичний, релігійний дискурс;
- 5) поведінка, що регулюється протоколами і приводить до такого ланцюжка чи до взаємопов'язаної системи тверджень;
- 6) мова, яку практикують; розмовна мова;
- 7) мова як множинність, мовний універсум;

8) дискусія і оскарження критерію валідності з метою домогтися консенсусу серед учасників дискурсу [4].

Автори підкреслюють, що різні значення дискурсу іноді вживають бездумно. Вони головно посилаються на Ван Дейка, який представив дискурс у загальних рисах – як текст у контексті і як подію, яку треба описати емпірично. Ван Дейк підкреслював один важливий момент – дискурс потрібно розуміти як дію. Центральне місце для нього мають самодостатність дискурсу, а також акт комунікації.

Посилаючись на визначення Ван Дейка і зосередившись на аспекті дії, Р. Водак запропонувала на таке визначення дискурсу: «Критичний дискурс – аналіз розглядає дискурс – мову, яку використано в усному мовленні чи на письмі – як форму соціальної практики. Дискурс як соціальна практика передбачає діалектичний взаємозв'язок між певною дискурсивною ситуацією(ями), інститутом(ми) і соціальною структурою(ами), які задають його структуру – вони формують дискурсивну подію, але дискурсивна подія їх формує теж. Тобто, дискурс соціально конститує, так само, як і соціально конституційований – він конститує ситуації, об'єкти знання, соціальні ідентичності людей, груп і їхні взаємини. Він конститує – в сенсі допомагає підтримувати і відтворювати соціальний статус-кво і водночас сприяє його трансформації» [5]. Цікаве визначення дискурсу – він формує реальність, він соціально зумовлений, а тому слушний висновок, що влада й ідеологія прямо стосуються дискурсу.

Про застосування методу дискурс-аналізу, про те, що таке дискурс-аналіз, йдеться і в книзі Д. Матісона «Медіа-дискурс. Аналіз медіа-текстів». Зокрема, С. Аллан зазначає у передмові, що сприйняття самої себе людини (її культурні цінності, вірування, переконання, ідентичність) взаємодіє з медіа-дискурсами, трансформується і оновлюється у цій взаємодії. Книга Д. Матісона скерована саме на аналіз цієї проблеми і на дослідженні того, як соціальний світ людини опосередкований дискурсом. У зв'язку з цим С. Аллан вважає, що насамперед треба з'ясувати, що треба розуміти під таким розпливчастим термі-

ном, як дискурс. Як не дивно, але Д. Матісон не з'ясовує зміст поняття, ні дискурсу, ні медіа-дискурсу, ні дискурс-аналізу. Натомість Д. Матісон зазначає лише, що дискурс-аналіз ЗМІ – це не єдиний напрям досліджень, в якому визнається центральна роль мови в соціальному житті, що дискурс-аналіз – це часто міждисциплінарна діяльність. Мені дуже подобається таке його признання: «Ми часто чуємо від студентів претензії про те, що неможливо знайти жодного підручника, в якому був би представлений один послідовний, логічний підхід до аналізу медіа-дискурсу. Через різноманітність підходів до аналізу дискурсу написати таку книгу було би вкрай складно» [6]. Справді, претензії і зрозумілі, і виправдані. І найперше, що потрібно зробити – це запропонувати хоча би робоче визначення основних понять. Проте є в книзі Д. Матісона підрозділ «Дискурс цієї книги». Кожна книга має текст і зміст (це не синоніми. У «Літературознавчому словнику-довіднику» визначення змісту немає; може, це функціонування тексту в певних суспільних умовах?), вона порушує якусь проблему, відображає дискусію з приводу якоїсь проблеми. І автор зазначає, що він хоче представити у своїй книзі цілий спектр різних поглядів. Отже, якщо йдеться про «медіа-дискурс», то можна припустити: Д. Матісон має на увазі, що медіа-дискурс – це сукупність медіатекстів, котрі функціонують у певних соціальних умовах, це дискусія з приводу якоїсь проблеми, відображеної у медіатекстах. Відповідно, дискурс-аналіз – це аналіз медіа-дискурсу. Проте цей аналіз, наголошує автор, ефективний тоді, коли в ньому визнається існування багатьох валідних (якісних, переконливих, надійних) підходів і будь-який підхід, який обирає дослідник, дає лише одну сукупність відповідей. Окрім цього, Д. Матісон погоджується з тим, що найбільш «загострені, гострі» підходи до аналізу дискурсу об'єднують детальний аналіз мови в окремих випадках його використання і аналіз соціальної структури і культурної практики. «Ці підходи, звичайно ж, в контексті аналізу медіа-текстів, часто узагальнюють під назвою критичний дискурс-аналіз, тому що у завдання вчених входить не лише ро-

зуміння того, як функціонує і працює мова в суспільстві, але і в чітких інтересах вона це робить і як це впливає на світ, сконструйований у мові» [7].

Про зміст поняття «метод». Автори книги «Методи аналізу тексту і дискурсу», окрім з'ясування понять «текст» і «дискурс», розкривають і зміст поняття «метод», хоча й зазначають, що є автори, які доцільнішим вважають застосування терміна «модель», а не «метод». Вони зазначають: «Термін **метод** означає зазвичай шлях дослідження: з позиції дослідника чи з точки А (теоретичних засновків) інша точка В (спостереження) доступна завдяки вибору шляху, який дає змогу спостерігати і накопичувати досвід. Якщо діяти систематично, то неправильних «поворотів» можна уникнути. Методична процедура, як нитка Аріадни, гарантує дослідникові безпечний шлях для повернення» [8]. То цілком традиційне розуміння методу.

Наступний момент. Автори зазначають, що методи не існують самі собою, ізольовано. Прямо чи опосередковано вони пов'язані з певними теоретичними підставами і структурами. «Але дуже часто методи застосовують без належної рефлексії і врахування теоретичної бази» [9].

І ще одна слушна думка авторів цієї книги: в емпіричному соціальному дослідженні розрізняють методи збирання даних і методи оцінок. «Збирати дані можна в польових або в лабораторних умовах, а процедури оцінювання дають змогу ці дані проаналізувати» [10].

Наступна теза – будь-яке дослідження починається з теоретичних засновків, з конкретизації того, якої теорії дослідник дотримуватиметься. Застосовуючи ті чи інші моделі (методи), можна прояснити проблему дослідження, а на цій основі отримати певну «стратегію дослідження»: на фундаментальному рівні стратегія залежить від мети дослідження (вивчення і пояснення фактів, що їх досліджує вчений; перевірка теоретичних концептів чи гіпотез; опис специфічного поля чи конкретної вибірки).

Під емпіричним методом автори слушно розуміють сукупність процедурних правил з доступним набором принципів, які регулюють те, як дослідники повинні збирати дані й організо-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

вувати своє спостереження, якщо вони хочуть діяти науково. Під науковими діями вони розуміють систематичну роботу за правилами, а емпіричні методи, що їх найчастіше застосовують – опитування, спостереження і соціометрія. Що краще опрацьований метод – то більше диференційовані процедури збирання даних. Через це треба розрізняти опитування усне і письмове, індивідуальне і групове, між учасником і не-учасником, закрите і відкрите.

І найголовніше: методи – це сукупності подібних процедур, які пов'язують в єдине щось загальне. Це може бути загальна теоретична база, взаємозв'язок процедур об'єкта дослідження (соціометрію застосовують для аналізу групових відносин, контент-аналіз – для дослідження комунікації, їхньої ефективності і обмеженості. Наприклад, техніки спостереження можна застосувати для дослідження невербальної поведінки, але лише поведінки, яку можна спостерігати і записати на плівку. Опитування можна проводити, щоб зібрати дані про установки і наміри, про «внутрішню» поведінку чи минулу діяльність. У багатьох випадках методи передбачають стандартизовані процедури [11]. Окрім цього, для кожної процедури існують певні правила, є інструменти, які співвідносяться з окремими методами і техніками дослідження – як дослідник повинен поводитися в певній ситуації, як конструювати й застосовувати інструменти дослідження.

Отже, маємо таку ієрархію: метод – процедури – правила – інструменти – техніки дослідження.

6.2. Коротка характеристика методів

Автори книги «Методи аналізу тексту і дискурсу» охарактеризували кілька найважливіших методів аналізу: контент-аналіз, обґрунтована теорія, етнографічні методи, методи аналізу тексту, орієнтовані на етноімагологію; аналіз способу категоризації участі і конwersаційний аналіз, нарративна семіотика (структурна семантика), SYMLOG як метод аналізу тексту, критичний

дискурс-аналіз, функціональна прагматика, теорія різниць, об'єктивна герменевтика.

Ці методи є у фактичних зв'язках з теоріями і в соціальних зв'язках з науковими мережами. Методи залежать від теоретичних основ – тобто від пояснювального паттерна наукової галузі і зазвичай розробляються у межах окремої дисципліни. Автори склали карту методів і теорій. На цьому рисунку показано і ті методи текстового аналізу, про які йдеться в книзі, а також філософські й епістемологічні підходи (наприклад, феноменологія, герменевтика, семіотика), соціальні теорії (теорія Фуко, культурна антропологія, критична теорія, теорія поля); лінгвістичні теорії (функціональна системна лінгвістика, структурна лінгвістика), концепти комунікації (наприклад, Лумана, Бюлера, Шеннона і Вівера).

Карту треба читати так: лінії і стрілки вказують, що певна теорія має відношення до розвитку певного методу. Безперервна лінія означає адаптацію теоретичних принципів і відсутність дистанціювання від окремих частин теорії. Пунктирно-крапкова лінія свідчить про слабкий зв'язок з теорією, а лінія із крапок, очевидно, – на дуже слабкий зв'язок між теорією і методом.

Щодо **контент-аналізу**. Автори вважають, що це найбільш усталений метод текстового аналізу серед емпіричних методів соціального дослідження. Сьогодні його застосування ускладнилося через велику й різноманітну кількість літератури з контент-аналізу. Раніше його застосовували до тих компонентів змісту, які можна було легко й безпосередньо виміряти. Це були, як правило, абсолютна чи відносна частота слів у тексті чи одиниці поверхні тексту. Згодом концепт розширився і охопив всі процедури, які оперують категоріями (синтаксичною, семантичною чи прагматичною) і, як мінімум, скеровані на визначення кількості цих категорій через спостереження частоти класифікацій (приналежності до даної категорії).

Автори вважають, що теоретичною базою першого руху в напрямі до аналізу змісту була модель масової комунікації Г. Лассвелла: «Формула Лассвелла хто, що, кому говорить і з яким

ефектом визначила курс досліджень у сучасних засобах масової комунікації» [12].

Автори описали цей метод – йдеться про формування вибірки, одиниці аналізу, категорії і кодування, кодування і достовірність, аналіз і оцінку. Щодо одиниць аналізу – це найменші компоненти текстів, в яких з'ясовують, як часто трапляються і чим характерні змінні (властивості, категорії). Їх визначають на синтаксичному або семантичному рівні. Наприклад, синтаксичними одиницями може бути окреме слово, речення, цілий текст, місце, час; семантичні одиниці – особа, якість твердження, одиниця значення. Варто звернути увагу на те, що у цьому підрозділі детально з'ясовано перелік типів категорій, адже суть і основний інструмент будь-якого контент-аналізу – це його система категорій, бо кожному одиницю аналізу потрібно закодувати, тобто закріпити за однією чи більше категоріями. Автори називають такі типи категорій: предмет, тема; напрям; норми; цінності; засоби; особливості; актори (хто ініціює певні дії та хто їх виконує); джерело походження комунікації; мета комунікації; місце дії; конфлікт; результат конфлікту; час дії; форма або вид комунікації, форма ствердження (які прагматичні й синтаксичні форми можна виявити?); методи (які риторичні прийоми чи методи пропаганди застосовують?).

Запропоновану методіку можна порівняти із тим, що застосовують дослідники в Україні [13].

Обґрунтована теорія – це метод, про який у нашій літературі згадок немає, а автори книги «Методи аналіз тексту і дискурсу» вважають, що це найпомітніший серед так званих «якісних» підходів [14]. Одним із теоретичних джерел цього методу вони вважають американський прагматизм, зокрема, працю Д. Д'юї з її акцентом на дії у проблемній ситуації. Інше теоретичне джерело – Чиказька школа соціології, в якій центральне значення приписують польовому дослідженню та глибинному інтерв'ю як методам збору даних, а також соціальним інтеракціям і процесам як об'єктам дослідження. Водночас автори заявляють, що обґрунтована теорія – це не метод, який можна чітко окреслити,

це школа соціальної наукової методології, дослідницькі стратегії якої можна окреслити так:

- **окремий випадок** як незалежна одиниця дослідження;
- **соціологічна інтерпретація як мистецтво** (процес теоретичного генерування подібний до художньої діяльності, де потрібно об'єднати два конфліктні між собою підходи – безпристрасний погляд і наукове впорядкування дійсності);
- **безперервний зв'язок** між буденним і науковим мисленням (буденні знання за своєю структурою не відрізняються від знань наукових – це незамінне джерело наукового процесу, а тому й корисне);
- **відкритість соціально-наукової термінології**.

З приводу цього методу є багато суперечок, але загалом його можна застосовувати в усіх соціальних і гуманітарних науках.

Етнографічні методи – автори зазначають, що їх теж можна застосувати до аналізу текстів. Теоретичні джерела цих методів вони вбачають в антропологічних і етнологічних працях таких учених, як Б. Маліновскі, Ф. Боас і в лінгвістичних дослідженнях Е. Сепіра. Суть етнографічної методології полягає в її «фундаментальній рефлексивності» – все соціальне дослідження засноване на здатності людини на включене спостереження і спроможності його рефлексувати. Прихильники цього методу зазначають, що в етнографії мову і текст аналізують у контексті культури, а питання взаємозв'язку культури і мови – це відправний пункт «етнографії мови». Інтерпретація текстів на тлі культурних структур або використання текстів для реконструкції цих структур – така мета всіх етнографічних методів. Для цього методу характерні такі особливості:

- акцент зроблено на зборі даних, де найважливіше місце належить спостереженню учасника («королівський спосіб»);
- аналіз даних – це невід'ємний етап дослідницького процесу;
- аналіз тексту проводять у вигляді запитань про текст;
- в етнографічному підході значення має залучення контексту в дослідженні лінгвістичних структур (контент означає не

лише лінгвістику, але й вираз обличчя, жести, рухи тіла, цілу групу людей і т.д.);

– увесь етнографічний аналіз пов'язаний з виявленими культурними і лінгвістичними патернами і ключовими медіями.

Аналіз способу категоризації участі і конверсаційний аналіз – це методи, зорієнтовані на етнометодологію. Ця теорія охоплює дослідження повсякденної раціональності, розмовної мови і щоденних подій [15]. Мета аналізу способу категоризації учасників – зрозуміти, коли і як члени суспільства створюють описи, а конверсаційний аналіз спрямований на пошук генеративних принципів і процедур, які учасники застосовують для створення структур характеристик і порядку комунікативної ситуації. Автори зазначають, що критики знає особливо конвертаційний аналіз – за його підхід до розуміння тексту, бо текст не можна вивчати ізольовано від умов, в яких він існує.

Наративна семіотика (структурна семантика) як метод. Наративи автори розуміють як історії з початком, серединою і кінцем, які містять висновок і певний досвід оповідача. Теоретична база для наративних семіотиків – праці Ч. С. Пірса, Ч. Моріса і Ф. де Соссюра. Семіотики розглядають мову як одну із багатьох систем знаків із різними стандартами, застосуванням і складністю. Згідно із Соссюром: відношення між знаками – це джерело значення.

У семіотиці тексти – це системи знаків, які завжди складаються із двох компонентів: поверхова структура на рівні слів та синтаксису і знань, що покладені в основу і поверхова структура – це легко доступні форми тексту (що застосовують у традиційному текстовому і контент-аналізі), глибинна структура – це фундаментальна система цінностей, вбудована в текст.

Мета наративної семіотики – ідентифікація наративних структур тексту, які формують зв'язок між поверховою і глибинною структурою тексту [16].

SYMLOG (A System for the Multiple Level Observation Groups) означає «Система для багаторівневого аналізу груп».

Теоретична база цього методу обширна – це в основному теорія соціології поля і малих груп. Мета – дослідження груп різних видів, але головно – малих груп (сім'я, команда, група учнів), де в центрі уваги є характери окремих людей та їх взаємини.

Цей метод близький до контент-аналізу.

Критичний дискурс-аналіз як метод. Його теоретична база – теорія ідеології Л. Альтюссера, теорія жанру М. Бахтіна. Філософські погляди А. Грамші, праці Франкфуртської школи (особливо Ю. Габермаса), це і праці М. Фуко.

Основні принципи критичного дискурс-аналізу:

– він зорієнтований на соціальні проблеми, розглядає не мову та її використання, а лінгвістичний характер соціальних і культурних процесів і структур;

– метод розглядає владу в дискурсі і владу над дискурсом;

– суспільство і культура діалектично пов'язані з дискурсом і дискурс їх формує, вони конституують дискурс;

– використання мови може бути ідеологічним;

– дискурси мають історичний характер, їх можна розглядати лише в контексті; вони пов'язані з іншими дискурсами;

– зв'язок між текстом і суспільством не прямий, а опосередкований соціально-когнітивно;

– дискурс-аналіз – інтерактивний і пояснювальний метод;

– цей метод розглядають як соціальну наукову дисципліну, що відкрито заявляє про свої інтереси.

Мета цього методу: показати людям, що мова і соціальна структура взаємно впливають на себе.

Функціональна прагматика – це підхід, заснований на специфічній теорії дії. Вона як метод позиціонує себе як прикладне дискурс-дослідження і скерована на пояснення і – де можливо – на поліпшення соціальної практики за допомогою наукових методів [17].

Теорія різниць в аналізі тексту. Теоретична база цього методу – це теорія А. Лумана, що полягає у відході від сучасних моделей комунікації: основну увагу тут приділяють не метафорі передачі (комунікації як передачі інформації всередині системи зі

зворотним зв'язком), а вибірковості комунікації. Теорія різниць як метод аналізу тексту спрямована на пошук відповідей на такі запитання:

- яку інформацію можна видобути із текстових повідомлень?
- яку структуру сприйняття можна вивести із тексту?
- які «сліпі плями» є в спостереженнях?

Об'єктивна герменевтика як метод не заснована на якійсь науковій епістемології, вона радше, діє на базі повсякденного розуміння і вдосконалює його через чітко мотивовану і точну сукупність.

Базові концепти – контекстна варіація; зовнішній та внутрішній контекст; тлумачення. Принципи – принцип екстенсивної інтерпретації, принцип повної інтерпретації, принцип економного використання індивідуальних гіпотез і процедур (послідовний аналіз, детальний аналіз).

Первісний матеріал для застосування об'єктивної герменевтики – це записи реальних, символічно переданих соціальних дій чи інтеракцій (написаних, акустичних, візуальних, скомбінованих із різних медіазасобів чи зафіксованих іншими способами). «За допомогою об'єктивної герменевтики інтерпретатор отримує конкретний інструмент у вигляді послідовного детального аналізу, з яким він підходить до тексту, – це структура, що складається з восьми аналітичних рівнів» [18].

Для сфери застосування об'єктивної герменевтики обмежень практично нема, будь-які записи соціальної інтеракції можна використати як матеріал для об'єктивної герменевтики. Треба зазначити, що об'єктивна герменевтика відрізняється від традиційної, яку розробив Ю. Габермас. Ще одне. Автори зазначають, що в застосуванні цих методів можна використати різні комп'ютерні програми.

6.3. Із досвіду польських колег

Польські вчені дуже активно працюють над методологічними проблемами наукових досліджень (маємо на увазі і магис-

терські дослідження). Один із останніх прикладів – колективна праця за редакцією А. Шиманської, М. Лісовської-Магдзяж і А. Гесс «Методи медіазнавчих досліджень та їх застосування» [19]. Редактори назвали цю працю підручником з методології, хоча це, радше, збірник наукових публікацій, які стосуються методології й методики дослідження. То, зрештою, не суттєво. Автори порушили кілька проблем методології медіазнавчих досліджень, пов'язаних із тими змінами, що зайшли в медіях і суспільній комунікації. Найважливіші з цих змін стосуються інтернет-видань і мобільної журналістики, конвергенції, змін у взаєминах комунікатора й реципієнта, медіатизації різноманітних сфер приватного і суспільного життя. Ще одна проблема стосується інтернету – нової медійної реальності, для дослідження якої потрібно окремої методології чи вистачить модифікованих традиційних методів? Інші питання, над якими розмірковують автори колективної праці: «Як дослідження інтерактивних медій змінюють методологічний пейзаж науки про комунікацію? Як аналізувати мову і зображення в медіях і медійні наративи в умовах щораз багатшої змішаної комунікації з прогресуючою залежністю від комунікаційних технологій? Як тут може знадобитися кількісна методологія, а яку роль матимуть у цій новій реальності кількісні техніки? Чи конвергенція змінює способи аналізу журналістських жанрів? Чи зростаюча роль нових медій змінює методологію досліджень інших медій, а особливо досліджень преси і телебачення? В який спосіб нові медії трансформують міжнародну комунікацію, а як впливають на умови розбудови громадянського суспільства у локальному вимірі?» [20].

Редактори слушно визнають, що жоден підручник не дасть вичерпної відповіді на питання про методи і техніки досліджень. Це думка загальновідома. Але ще одна дуже важлива думка – та пора, щоб остаточно розв'язати питання дефініцій, підходів і парадигм, ще не настала, бо предмет досліджень безперестанно змінюється.

Спробую з'ясувати головні моменти, тези тих публікацій, які мені здаються найцікавішими.

Так, В. Кайтох досліджує аксіологічний аспект мови преси – проблема, над якою тривалий час працював відомий польський вчений В. Пісарек. Публікація цікава у контексті аксіологічного підходу, про який йшлося в одному із попередніх розділів.

Стаття Я. Коладзея «Наративний аналіз. Робота над дослідницьким проектом» цікава тим, що в ній поєднано теорію питання з методичними порадами. Суть проблеми полягає в тому, що в гуманістиці визначився наративістичний поворот, що свідчить про суттєву тенденцію: з багатьох літературознавчих студій над наративом у 90-х роках виокремилася «посткласична» теорія наративу, що поступово охопила позалітературні сфери досліджень і буде інтердисциплінарний дослідницький інструментарій. Автор має слушність – можна навести як приклад Є. Топольського, який написав монографію «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації». Медіознавство теж не залишається осторонь.

Натомість П. Планета роздумує над проблемою, яку обходять ті науковці, хто звик до традиційної (іноді занадто довільної, волюнтаристської) методики аналізу тексту. Він написав таку статтю: «Комп'ютерний аналіз тексту в медійних дискурсах». У висновках автор слушно зазначає, що сучасні інформаційні технології дають змогу для результативного дослідження текстових повідомлень, які є важливим дискурсом і публічним, і медійним.

Стаття Моніки Вавер – «Дослідження телебачення. Кілька перспектив». На мій погляд, у нас дуже мало проблемних і серйозних (за важливістю) і сучасних (з погляду технології) досліджень телебачення. А М. Вавер зазначає: «Роздуми на тему досліджень телебачення потрібно розпочати від досить очевидного твердження, що сам предмет дослідження дуже змінився упродовж останніх десятиріч і постійно зазнає змін. Три головні поняття найкраще характеризують напрям цієї еволюції: глобалізація, дигіталізація, комерціалізація. Проте є багато понять детальніших, пов'язаних з цими процесами: конвергенція, інтерактивність, дефрагментація, розпорошене сприйняття, гібридизація,

infotainment, edutainment і багато інших» [21]. Втім, М. Вавер охарактеризувала насамперед теорії, концепції і методологію, найбільше уваги вона звернула на підходи, відзначені медіально-культурологічною перспективою і соціокультурологічною перспективою. Окремі підрозділи статті: «Телевізійні жанри і формати», «Текстуальний підхід у дослідженні телевізійних жанрів», «Телебачення як форма культури і обміну між надавачем і реципієнтом», «Що замість жанрів? Пропозиції нових типологій», «Дослідження телевізійних форматів», «Flow, semioza у практиці реципієнтів телебачення» (flow – це результат зображень (образів) без логіки наслідку та ефекту, що констатує культурний досвід сприймання телебачення), «Щоденні практики глядачів – семіоз, інтерпретаційні репертуари».

Врешті-решт, А. Калішевський і Е. Жирек-Городиська написали статтю «Кілька зауваг про методи аналізу журналістських текстів». Отже, А. Калішевський – відомий теоретик медіазнавства, у нього є кілька підручників про журналістські жанри. Автори звернули увагу на такі питання: чим є журналістський текст?; кількісний і якісний аналіз; дослідження випадку (case study в англomовній версії); журналістська генологія; літературознавчий інструментарій аналізу й інтерпретації журналістських текстів; аналіз мовного стилю; деконструкціоністський та інтертекстуальний підхід до співвідношення: літературний текст – журналістський текст; порівняльні дослідження та їхні принципи; застосування методу порівняння в інтермедійних репортажах.

До речі, М. Лісовська-Магдзяж написала таку статтю «Дослідження багатомодальних повідомлень у масових медіях» (модальність характеризує судження щодо його достовірності, але є ще одне значення – йдеться про те, що стосується способу буття, існування чогось, як у цій статті). Авторка зазначає, що переважна більшість дослідницьких технік у науці про медію зосереджується на текстах, висловлених природною мовою. Дослідження стосується мови або письмового тексту. Розвиток електронних медій спричинився однак до радикальних змін у

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

підходах медіазнавців до дослідження змісту масової комунікації: розуміння медій як засобу насамперед візуальної комунікації і спроби вироблення методології дослідження зображення в медіях. Авторка звернула увагу і розглядає такі питання: медійні тексти як змішані повідомлення. Вона наголошує на тому, що багатомодальність як явище досліджують і описують різні дисципліни (літературознавство, історія мистецтва, теорія архітектури, когнітивна психологія, інформатика). Найтривалішу історію мають багатостолітні дослідження над взаєминами тексту й образу, які створили основу для розвитку неоаристотелівської риторики. Теорія багатомодальності (тобто різновидності існування) якоюсь мірою відходить від класичного принципу семиотики про природню мову як первісну систему, що моделює. Нарешті, М. Лісовська-Магдзяж звертає увагу на суспільний вимір (аспект) багатомодальності, на те, що теорія багатомодальності має ширше поле для застосування, на моделі аналізу. У висновках вона зазначає, що в дослідженнях масових медій є три моделі позиції, які були вироблені упродовж кількох десятків років. Модель консенсуальна в дослідженнях змедіатизованої масової культури розглядає її як поле, на якому відбуваються своєрідні ритуали, що відображають суспільні подібності й різниці. Модель структуральна у центр своїх зацікавлень ставить зовнішні правила конструкції текстів, а також пошук в технологічно опосередкованій комунікації структури, що приховані, але присутні і можливі для опису. Аналіз цієї структури повинен допровадити до відкриття відношень між популярними медіями і владою, ієрархією, ідеологією. Постструктуральна модель зосереджується на диференціації і динаміці змедіатизованої культури.

Дослідник М. Буковський аналізує включене спостереження. Це, зрештою, описано в нашій літературі, але автор подав історичний перебіг цього виду спостереження. Те, що Сократ валандався по місту і дискутував з його мешканцями було основним дослідницьким методом Сократа та його учнів. Проте джерел сучасного включеного спостереження треба шукати в ХІХ столітті. Цікаві факти автор наводить у сфері антропології: вчені, знаючи

долю Дж. Кука, аж на зламі XIX–XX століть змогли без ризику для життя вдатися до польових спостережень в Африці, на островах Тихого океану, коли ці території вже були під політичною юрисдикцією європейських держав. Ось тоді й розвинувся етнографічний метод і включене спостереження. Автор відзначив два напрями антропології: суспільний (Б. Малиновський, А. Редкліф-Браун) і культурницький, роль Чиказької школи в 20-х роках XX століття, вплив якої спричинився до застосування включеного спостереження у дослідженні міста, освіти, організацій, медій і суспільної комунікації. Зокрема, М. Буковський вважає, що в медіазнавстві включене спостереження застосовують насамперед у дослідженні аудиторії й медійної продукції. Дослідник досить детально описав методика включеного спостереження, але звернув увагу на етичні проблеми, які виникають при цьому. У висновках він зазначає, що етнографічне спостереження має значний потенціал, бо навіть на порозі третьої декади XX століття спостереження і розмови залишаються фундаментальними вміннями людини. Включене спостереження потребує доброго фінансування і довіри. Він наголосив на появі такого виду, як самоспостереження; з'явилися й короткотривалі проекти; дослідники часто користаються випадком для включеного спостереження, а не лише запланованим і раціонально вибраним місцем. Важливу роль відіграють особисті риси дослідника, бо включене спостереження, окрім моральних дилем і емоційного стресу, пов'язане іноді й із загрозою здоров'ю і життю дослідника – учасника спостереження.

Так, Д. Каспрович написала таку розвідку: «Суспільний експеримент у міжнародних порівняльних дослідженнях популістської комунікації». На думку авторки, експеримент – суттєвий і ефективний спосіб спертої на досвіді верифікації раніше прийнятих принципів, але як науковий метод містить певні виклики. Отож, Д. Каспрович зазначає: «Експеримент в гіпотетично-дедуктивному сенсі слугує для фальсифікації (філософський термін, це методологічна процедура, яка дає змогу встановити істинність гіпотези. – С. К.) чи критиці джерел, що Карл Поппер

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

визнав за найважливіший метод науки (емпіричної). Спирається він на «висування гіпотез, виведенню з них дедуктивних висновків з приводу результатів проєктованих експериментів, а потім зіставлення їх з фактичними результатами експерименту» [22].

Зокрема, М. Каспрович називає ключові поняття (причинний зв'язок, змінна, залежна і незалежна, стимул (подразник), канон однієї різниці, експериментальна схема (група експериментальна і контрольна), контроль в експерименті. Суспільний експеримент – це науковий спосіб отримання знання, потрібен для того, щоб верифікувати гіпотези щодо явищ, які відбуваються в людських спільнотах. Дослідник, який готується до експерименту, повинен відповісти на три суттєві питання:

- що хочемо довідатися?
- наскільки детальними повинні бути наші результати?
- якої групи стосуються ці результати і знання?

У статті зазначено, як формулювати наукову проблему, гіпотезу, як відбувається аналіз даних і верифікація гіпотез. У висновку зазначено і те, що експеримент можна застосовувати і в медіазнавстві.

Так, А. Шиманська і Хр. Келлер досліджують поглиблене інтерв'ю з журналістом як дослідницький метод. Авторки вважають поглиблене індивідуальне інтерв'ю з журналістом (англ. individual in-depth interview, нім. Leitfaden interview, Tifeninterview) класичним якісним дослідницьким методом. Ця публікація мала би зацікавити тих, хто досліджує журналістський корпус, але не лише – сфера застосування значно ширша. Авторки звертають увагу на добір респондентів: в одному з випадків було вибрано групу із 85 журналістів: 20 – із журналу «Spiegel», 3 – із тижневика «Fokus», 12 – із газети «Die Zeit», 4 – із газети «Frankfurten Allgemeine Zeitung», 29 – із газети «Süddeutsche Zeitung», 1 – із тижневика «Bild». З'ясували вони добір і конструкцію запитань, фази перебігу інтерв'ю (вступ, «розігрів», основна частина інтерв'ю, закінчення, підсумок, контрольні запитання). Йдеться тут і про оцінку отриманих висловлювань, і про обмеженість методу: цей

метод є дослідженням оцінювальним, а не такою дослідницькою технікою, що дає змогу ідентифікувати прямі зв'язки чи кореляції.

Натомість А. Гесс досліджувала громадянський діалог у методології медіазнавчих досліджень. Поняття «діалог» не треба розуміти дослівно. Авторка з'ясовує два його значення. Ширше – це тип відносин між владою і громадянами, що уможлиблює безпосередню участь громадян у процесі прийняття рішень. Вузьке розуміння громадянського діалогу не має на увазі відносини між окремими громадянами і неорганізованими групами громадян та владою, а окреслює тип відносин між організованими громадянами, що існують у рамках суспільних організацій і владою. Далі авторка відзначає такі форми, як поглиблені інтерв'ю, аналіз медій як учасників громадянського діалогу, аналіз документів і анкетування. Що важливо – публікація завершується рекомендаціями.

Так, Р. Філяс досліджує ринок преси – це теж проблема, яку в нас досліджують мало.

А Б. Клімкевич підготувала таку публікацію – «Системний аналіз на прикладі досліджень плюралізму медій». Вона розглядає комунікаційне і медійне середовище як систему, плюралізм медій. Авторка вважає, що медії плюралістичні не лише тоді, коли відображають різні погляди, точки зору, але й різні культурні презентації, а також демонструють водночас численні форми інтерактивності і використання. У висновках Б. Клімкевич зазначає, що поняття системи медій стосуються насамперед предмета досліджень – медійного середовища як цілісності, функцій, що їх генерує система (політична функція, економічна, культурницька і суспільна), але стосується також взаємозв'язків між компонентами системи. Критики системного аналізу підкреслюють, що його слабка сторона полягає у визначенні меж системи, а також відповідного рівня його однорідності.

Увагу привертає і публікація М. Шпунар «Нові медії – нові дослідницькі методи», перший підрозділ якої має назву «Методологія праці цифрового гуманіста». Посилаючись на впливового

соціолога науки А. Пікерінга, вона зазначає, що наука еволюціонує не під впливом великих наукових переворотів, а внаслідок технологічних революцій. Дослідницькі науки (і притаманні їм методології) розвиваються завдяки новим знаряддям, інструментам. «Інтернет став бісом (відхиленням. – ред.) нашої епохи» [23]. Щораз складніші суспільні та культурницькі структури потребують нових категорій опису, а досі відомим дослідникам аналітичних знарядь уже не вистачає для того, щоб зрозуміти надміру технологізовану дійсність. Інструментарій гуманітаріїв потребує звернутися до точних наук, математизація світу, цифровізація епохи спонукає до інтердисциплінарності. Зацитую М. Шпунар: «Цифрова гуманістика набуває форми метанарації, траєкторію якої визначають три ключові для неї терміни – open source, open acces і open content (відкриті джерела, відриті доступи, відкритий контент. – С. К.). Вони створюють підвалини еволюції мислення про способи і можливості займатися наукою, а також її методології і нових методів. Така гуманістика означає не відомі колись методології чи форми і можливості наукової діяльності. Інтернет у безпрецедентний спосіб розширив можливість доступу до знань, спричинився до процесу їхньої демократизації, відкритості, поширення чи врешті презентації результатів» [24].

Нові технологічні знаряддя, що функціонують в інтернеті чи поза ним, – це головний чинник, що впливає на методологію суспільних наук. Вони полегшують процес збору інформації, але навіть найпрогресивніша технологія не замінить необхідності вивчення, аналізу цих даних.

Треба зазначити, що М. Шпунар не переоцінює значення нових технологій. Вона вважає, що використання цифрових технологій не є показником прогресивності вченого, а радше природною потребою. На її думку, великим спрощенням і перебільшенням є розуміння цифрової гуманітаристики як звичайної технологізації наукового інструментарію гуманітарія: «Технічна вправність відіграє важливу роль, але не може замінити розуміння і вміння інтерпретувати дійсність» [25]. Отож, М. Шпунар вказує і на негативний тренд використання цифрового ін-

струментарію, що непокоїть наукове середовище. До таких явищ належить стратегія написання книг «методом booksprint». Він полягає у написанні наукової статті упродовж дуже короткого часу, навіть упродовж вихідних днів. Натхнення такої діяльності має суто технічний характер і пов'язане з методиками програмування. Ці тексти позначені загальністю, поверховістю, фрагментарністю, унеможливають такий бажаний глибокий задум і роздуми вченого.

Щодо інтернету – це не посортоване багатство даних, це цифровий резервуар відомостей суспільно-культурницького і медіазнавчого походження. У підході до інтернету авторка вбачає дві методологічні проблеми: 1) необхідність пристосування відомих нам дослідницьких технік до інтерактивного середовища; 2) друга проблема пов'язана з необхідністю нового, специфічного дослідницького інструментарію. «Не варто однак забувати, що інтернет – це не лише можливість створення інформації, але й можливість користування багатством даних» [26].

Зокрема, М.-Н. Конопка опублікувала «Причинок до методології інтернету з особливою увагою до географії інтернету». Авторка вважає розширення предмета медіазнавчих досліджень одним із найважливіших викликів для середовища сучасних медіазнавців. Вона вказує на багатоманітність методологій і площин аналізу в дослідженнях нових медій і у вужчому розумінні – інтернету. А М.-Н. Конопка робить висновок про те, що інтердисциплінарність наук про медію суттєво збільшує для медіазнавців сферу досліджень; розвиток найновіших технологій, щораз більше значення big data і щораз більший обсяг активності в онлайн-режимі провадить, з одного боку, до необхідності аналізу нових дослідницьких проблем, а з іншого, до збільшення сукупності інструментів, які є в розпорядженні науковців.

Отже, А. Цалек у статті «Аналіз зображення» досліджує (case study) конкретний випадок – діяльність Анни і Роберта Левандовських (першої пари Інстаграму). Авторка зазначає, що зображення – це домінуючий тип змісту нових медій, а особливо суспільних медій. Із зростанням популярності таких комуніка-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

ційних платформ зростає також і дослідницька зацікавленість їхнім змістом.

Список використаної літератури

1. Журналістика: словник-довідник / авт.-уклад. І. Л. Михайлин. Київ: Академ-видав, 2013. С. 263.
2. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / пер. с англ. Харків: Изд-во Гуманитарный текст, 2009. С. 38.
3. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 45.
4. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 46.
5. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 48.
6. Матисон Д. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов / пер. с англ. Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр» (О. В. Гритчина). 2013. С. 15.
7. Матисон Д. Медиа-дискурс... С. 28.
8. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный текст, 2009. С.14.
9. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 13.
10. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 14.
11. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 20.
12. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 89.
13. Політична наука: Методи досліджень: підручник; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 320 с.
14. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный текст, 2009. С. 110.
15. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 149.
16. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 172–184.
17. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 233–252.
18. Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа... С. 284.
19. Metody badań medjoznawczych i ich zastosowanie : Praca zbiorowa nad redakcją Agnieszki Szymańskiej, Małgorzaty Lisowskiej-Magdziarz i Agnieszki Hess. Kraków, 2018. P. 382.
20. Metody badań medjoznawczych i ich zastosowanie... С. 12–13.

21. Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie... С. 96.
22. Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie... С. 194.
23. Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie... С. 325–326.
24. Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie... С. 327.
25. Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie... С. 328.
26. Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie... С. 334.

Питання для обговорення

1. Визначення тексту.
2. Визначення дискурсу.
3. Загальна характеристика методів за книгою «Методи аналізу тексту і дискурсу».
4. Польські дослідники про методологію і методіку наукових досліджень.

Рекомендована література

Матисон Д. Медіа-дискурс. Аналіз медіа-текстов / пер. с англ. Харків: Изд-во «Гуманитарный Центр» (О. В. Гретчина). 2013. 264 с.

Тигер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / пер. с англ. Харків: Изд-во Гуманитарный текст, 2009. 356 с.

Apanowicz J. Metodologia ogólna. Gdynia, 2002.

Brüssemeister T., Qualitative Forschung. Ein Überblick, wyd. 2. zmienione, VS Verlag für Socialwisseuschafften, Wiesbaden. 2008.

Dijk Van T. Dyskurs jako struktura i process, przeł. G. Grochowski. Wydownictwo Naukowe PWN. Warszawa. 2001.

Chandler D. Wprowadzenie do semiotyki, tłum. K. Yallett, Vol., Warszawa 2011, S. 109–154.

Goban-Klas T. Mediologia. Nowa królowa wiedzy? Kwartalnik Nauk o Mediach, <http://knm.uksw.edu.pl/mediologia-nowa-krolowa-wiedzy>.

Grobler A., Metodologia nauk, Auerus / Znak, Krakow. 2006.

Kotarbinski T. Działa wszystkie. Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk. Ossolineum 1990.

Krajewski M. O metodologii nauk i zasadach pisarstwa naukowego: Uwagi podstawowe. 2010.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Krippendorff K. Content analysis: An introduction to its Methodology: Sape Publications, Beverly Hills CA. 1980.

Lewis-Beck M., Bryman A.E., Liao T.F. (red.), Encyclopedia of social science research methods, Sage, Thousand Oaks – London – New Delhi. 2004.

Lisowska-Magdziarz M. Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów; wersja 1.1. Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków. 2004.

Mayring P, Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution, Psychopen, Klagenfurt. 2014.

Metody badań medjoznawczych i ich zastosowanie : Praca zbiorowa nad redakcją Agnieszki Szymańskiej, Małgorzaty Lisowskiej-Magdziarz i Agnieszki Hess. – Kraków, 2018. 385 p.

Pamula S. Metoda analizy zawartości prasy i jej zastosowanie w wybranych tygodnikach. Częstochowa: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. 1996.

Popper K. Nędza historycyzmu, tłum. Stefan Amsterdamski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa. 1999.

Rose G. Interperacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badan nad wizualnością, tłum. E. Klekot, PWN, Warszawa. 2015.

Sinda P. Metody badań on-line, P.Sinda (red.), WN Ratedra, Gdańsk. 2017.

Waddington D., Participant Observation, C. Cassell, G. Symon, Essential Guide to Qualitative Methods in Organizational Research, Sage, Londyn-Thousand Oaks – New Delhi. 2004.

Розділ 7

ПРОБЛЕМА ІСТИНИ В ЖУРНАЛІСТИКОЗНАВСТВІ

7.1. Що є істина?

З таким запитанням звернувся Пилат до Христа. Пилат не міг зрозуміти, що істиною був саме Христос. Розуміння істини було для нього таким самим чужим, як і для ліричних героїв О. Блока, які «in vina veritas» кричать...». Над тим, що є істиною, мислителі роздумували і до Христа і після нього. Процес пізнання неможливий без категорії «істина». Правда – це лише щось похідне, буденне, ми (особливо максималісти) хочемо істини у всьому – у життєдіяльності, у науці, у міжлюдських взаєминах, у ставленні до Бога. Незважаючи на те, що Сократ заявляв: «Я знаю, що я нічого не знаю», він у діалогах намагався відшукати істину і переконати в ній своїх співрозмовників чи опонентів. Сократ вірив в існування об'єктивної істини, а через те вірив, що є й об'єктивні моральні норми, що є принципова різниця між добром і злом.

Найдосконалішій державі, за Платоном, притаманні такі головні чесноти: 1) мудрість; 2) мужність; 3) розважливість; 4) справедливість. Мудрість, на думку Платона, це не звичайне знання і не вміння, але знання вищого порядку, яке стосується функціонування держави. Проте мудрість притаманна не всім, а тим, хто є особливою структурною групою держави – філософам. Саме тому лише філософи можуть і повинні бути справжніми, а не позірними, не такими, що вдають із себе філософів. У Платона є ціла низка діалогів, які більшою чи меншою мірою стосують-

ся проблеми істини – «Театет», «Софіст». Як зазначають філософи, одна із найвідоміших теорій істини започаткувала своє походження в полеміці між Аристотелем і Платоном. Аристотель: «Коли щось є тим, що ми називаємо істинним і хибним, і коли щось не є тим?.. Не ти блідий тому, що ми по праву вважаємо тебе блідим, а ми по праву кажемо, що ти блідий, тому що ти блідий. Якщо щось завжди зв'язане і його не можна роз'єднати, а щось завжди роз'єднане і його не можна зв'язати, тоді як щось інше допускає протилежне [і зв'язок, і роз'єднання]..., тоді можна сказати: із тим, що [допускає і зв'язок, і роз'єднання] буває, що та сама думка й те саме твердження є й істинними, й хибними, і можна *інколи* бути правим, *інколи* ні; але із тим, що не може відбуватися по-іншому, ніколи не буває, що [та сама думка або твердження] інколи є істинними, а інколи хибними, вони завжди або істинні, або хибні» (із «Метафізики» Аристотеля).

Тома Аквінський зазначав: «Річ лише тоді називають істиною, коли вона відповідає пізнавальному духові; тому в речах істина перебуває лише вторинно, первинно ж у пізнавальному дусі» («Quaestio über die Wahrheit»).

Філософи-марксистичні проблему істини прямо пов'язували з вирішенням основного питання філософії («основні питання» – це в контексті їхньої світоглядної позиції). Через це, на їхню думку, теорія чи концепція істини обов'язково є матеріалістичною або ідеалістичною.

Теорія радянської науки (йдеться не лише про журналістику) зазначала, що принципи правдивості й об'єктивності – це наріжний камінь практики радянської журналістики, посилалася в цьому переконанні на численні висловлювання В. Леніна (хоча б і таке: «ми повинні сказати правду: в цьому наша сила...» (т. 11. – С. 331) [1]). Сила й ефективність впливу радянської журналістики була, звичайно, в іншому, але це давало підстави теоретикам робити висновок про гносеологічні закономірності публіцистики, про журналістику як форму пізнання дійсності, а можливість правдивого (істинного) пізнання вони пов'язували з марксистом, знову посилаючись на формули В. Леніна: правильно зро-

зуміти й оцінити життя можна, лише «йдучи шляхом марксової теорії, ми будемо наближатися до об'єктивної істини щораз більше і більше (ніколи не вичерпуючи її); йдучи всяким іншим шляхом, ми не зможемо прийти ні до чого, окрім плутанини і брехні» (т. 45, С. 146) [2], а ще: «Не можна робити ілюзій, створюючи собі міфи – матеріалістичне розуміння історії і класова точка зору безумовно ворожі цьому» (т. 10, С. 220) [3], писав В. Ленін і про «боязнь» істини, тобто про небезпеку, яку несе із собою ця «боязнь».

Найвідоміші теоретики публіцистики радянського періоду ані найменшою мірою не сумнівалися в тому, що є передумовою, запорукою і основою журналістської діяльності. Щоправда, В. Здоровега у монографії «Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні закономірності публіцистики» (1975), розглядаючи гносеологічні закономірності пізнання дійсності в публіцистиці, уникнув прямолінійних тверджень про наукове, теоретичне обґрунтування того, як журналіст пізнає життя. Він обмежився тим, що назвав причини, які призводять до неправильних узагальнень і висновків: 1) перекручення або деформація фактів; 2) недосконале знання предмета; 3) невміння спиратися на систему фактів, що стосуються явища, про яке пише чи аналізує публіцист [4]. Натомість В. Горюхов про пізнавальну основу публіцистики (тобто і про публіцистичний метод) міркував однозначно: «Метод – світоглядна категорія» [5], «Вибір методу творчості, способу дії в публіцистиці визначений класовою ідеологією. Саме тут проходить вододіл між протилежними напрямками в публіцистиці, тут стикаються буржуазна і комуністична ідейність» [6]. Проте навіть напередодні краху СРСР Є. Прохоров писав у підручнику «Введение в журналистику» (1988): «Визнання правдивості й об'єктивності як закону комуністичної журналістики потребує оволодіння методологічною стороною принципу – вмінням постійно, точно, творчо застосовувати марксистсько-ленінську методологію дослідження явищ соціального життя» [7]. Ось у чому суть поглядів радянських теоретиків публіцистики: вони зводили проблему

пізнання, гносеологічний аспект публіцистики до проблеми володіння і застосування марксистко-ленінської теорії, яку вважали як ідеологією, так і наукою. Не випадково Є. Прохоров зазначав, що основні переконання журналіста-комуніста витікають із наукового знання об'єктивних законів функціонування: розвитку і розуміння історичної місії робітничого класу як провідної рушійної сили в боротьбі за соціальний прогрес і побудову безкласового суспільства... Наприкінці 80-х років, коли вже з'явилися друком сотні публікацій, що розповіли правду про радянську дійсність та її вождів, такі думки сприймалися як відгомін правдивих і ортодоксальних комуністичних догм минулого.

Теоретики радянської публіцистики прямо пов'язували партійність із науковим поглядом на світ, вони вважали, що принцип партійності як вищий свідомий вияв соціального, класового підходу до суспільних явищ не є чимось зовнішнім щодо пізнавальних можливостей людини, а якістю, яка органічно впливає з природи людського пізнання. У праці «Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні закономірності публіцистики» В. Здоровега зазначав: «Класовий, партійний у кінцевому результаті підхід до суспільних явищ дає можливість глибше проникнути в суть явища, сприяє пізнанню об'єктивної істини. Саме вчення марксизму-ленізму про класи і класову боротьбу, про суперечливість інтересів антагоністичних класів є відкриттям об'єктивно діючих законів. Справді, якщо людина з науковою достовірністю знає, що позиції класу, які вона захищає, є виразом соціального прогресу, то вона не може не радіти з успіхів даного класу чи не сумувати з приводу його невдач» [8]. У цій фразі – вся суть теорії публіцистики. Вона відображала логічний зв'язок між такими елементами: марксизм-ленізм як ідеологія і наукова теорія – комуністична партія, яка керується цим вченням – публіцистика як інструмент, яка шукала істину і утверджувала комуністичні переконання. Але якщо В. Здоровега писав, що «найбільш яскраво гносеологічне значення принципу партійності проявилось у серії статей В. Маєвського про події 1968 р. в Чехословаччині. Автор пере-

конливо (!. – С. К.) показав, що робота багатьох контр революційних органів масової інформації скеровувалась відповідними розвідувальними центрами, що за спиною контрреволюціонерів стояли їх покровителі на Заході» [9]. Зрозуміло, що радянський дипломат і журналіст-міжнародник (як згодом і теоретик публіцистики) 1975 року не могли через обов'язкову і вимушену партійність своєї позиції по-іншому оцінити спроби відхилитися від догм марксистсько-ленінської теорії й політики Кремля і почати будувати соціалізм із «людським обличчям». «Гносеологічне значення партійності» перекреслила «оксамитова революція» 1989 року в Чехо-Словаччині.

Те саме стосується радянської публіцистики та її пошуків істини й утвердження переконань. Найвідоміших В. Здоровега згадував: А. Аграновського, А. Друзенка, Г. Радова, Ю. Черниченка, Д. Новоплянського, Л. Гінсбурга, В. Зоріна та багато інших – ім'я їм легіон. Справді, писали вони про окремі недоліки планової соціалістичної економіки, але ж не заперечували її за неефективність, за економічну неспроможність, за експлуатацію і колгоспників, і робітників, за шантаж інтелігенції, яка боялася втратити роботу. Де тут був пошук істини, якщо саме в економічному протистоянні Радянський Союз абсолютно програв Заходові? Ці публіцисти намагалися поліпшити, вдосконалити, пристосувати радянську економіку до викликів доби, створити ілюзію щасливого і перспективного суспільства, в якому є якісь недоліки, але які або «пережиток» минулого, або їх можна виправити, – але все писалися так, щоб не заперечити комуністичної «істини». Допускаю, що могли ці публіцисти (безперечно, розумні й ерудовані) розуміти суть проблеми, яка полягала в неспроможності соціалістичної економіки могли розуміти і тоталітарність режиму, і відсутність свободи, але ж про це вони не писали. Але то вже моральний аспект журналістської праці. Жоден із інших типів (і теорій) журналістики – ні авторитарна, ні лібертаріанська, ні соціально відповідальна не претендували на те, що вони не просто виконують певні функції, а саме пізнають життя, а те, що вони пізнали і відобразили, і є істиною. Традиційною і звич-

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

ною для радянської теорії публіцистики була думка про те, що вища якість марксистської публіцистики над немарксистською полягає в тому, що вона дотримується засад і методів матеріалістичної діалектики, знає загальні засади марксистсько-ленінської теорії пізнання.

Теоретики публіцистики слушно зазначали, що публіцистика не є наукою, що вона не творить теорій, не виводить і не формулює законів, але розвивається у тісному зв'язку із розвитком суспільних наук (або, як колись мовилося в анекдоті радянської епохи, хитається разом із генеральною лінією комуністичної партії), а від науки відрізняється ступенем узагальнення. Якщо так, то як публіцистика може бути пізнанням, якщо вона лише повторює те, що відкрила (пізнала) наука, зокрема, суспільна наука? Суть проблеми саме в тому й полягає, що теорія радянської публіцистики пошуки істини зумовлювала і узгоджувала з партією (з партійністю), вбачала свою ідеологічну позицію й пізнавальні можливості в дотриманні марксистсько-ленінської теорії. Саме через ототожнення марксистсько-ленінської ідеології з наукою (і наукою непомильною) теоретики і публіцистику (чи й журналістику) сприймали як форму пізнання – це підвищувало суспільну вагомість публіцистики. Спрошене уявлення про пізнавальні можливості публіцистики вплинуло і на тлумачення публіцистичного методу. Теоретики обґрунтовували його наявність і функціонування як методу пізнання й відображення. Так, В. Горохов зазначав, що публіцистичний метод – це водночас засіб пізнання і соціального спілкування [10]. Його висновки щодо характеристики публіцистичного методу стосуються таких моментів: 1) історично-матеріалістична ідеологія – це основа публіцистичного методу; це єдино можлива передумова створення «історії сучасності»; 2) ця історично-методологічна методологія виражена в принципі комуністичної партійності – це творчий принцип, це риса методу публіциста; 3) у методі публіциста досягнуто єдність двох протилежностей – з одного боку, теорія марксистсько-ленінська ідеологія, а з іншого – буденна свідомість, суспільна психологія; 4) метод публіциста виявляє

себе суспільно за своєю суттю, індивідуально за формою; з'ясування теми – це конкретне втілення методу публіциста [11]. Проте і на початку цього століття думки про те, що публіцистичний метод – це і система прийомів пізнання, і метод викладу, спосіб реалізації завдання підкреслював В. Здоровега.

По другій світовій війні М. Шлемкевич – відомий український філософ і публіцист теж роздумував про природу в публіцистиці, він теж вважав її новочасною потугою, наголошував на тому, що «публіцистика – це одна з ділянок духової культури, споріднена з наукою, мистецтвом, релігією, але не одна з них».

Так само неможливо знайти для публіцистики специфічну різницю, різницю виду. В науці ті різниці існують або в предметі, як у наведеному прикладі фізіології й астрономії, або в методі, наприклад, математика будується суто дедуктивним методом, природознавство спирається передовсім на спостереження, експеримент і індуктивні узагальнення тих досвідів. Але ж предметом публіцистики можуть бути предмети, якими займається наука, і предмети мистецтва, релігії. І так само немає якоїсь спеціальної публіцистичної методи, що була б характеристичною для неї, тільки для неї» [12]. Це думка мислителя, який не був зобов'язаний заявляти про свою лояльність до комуністичного режиму і до марксистсько-ленінської теорії як єдино правильної, що лише завдяки їй відкривається істина публіцистові і він повідомляє цю істину аудиторії.

Думка про те, що журналістика (і публіцистика) – це пізнання як частина теоретичної спадщини минулого наявна і в сучасному журналістикознавстві. Сучасні теоретики, щоправда, заявляють про специфіку й особливість журналістського пізнання, які полягають у тому, що воно за своєю природою має синтетичний характер, тобто засноване на взаємодії наукових, художніх і емпіричних способах освоєння соціального світу. «У журналістській творчості, як і в науково-теоретичній, дуже важливо володіння загальнотеоретичними методами пізнання, до яких зачислимо аналіз і синтез, абстрагування і конкретизацію, моделювання, індукцію і дедукцію, порівняння й аналогію і т.д. Саме на їхній

основі здійснюється процес формування понять, суджень і умовиводів.

Так, суть журналістики як форми суспільного пізнання заснована на єдності раціонального і образного пізнання дійсності» [13]. Синтетичний характер журналістського «пізнання» (на мою думку, краще сприймання і відображення) зовсім не означає, що три принципово різні способи освоєння дійсності (науковий, художній і буденний чи емпіричний) зливаються і утворюють щось нове, особливе і специфічне, якусь нову форму. Проте цілком допустимо, що один публіцист більш схильний до наукового пізнання і мислення, інші – до художнього (образного), або в одному випадку публіцист щось осмислює раціонально, а в іншому – образно. Так само очевидно, що перед тим, як відтворити щось (ситуацію, явище, подію, проблему) у своєму творі, публіцист повинен дослідити – вивчити, пізнати (або як вчений, або як митець, або на основі здорового глузду і «хлопського розуму», якщо неспроможний на перші два способи).

Проте завжди залишається кардинальне запитання: що є істина? Відповідь на це запитання важлива і для практиків-журналістів, і для теоретиків. У Г. Г. Гадамера, автора праці «Істина і метод», є стаття «Що є істина?». Він писав про зв'язок між методом та істиною. На його думку, «Methodos – це прямування шляхом, який уже розтоптаний чиймись ногами. Методичність закладає те, що я можу в будь-який момент стати на шлях, яким хтось колись ішов, і ця можливість вказує на науковість моїх починань. Але, відповідно, внаслідок самого стану речей зменшуються і претензії на істину. Якщо істину (veritas) встановлює лише справджуваність – без огляду на її форму, – то критерієм пізнання уже є не його істинність, а його підтверджуваність» [14].

7.2. Пізнання як процес: засади і критерії науковості. **Типові хиби**

Інтелектуальні можливості (ерудиція, наукова відвага, знання мов, вміння критично й концептуально мислити) поєд-

нані з деякими психологічними особливостями (цілеспрямованість, наполегливість, послідовність) та моральними (чесність, жертовність, громадянська відвага, безкорисливість), а також володіння науковим дослідницьким інструментарієм – це важливі чинники, що регулюють процес наукового пізнання. Цей процес відображає постійну і безперервну еволюцію науки і відбувається за простою схемою: незнання (проблемна ситуація) – нове знання – заперечення або вдосконалення цього знання – заперечення або вдосконалення цього знання – поява нової проблемної ситуації (нового незнання) – поява нового знання тощо.

Не випадково на еволюцію наукового знання (науки) вчені звернули увагу. Цю проблему можна пов'язати з такими постатями в науці, як Т. Кун, К. Поппер, І. Лакатос. Річ у тім, що наведена вище схема наукового пізнання не означає, що наука відкидає набуті попередні знання. У філософії науки є поняття кумулятивізму – це така методологічна установка, згідно з якою розвиток знання відбувається завдяки поступовому накопиченню нових знань. Це теж досить схематичне розуміння процесу пізнання, бо вона абсолютизує неперервність цього процесу, зрештою, й не бере до уваги кардинальних, принципових змін переходу від незнання до знання. (Зазначимо, що незнання і навіть хибні знання про щось теж мають цінність для науки).

Зокрема, Т. Кун, один із лідерів історико-еволюціоністського напрямку в філософії науки, написав книгу «Структура наукових революцій» (1968). Він уважав, що розвиток науки відбувається перервно, періоди спокійного розвитку науки чергуються з науковими революціями, що знищують кумулятивну картину історії науки. Це відбувається за такою схемою:

- період нормальної науки – панування певної парадигми;
- поява кризової ситуації – наростання аномалій зовнішніх та внутрішніх;
- революція: зміна парадигми;
- початок нового періоду нормальної науки – становлення нової парадигми.

Для характеристики процесу розвитку науки Т. Кун вжив термін парадигми. Він уважав, що цей термін є у тісному зв'язку з поняттям інституціональної (нормальної) науки, а упродовж нормального періоду науки вчені і працюють у межах певної парадигми, тобто в межах певних усталених поглядів, методів, традицій. (Наприклад, радянські гуманітарії працювали в жорстких межах марксистсько-ленінської методології чи, краще сказати, директив комуністичної партії, що стосувалися журналістики, мистецтва, історії, філософії, політології, соціології тощо). За Т. Куном процес пізнання полягав у переході від однієї наукової парадигми до наступної. На його думку, нема об'єктивних правил вибору між парадигмами, все зводиться до суперництва груп вчених, вирішальну роль відіграють чинники суспільного й психологічного характеру, а все вирішує те наукове покоління, яке виховане в умовах нової парадигми. Цікаво, що Т. Кун не бачив мети наукового пізнання, не вважав, що це процес, який матиме щось остаточне. В його розумінні це більше гра, ніж пошук істини.

Хоча у поглядах Т. Куна було багато слушного, його теорія зумовила і дискусії, і просто заперечення. Так, К. Поппер вважав, що наука перебуває у стані перманентної (безперервної, постійної) революції. Опоненти Т. Куна критикували вживання терміна «парадигма», вказували на його аморфність, багатозначність (Т. Кун вживав його у різних значеннях понад двадцять років), критикували за переоцінку суспільних і психологічних чинників і за недооцінку внутрішньої логіки наукового процесу. Праця К. Поппера «Логіка і зростання наукового знання» вийшла друком раніше від праці Т. Куна – 1959 року. Утім, К. Поппер погоджувався, що багато з тих рис, які описані у праці Т. Куна, але це, радше, симптоми занепаду науки, а не прояви «нормального» стану науки. На його думку, це небезпека і для науки, і для всієї цивілізації. Ще до появи праці Т. Куна К. Поппер підкреслював, що через функціонування в науці такої засади, як фальсифікація, кожна наукова теорія потрапляє у стан безперервної загрози (під фальсифіка-

цією К. Поппер розумів принципову заперечуваність (можливість фальсифікувати) будь-якого твердження, що стосується науки). Він підкреслював, що наукові теорії ведуть між собою безперервну війну за виживання (це нагадає дарвіністську концепцію), але вирішальну роль відіграють при цьому чинники емпіричні й теоретичні, а не соціологічні й психологічні.

Відповідь на дискусійні питання можна знайти у працях І. Лакатоса, бо він розробив оригінальну й універсальну концепцію розвитку науки, що спирається на ідею науково-дослідницьких програм, котрі конкурують між собою. Натомість І. Лакатос обґрунтував свою концепцію в працях «Історія науки та її раціональні реконструкції» і «Фальсифікація і методологія науково-дослідницьких програм». Саме І. Лакатос найпослідовніше критикував зміну парадигм Т. Куна, зазначаючи, що доблесть розуму полягає не в тому, щоби бути обережним й уникати помилок, а в тому, щоби безкомпромісно усувати їх; бути сміливим, висувати гіпотези, і нещадним, заперечуючи їх – це девіз Поппера, на думку І. Лакатоса. Він продовжує: «Інакше розмірковує Т. Кун. Як і Поппер, він відмовляється вбачати у зростанні наукового знання кумуляцію (накопичення. – С. К.) вічних істин. Він також здобув дуже важливий урок з того, що ейнштейнівська фізика скинула з престолу фізику Ньютона. І для нього головна проблема – наукова революція. Але якщо, згідно з Поппером, наука – це процес перманентної революції, а її рушійною силою є раціональна практика, то, за Куном, революція – це виняткова подія, що у певному сенсі виходить за рамки науки, в періоди «нормальної науки» критика перетворюється у щось подібне до анафемствування. Через це, вважає Кун, прогрес, можливий лише в «нормальній науці», починається тоді, коли від критики переходять до упередженості» [15]. На думку І. Лакатоса, зміна наукового знання раціональна або, принаймні, її можна раціонально реконструювати, а в Т. Куна зміна наукового знання – від однієї парадигми до іншої – містичне перетворення, в якому нема і не може бути раціональних правил, це предмет психології, може, соціальної психології. У Т. Куна зміна наукового знання подібна

до зміни релігійної віри. Так, І. Лакатос вважає, що зіткнення поглядів К. Поппера і Т. Куна – це не просто суперечка про часткові деталі епістемології (теорії пізнання), це стосується головних інтелектуальних цінностей. Зокрема, І. Лакатос захищав концепцію К. Поппера і прагнув детальніше наголосити на сильних сторонах його методології, розглядаючи наукові революції як прогрес знання, який можна реконструювати раціонально, а не як навернення в нову віру.

Концепція І. Лакатоса була своєрідним компромісом між поглядами К. Поппера і Т. Куна, між прихильниками принципу кумулятивності в еволюції наукового знання і принципу антикумулятивності. Його ж схема мала такий вигляд: кожна наукова програма має «жорстке ядро», «евристику» і «охоронний пояс», «жорстке ядро» – це стійка і незмінна частина наукової програми, що залишається такою упродовж функціонування цієї програми: «евристика» – це, якщо коротко, сукупність дослідницьких методів і технік (власне, того, що й дає змогу відкривати щось нове); «охоронний пояс» – це допоміжні гіпотези. У тому разі, коли ззовні наукової програми з'являються аномалії і проблемні ситуації, то вони стосуються насамперед допоміжних гіпотез. Критики концепції І. Лакатоса зазначають, що вона не вказує на критерії заперечення попередньої наукової програми і появи нової. Проте це програма цілком відповідає розумінню еволюції наукового знання.

Але й ця концепція не єдина в намаганні обґрунтувати еволюцію наукового знання. Так, П. Феєрабенд пропонує найоригінальнішу концепцію. Американський філософ – представник постпозитивістської філософії науки. На протигагу кумулятивізму він запропонував тезу «теоретичного реалізму», яка означає, що досвід вже теоретично «навантажений». Зростання знання відбувається внаслідок розмноження теорій, які можуть використовувати різні методи і поняття. Вчений був прихильником теоретичного і методологічного плюралізму, це зумовило його висновок про те, що наука розвивається найплідніше тоді, коли між собою конкурують альтернативні теорії. Він відмовлявся від

поняття істини й так званої об'єктивності знання. Методологію П. Феєрабенда анархістською назвали не випадково. Він заперечував можливість універсального пізнання, оскільки нове знання – це відмова від попередніх знань і методів. Так, П. Феєрабенд зазначав, що вчені керуються принципом «все дозволено», а дотримання якогось методу не сумісне із творчим мисленням. Погляди П. Феєрабенда зовсім не свідчили про кризу західної філософії науки, як це твердили його радянські критики. Навпаки, вони цінні тим, що рятують науку від заскорузлості, догматичності, канонізації окремих положень і поглядів. Безперечно, що, наприклад, ідея альтернативних теорій позначена креативністю і вже тому мала і наукове, і практичне значення. Зазначимо те, що його програмна праця має назву «Проти методу» (1975) [16].

Про засади наукового пізнання. Вони загальні (універсальні), бо стосуються усіх галузей науки:

1) науково-дослідницька діяльність повинна спиратися на визнані й апробовані дослідницькі методи, що гарантують створення відповідної джерельної бази і методологічну коректність дослідницької діяльності;

2) визначення об'єкта і предмета дослідження, висловлення окремих положень і тез повинно гарантувати чітке, однозначне, повне, детальне формулювання висновків; це дає підстави для загального розуміння і сприйняття, для можливості перевірити і порівняти з уже наявними теоріями і концепціями;

3) результати наукових досліджень, відображені у тексті, повинні відзначатися логічною цілісністю, між предметом дослідження, системою тверджень і науковою теорією повинен існувати логічний зв'язок;

4) науковому дослідженню повинне бути притаманне критичне ставлення до тез і гіпотез, а також наявність постійної верифікації, контролю;

5) результати наукових досліджень повинні мати творчий характер і практичне значення, тобто можливість застосування в конкретній діяльності.

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Підстави для дотримання цих засад такі:

- ерудованість – належне знання предмета дослідження;
- інтелектуальна спроможність дослідника;
- вміння побачити чи знайти наукову проблему;
- творче і креативне мислення;
- інтелектуальна і наукова відвага;
- критичне ставлення до наявних, усталених теорій, концепцій, поглядів;
- системність і систематичність у дослідницькій діяльності;
- детальність і коректність у поводженні з фактами;
- безсторонність у формулюванні висновків.

Про критерії науковості – це теж важливий аспект магістерської роботи (зрештою, як і будь-якої іншої наукової праці). Наукознавці поділяють ці критерії на сутнісні та формальні. Перші стосуються змісту, якості роботи, другі – форми, структури, технічних вимог до оформлення.

Сутність вимоги полягає у тому, що наукова праця повинна:

- бути оригінальною і самостійною;
- містити чітко окреслену проблемну ситуацію;
- мати комплексно і вичерпно з'ясовану тему;
- мати належну джерельну базу і продуману структуру;
- праця повинна бути результатом використання наукових методів дослідження.

Відповідно, є типові хиби наукових досліджень. Дуже детально розробив типологію хиб польський дослідник В. Ціхош. Він вказує на хиби теорієпізнавальні, семіотичні, логічні і методологічні.

Теорієпізнавальні він поділяє на: 1) хиби самостійного пізнання, зумовлені упередженням, забобонами, афектами (симпатія або антипатія до осіб, пов'язаних із предметом пізнання), неприязню до абстрактного мислення), прагненнями і схильністю до поспішних висновків, поверхових оцінок, спрощенням методів пізнання, нерозумінням різниці між ними і різноманітними сферами пізнання; 2) пізнання предмета, що формально не узгоджується з панівною теорією; 3) знання, отримані без обґрун-

тованої координації різних методів дослідження та їх взаємної перевірки (або внаслідок занадто категоричного розмежування функцій окремих методів пізнання чи перебільшене підкреслення ролі якоїсь окремої теорії (наприклад, емпіризму, апіоризму, традиціоналізму); 4) оцінки спираються на некоректне сприймання; 5) оцінки виходять за межі тлумачення і констатації фактів (через розширену інтерпретацію і спрощення, яке деформує сприймання).

У другій групі теоретичних хиб В. Ціхош вказує на некритичне сприйняття інформації. Ці хиби теж зумовлені цілою низкою чинників: 1) відомості, здобуті без активної пізнавальної діяльності й неконтрольовані чинники (недоліки виховання, традиція, вплив середовища, звички і забобони); ці відомості автор використовує лише тому, що вони вигідні у певній життєвій ситуації або узгоджуються з його схильностями і уподобаннями; 2) інформацію автор прийняв лише з огляду на ірраціонально (необґрунтовано) визнані авторитети (цей авторитет може бути відомий, але в іншій галузі; автор може послатися на чийсь авторитет з суто кон'юнктурних міркувань); 3) автор використовує інформацію лише на підставі її зовнішніх властивостей (парадоксальність, лозунговість, просте і легке формулювання; внаслідок безперервного повторювання її завдяки рекламі, пропаганді); хибним є й отримання інформації завдяки опосередкованим свідченням, або з неавтентичних джерел, або внаслідок неправильного тлумачення джерел.

Семіотичні хиби В. Ціхош поділяє на три групи. Перша група – це недостатня зрозумілість з огляду на:

1) вживання фахової (тобто ненаукової) термінології або метафори і специфічної лексики (закляття, магічні формули);

2) синтаксична некоректність (відсутність синтаксичної цілісності, суперечність між окремими елементами тексту, хаотичність висловлювань, аморфність);

3) причиною відсутності цілісного тексту є не лише синтаксичний безлад, але й занадто загальні висловлювання, а також

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

змішування різних функцій (описово-інформаційної, оцінювальної, експресивної й відтворювальної).

Неоднозначне розуміння постає через такі причини:

- 1) вживання поняття потенційно багатозначного або не визначеного поза контекстом;
- 2) вживання одного й того самого поняття у різних значеннях;
- 3) однозначне вживання слів, хоча вони мають різні значення;
- 4) амфіболія (вислів, який можна тлумачити по-різному, двозначно);
- 5) еліпс (стилістична фігура, яка полягає в опущенні якогось члена речення).

Сумнівне розуміння:

- 1) не досить чітке розуміння вжитої назви;
- 2) не досить виразне розуміння вжитої назви через відсутність аналітичної змістової дефініції;
- 3) не досить систематичне і точне висловлювання (через використання слів із сумнівним значенням, через перескакування з теми на тему, через багатослів'я у разі поверхового тексту, через відсутність виразної тяглості думки).

Помилки логічні В. Ціхош групує так: перша частина – це процедури (операції), які позірно мають вигляд побічних обґрунтувань:

- 1) переконування, що повинно допровадити до правдивості твердження (безперервне повторювання якоїсь тези; навіювання тези у вигляді гасла, афоризму, а також використання «argumentum per agitationem», «argumentum per eloquentiam», «argumentum ad crumenam»);
- 2) надання правдивості своїм твердженням через апеляцію до почуттів і рис реципієнтів (апеляція до позитивних рис реципієнта; використання незнання з боку реципієнта, примушування загрозою і силою);
- 3) доведення своїх тез через висміювання думок і тез опонента (чи й самого опонента через жарт, через argument ad personam тощо);

4) нав'язування правдивості своєї тези за допомогою дезорієнтації реципієнта через приховування тези чи її зміну (зосередження уваги на легшій і безспірній тезі, щоб «проштовхнути» основну тезу; відволікання уваги від головної тези тощо).

Хибні міркування – це друга частина логічних хиб наукових праць:

- 1) міркування не на заявлену тему;
- 2) необґрунтованість правдивості якогось із положень (через нераціональні джерела, неправомірність передумов, «помилкове коло» в міркуваннях (*idem per idem, circulus vitiosus*);
- 3) неправильно зроблені висновки (через необґрунтовані засновки, недостатню зрозумілість висловлювань, неадекватність обґрунтування доводів, прогалини в демонстрації аргументів тощо).

І хиби **методологічні**. Це:

1) помилки у визначеннях: формальні (дефініції не дотримуються умов несуперечності, занадто широкі або вузькі, демонструють хибне коло у визначеннях), позаформальні (визначення занадто довге, змінює загальноприйнятий зміст поняття, визначення нічого не пояснює, визначення суто негативне, альтернативне, відносне);

2) хиби класифікації та поділу (занадто штучний, детальний чи ускладнений, без дотримання єдиного і цілісного принципу);

3) хиби у формулюванні й розв'язанні наукових проблем (неправильно сформульовані проблеми й гіпотези, неприципові, неактуальні, такі, що не підлягають раціональному розв'язанню, що не потребують пізнавальних операцій дискурсивного чи творчого характеру тощо);

4) хиби дискусії (неправильний вибір предмета наукової дискусії, використання в процесі переконування емоційних чинників і навіювання, нещире і нелояльне викоаристання прийомів, не властивих науковій дискусії).

Особливі або спеціальні методологічні хиби, на думку В. Ціхоша, це:

- 1) помилки у використанні методу дедукції;

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

2) хибне використання статистичного методу (нерепрезентабельна вибірка, коректне спостереження, систематизація матеріалу на основі неправильного критерію поділу, поверховий аналіз, хибна презентація результатів);

3) хибні у застосуванні емпіричного методу (неправильне з'ясування наукового факту, недоліки спостереження, помилки в описі, інтерпретації, в конструюванні теорії);

4) хибні у застосуванні історичного методу (тенденційний добір джерел, некритичний аналіз джерел, недоліки неопосередкованих міркувань, спертих на джерела, робота з похідними джерелами за наявності оригінальних, неувага до незалежних джерел); недоліки побічних міркувань (використання правдоподібних побічних доказів замість того, щоб покластися на джерела; надання гіпотези не притаманних для неї функцій; підтвердження гіпотези без скрупульозного пошуку контраргументів; пошук лише однієї причини чи мотиву для історичного факту, який в принципі є складним явищем; використання не досить обґрунтованих аналогій).

5) хибні філологічного аналізу (йдеться про інтерпретацію й аналіз тексту, а також про хибні міркувань) [17].

Натомість В. Шейко і Н. Кушнарєнко запропонували простішу класифікацію типових помилок, які допускають молоді дослідники:

– зміст роботи не узгоджується з планом роботи або не розкриває повністю тему;

– сформульовані розділи не відображають реальну проблемну ситуацію;

– мета дослідження не пов'язана з проблемою, сформульована абстрактно, не відображає специфіки об'єкта і предмета дослідження:

– автор не виявив самостійності, робота є компіляцією або плагіатом;

– не зроблено глибокого і всебічного аналізу сучасних офіційних і нормативних документів, нової спеціальної літератури;

– огляд вітчизняних і зарубіжних публікацій має форму

анотованого списку і не відбиває рівня досліджуваності проблеми;

- кінцевий результат не відповідає меті дослідження, висновки не відповідають поставленим завданням;
- у роботі немає посилань на першоджерела;
- бібліографічний опис джерел зроблено довільно;
- обсяг та оформлення роботи не відповідають вимогам, роботу виконано неохайно, з помилками.

Оскільки наукова діяльність – це творчість, то закономірно постає питання про чинники і причини, що заважають або й перешкоджають творчому процесові (науковому пізнанню).

Ці причини можна визначити так:

- догматичність мислення;
- консервативність і заскорузлість мислення (прагнення вирішити наукову проблему давніми або застарілими методами, невміння використати нові сучасні методи);
- некреативність мислення;
- відсутність широкого і відкритого погляду на наукову проблему;
- концептуальна неспроможність наукового мислення;
- страх і схиляння перед науковими авторитетами;
- страх перед можливою критикою своїх праць;
- відсутність інтелектуальної (наукової) й громадянської відваги; конформізм;
- обмеженість наукових зацікавлень;
- низький інтелектуальний рівень;
- відсутність або недостатність мотивації (насамперед, не матеріальної, а емоційної й інтелектуальної);
- відмова від наукового дослідження проблеми на користь сервілістської угодівської позиції, заяви про лояльність до наявної політичної системи та панівної ідеології;
- вплив аргументів політичної доцільності на процес наукового дослідження;
- небажання дослідника визнати помилковість своїх попередніх поглядів на певну проблему.

1. Ленин В. И. Полн. собр. соч.: в 50 т. Москва: Политиздат. Т. 11. С. 331.
2. Ленин В. И. Полн. собр. соч. ... Т. 45. С. 146.
3. Ленин В. И. Полн. собр. соч. ... Т. 10. С. 220.
4. Здоровега В. Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні закономірності публіцистики. Львів. 1975. С. 49–58.
5. Горохов В. М. Закономерности публицистического творчества (пресса и публицистика). Москва: Мысль, 1975. С. 72.
6. Горохов В. М. Закономерности публицистического... С. 75.
7. Прохоров Е. П. Введение в журналистику: учебник. Москва: Высшая школа, 1988. С. 158.
8. Здоровега В. Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні закономірності публіцистики. Львів. 1975. С. 24.
9. Здоровега В. Пошуки істини, утвердження переконань... С. 22.
10. Горохов В. М. Закономерности публицистического творчества (пресса и публицистика). Москва: Мысль, 1975. С. 90.
11. Горохов В. М. Закономерности... С. 91–92.
12. Шлемкевич М. Верхи життя і творчості. Промови, доповіді. Т. 5. Нью-Йорк; Торонто, 1958. С. 110.
13. Ким М. Н. Основы теории журналистики. Санкт-Петербург: Питер, 2013. С. 138.
14. Гадамер Г. Г. Що є істина? // Возняк Т. Тексти та переклади. Харків, 1998. С. 368.
15. Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. Москва: Академический проект; Трикста, 2008. С. 283.
16. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986.
17. Cichosz W. Metodologia. Elementarz studenta. Gdansk, 2000. С. 56–73.

Питання для обговорення і самоконтролю

1. Дати визначення істини.
2. Які хиби допускають дослідники?
3. Основні причини, що перешкоджають творчому процесові (науковому пізнанню).

Рекомендована література

Гадамер Г. Г. Що є істина? // Возняк Тарас. Тексти та переклади. Харків, 1998. 368 с.

Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 203 с.

Кун Т. Структура научних революцій. Москва: Наука, 1997. 214 с.

Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. Москва: Академический проект; Трикста, 2008. 283 с.

Поппер К. Логика и рост научного знания. Москва: Логос. 2003. 183 с.

Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986.

Cichosz W. Metodologia. Elementarz studenta. Gdansk, 2000. С. 56–73.

Іменний покажчик

А

Адамс Д. 164
Айзентшайн Альберт 17, 55
Аллан С. 179
Альтюссер Л. 187
Анаксимандр 8
Анаксимен 8
Аньєс Ів 175
Апанович В. 113, 114, 115
Аристотель 8, 10, 48, 144, 202
Армстронг Джон 149
Арон Р. 12

Б

Бандера С. 36, 70, 78, 150, 170
Бахтін М. 187
Бекон Ф. 55
Бертсон А. 86
Берк П. 133
Бестужев-Лада І. 136
Бетховен ван Л. 14, 15
Блок М. 84, 85
Блок О. 201
Боас Ф. 185
Богуславський О. 87
Бойд Е. 75, 175
Бодріяр Ж. 52, 53
Брайтенберг В. 49

Брокер В. 87
Буало А. 92
Буковський М. 192
Бульба-Боровець Т. 151

В

Вавер М. 190, 191
Вальраф Г. 109
Василько М. 85
Вебер М. 13, 86, 89, 116
Вейман С. 116
Веттер Е. 176
Вжосек В. 135
Винниченко В. 78, 152
Віко Дж. Б. 89
Вітовський Д. 131
Владимиров В. 87
Водак В. 176, 179
Володимир Великий 38
Вольтер (Аруе Ф.-М.) 92
Вольф Ф. 175
Воробкевич І. 85
Вундт В. 40

Г

Габермас Ю. 187, 188
Габор В. 87
Габрієлян О. 76

- Гадамер Г.-Г. 144, 145, 208
 Гайдеггер М. 86, 87, 88, 135, 144, 146
 Галич В. 97
 Галілей 11, 12, 48
 Гандзюк В. 87
 Гартман Н. 146
 Гегель Г.-В.-Ф. 9, 14, 16, 17, 89, 135
 Гедель К. 60
 Гейзерберг В.К. 14
 Геракліт 8, 9
 Гердер Й. 89, 135
 Герострат 141
 Гесс А. 189, 195
 Глейзер Б. 60
 Глушкевич М. 123
 Геббс Т. 178
 Голік О. 96
 Горевалов С. 71
 Горохов В. 203, 206
 Гофман І. 34
 Грамші А. 187
 Грицак Є. 165
 Грицак Я. 69, 70
 Гросфельд О. 114
 Грушевський М. 152, 170
 Гуссерль Е. 146
- Д**
- Декарт Р. 120
 Дельоз Ж. 52
 Дерріда Ж. 52
 Джеймс Д. 53, 54
 Джойс П. 97
 Дзюба В. 87
 Дільтей В. 145
 Довженко О. 68
 Доманська Е. 58, 59, 60
 Донцов Д. 36, 66, 67, 80, 137, 152
- Достоевський Ф. 105, 124, 128
 Драгоманов М. 123
- Е**
- Енгельс Ф. 40
- Ж**
- Жирек-Городинська Е. 193
 Житарюк М. 140
 Здоровага В. 74, 166, 203, 204, 205, 207
- І**
- Іван Кедрин (Рудницький 105, 129, 130, 153
 Іванов В. 95, 117
 Ікер Р. 116
 Інгарден Р. 146
- К**
- Каганець М. 130
 Кайтон В. 190
 Калішевський А. 191
 Камю А. 52, 85
 Кант І. 82, 89, 135, 146, 178
 Капустянський М. 105
 Карнап Р. 55
 Карон П. 14
 Каспрович Д. 193, 194
 Келлер Хр. 194
 Кім М. 28, 29, 30
 Клімкевич Б. 195
 Кожелянко В. 137
 Колаковський Л. 49, 50, 70, 72
 Колесник І. 92
 Колладзей Я. 190
 Коллар Я. 105
 Коллінгвуд Р. 135
 Конопка М.-Н. 197
 Конт О. 12

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЖУРНАЛІСТИКИ)

- Копалінський В. 164
Коперник М. 11
Корш Ф. 80
Кость С. 95, 97
Краєвський М. 105, 113
Крупський І. 87
Кубійович В. 151, 153
Кун Т. 52, 54, 86, 209, 210, 211, 212
Кундера М. 118
Кушнарєнко Н. 20, 35, 46, 51, 66, 142
- Л**
- Лакатос І. 41, 42, 43, 44, 45, 46, 54, 55, 209, 211, 212
Лассвел Г. 116, 183
Лебедь М. 151
Левер'є У. 164
Левітт С. 168
Лейбніц Г. 178
Лемкін Р. 171
Ленем Р. 175
Ленін В. 40, 202
Лессінг Г.Е. 89
Липинський В. 170
Лісовська-Магдзяж М. 189, 191, 192
Лой Н. 82
Лозинський М. 130, 131
Лоранд К. 116
Лубкович І. 74, 75, 87, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 113
Луман А. 187
- М**
- Магерідж М. 97
Маєвський В. 204
Маєр М. 176
- Макарчук С. 77, 81
Маковей О. 85
Маліновські Б. 185, 193
Маркс К. 40
Матісон Д. 179, 180
Менделєєв Д. 164, 165
Мельник А. 151
Михайлін І. 25, 30, 35, 87, 96, 97, 124, 166, 176
Міхновський М. 88, 170
Молотов В. 83
Монтеск'є Ш. Л. 89
Морено Л. 113
Моріс Ч. 186
Мукомела О. 87
- Н**
- Назарук О. 79
Негус К. 175
Нечиталюк М. 36, 45
Ніцше Ф. 40
Ньютон 17, 55
- О**
- Овчарек Б. 147
Оккам В. 93
Олег Ольжич 36
Ортега-і-Гассет Х. 86
- П**
- Паточка Я. 87, 88, 135
Павлик М. 123
Павлюк І. 86
Петерсон Т. 57
Петлюра С. 71, 78, 79, 80, 81
Пилат 201
Пікерінг Е. 175, 196
Пілсудський Ю. 79, 130, 153
Пірс Ч. С. 53, 86

Пісарек В. 190
 Пітерс Д. 175
 Пітуляк Є. 85
 Піфагор 8
 Платон 8, 10, 201
 Попрер К. 43, 52, 54, 55, 86, 193,
 209, 210, 211, 212
 Потоцький А. 130
 Потятиник Б. 97
 Почепцов Г. 139, 140
 Прохоров Є. 203, 204

Р

Раковський І. 15
 Рассел Б. 86, 169
 Редкліф-Браун А. 193
 Рендол Д. 175
 Рентген К. 15
 Ріббентроп Й. 83
 Різун В. 94, 96
 Рікер П. 150
 Роман Рахманний (Олійник) 150
 Романчук О. 138, 143
 Романюк М. 36, 45, 86, 87, 193
 Русс-Мол С. 75
 Руссо Ж.-Ж. 40

С

Сагайдачний П. 165
 Сепір Е. 185
 Серажим К. 97
 Сіберт Ф. 57
 Сізиф 141
 Сімович В. 85
 Січинський М. 130, 131
 Сковорода Г. 9, 14
 Слотюк Т. 95
 Смаль-Стоцький С. 85

Сніцарчук Л. 87
 Сократ 8, 9, 10, 201
 Соссюр Ф. 186
 Спенсер Г. 14, 163
 Срібняк І. 87
 Стецько Я. 36, 151
 Страусс А. 60

Т

Твердохліб С. 67, 68
 Теліга О. 36, 71
 Тигер С. 176
 Тойнбі А. 53, 85, 135
 Толстой А. 105, 124
 Тома Аквінський 178, 202
 Томашівський С. 79
 Топольський Є. 134
 Трачук Т. 94, 96

У

Удовиченко О. 105

Ф

Фалес 8
 Федькович Ю. 85
 Феєрабенд П. 52, 54, 212, 213
 Філяс Р. 195
 Фіхте Й. Г. 89
 Флінт Г. 168
 Франко І. 105, 123, 124, 125, 170
 Фуко М. 86, 187

Х

Хилінський М. 75
 Хмельницький Б. 165
 Христос 201

Ц

Цалек А. 197
 Ціхош В. 215

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ (ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Ч

Чарльз А. 26

Черняков Б. 95

Чикаленко Є. 105

Ш

Шаповал Ю. 97

Шейко В. 20, 35, 46, 51, 66, 142

Шептицький А. 30, 35, 148, 151

Шестакова Е. 97

Шиманська А. 189, 191

Шкляр В. 161

Шлемкевич М. 125, 126, 127, 207

Шпенглер О. 163

Шпунар М. 195, 196

Шрам В. 57

Штромаєр Г. 175

Шухевич Р. 36, 151

Я

Ярослав Мудрий 38

Ясперс К. 57, 86, 88, 90, 91, 135

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КОСТЬ Степан Андрійович

МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
(ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ)

Навчальний посібник

Редактор *А. М. Габрук*
Комп'ютерне верстання *Л. М. Семенович*

Формат 60×84/₁₆. Ум. друк. арк. 13,25.
Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

С В І Д О Ц Т В О
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.